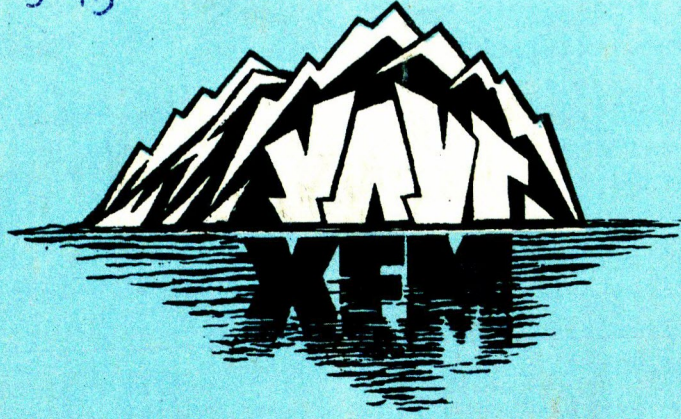

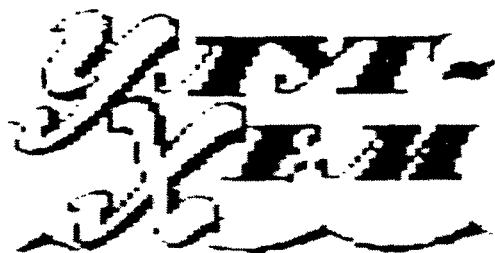
ТЫВА ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ СЕТКҮҮЛҮ

№ 1-2, 2007 г.

С (ТД18)
У 49

ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ 65 ЧЫЛ ОЮНГА

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те
үндөзилеттинип тургустунган

Кол редактор Ч. Куулар

№ 1-2 (46-47) 123-124

2007 ч., август-сентябрь

"Улуг-Хем" сеткүүлдүн редакциязы
Кызыл — 2007

Чогаалдарнын машинага ийи интервал парлаан бирги хоолгазын хүлээп алыр.

Авторларнын бодалы редакциянын туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүн тургузукчулары: Тываның Чогаалчылар Эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүн коллективи, Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы.

Үндүрүкчүзү: Тыва Республиканың Чогаалчылар Эвилели.

Россия Федерациязының парлалга болгаш массалыг медээлер чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулгаларнын сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары — Т-00028.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

Тываның ҮД-ниң 65 ыл оюна

Монгуш Кенни-Лопсан,
Тываның улустун чогаалчызы,
Нью-Йоркта Эртемнер академиязының
чингине кижигүнү, төөгү эртемнериниң доктору.

МЭЭҢ БАШКЫМ МОНГУШ ИДАМ-СЮРЮН

Кударанчыг сактыышкын

1920 чылдың апрель 30-де Чөөн-Хемчик кожууннун Хөндергей сумузунун девискээринде Кара-Суг деп черге төрүттүнген, 1970 чылдың май 20-де Красноярск хоорай-нын № 9 эдип-чазаар колониязының кара-бажыңыга өлүр бажыңнаткан, назынының иштинде актыг черге 2 катап нүгүлдөдип шииттирген кижиге — мээң башкым Монгуш Идам-Сюрюн.

80 харның улуг артын ажыр бастым. Кара бажым агарды. Караам шозу баксырады. Даянгыштыг калгып чор мен. Чечен чогаалдың улуг хеминиң эринге мени чедирип каан чогаалчы башкым Идам-Сюрюннү көөр дээримге-даа, караамга көзүлбес-тир; өткүт үнүн дыңнаар дээримге-даа, кулаамга дыңналбас-тыр; тыва чогаалчыларның даңзызында адын-сывын номчуур дээримге-даа, чок-тур; номнарын холумга тудар дээримге-даа, мырыңай сураг-дыр.

Идам-Сюрюн дээрге, тывалап болза, Бурганныг-Эртинге дээн. Паспорт езугаар Монгуш Ыдыраанович Идам-Сюрюн дээр.

Бистер чаңгыс сумунун бурунгу монгуштарының оолдары бис. Бистиң аалдарывыс кожа-хелбээ чурттап

чорааннар. Төрүмелинден угаанныг кижиге болгаш, мээң башкым Монгуш Идам-Сюрюн үжүк-бижикке боду-ла бижири, номчуур кылдыр өөренип алган. Чадаана хоорайга 4 класс дооскаш, Кызылга башкының түр курузун доозуп алган. Ооң соонда партияның 3 чыл хуусаалыг школазын тергийн эки дооскаш, кезээки университетке база өөренип турган.

Бистин аалдарывыс оолдары болгаш кыстары хой кадаргаш, Ак-Кожагарга ужуражы бээр бис. Хойлар тоттур ойттаптарга, молдургалар чарыштырар бис. Чаңы багай молдурганы Идам-Сюрюн чавыдактапкаш, мөгзүп дывыладырга, бистер соондан маңнажып турган бис. Дүъш эртип чорда, Хой-Шашкан баарынга келгеш, бөлүглежи олуруптар бис. Бистин улуувус Калзан акый бир-ле аянын чугааланырга, Идам-Сюрюн хүлүмзүрээш, аянын кончуг ыдар турган. Ооң ыңай чүү-чүү бооп турганын уткан-дыр мен.

«Ликпункт» деп сөс Хөндергейге тыптып келген. Ол болза 1936-1937 чылдар үези боор. Ынчан Идам-Сюрюн бирик билбес чорукту узуткаар дээш, Чөөн-Хемчик болгаш Бий-Хем кожууннарынга башкылап турган дижири чүве. Ол чугааны кырганнардан дыңнаан мен. Ооң соонда «Шын», «Аревэ шыны» солуннарга ажилдап турган деп дыңнаан мен. Огулуг билирим болза мээң башкым Монгуш Идам-Сюрюн Тываның Чогаалчылар эвилелинин секретары апарган, ол болза 1941-1943 чылдар, ынчаарда мээң Чадаанадан Кызылче чоруткулаан шүлүктөрүм ооң холунга чедип турган, ол шын чүве! Хөөкүй башкымның өткүт үнүн оода бир катап дыңнаан болзумза де!

Хөндергей

«Хөндергейнин узун оруу, Хөндергейнин улуг арты» деп сөстөр албанын бириктеринде бо-ла таваржыр. Бир чижек кириейн. 1944 чылда тыва чогаалчыларның бирги семинарынга чораш, чана берген мен. Чоннуң тывызыктарын, ырларын, тоолдарын болгаш хамнар алгыштарын чыып бижири Александр Федоровна Бобкова башкы айтып берген болгай. Даштыг-Кужур суурга Тываның

баштайгы шүлүкчүзү Донгак Хуралбай уруу Барыкаанга (1898 чылдың сентябрь 3 — 1976 чылдың июнь 12) 1944 чылдың август 12-де ужуражы берген мен. Ол кыргандан бир мындыг ырыны дыңнап бижээн мен.

Херлип баткан Хөндергейни,
Хемчик кирген Хөндергейни.
Хемчик кирген бистиң ноян
Орус-биле чугаа кылган.

Узун баткан Хөндергейни,
Усче шураан Хөндергейни,
Уска четкен бистиң ноян
Орус хаанга бараан болган.

Бо ырын утказы бир онзагай төөгү-биле холбажып турар. 1616 чылда Орустуң хааны Михаил Федорович Романов бодунуң элчиннери атаман Василий Тюменец биле десятник Иван Петровту ынчан Сибирь уундува чорудупкан. Олар Саянга чедип келгеш, тыва ноян Кара-Сакул азы Кара-Сал дээрзи-биле ужурашкан.

«Орус күрүнезинге, улуг ноян Михаил Федоровичиге бараан болуру дээрге бистиң өөрүшкүвүс» деп, Кара-Сал ноян чугаалаан чүве-дир.

Хөндергейниң улуг оруу Тыва биле Орусту тудуштурган чоннуң оруу бооп турар-дыр. Оон бээр 388 чыл бооп турар-дыр.

Хөндергейниң узун оруу-биле Тывадан Моолдува, Төвүттүве болгаш Индияже сургуулдаар дээн оолдар чоруп турганнар. Кыдаттан үнген чиижең садыгжылар Хөндергейниң улуг артын ажып кээп турганнар. Хөндергей дээрге алдан-маадырларнын хартаачызы Биче-Ховалыг Дажыма хүндүнүн, Хайдып нояннын ыраажызы Сат Бойдааның, Ырлаар Маадыр-оолдуң, Сталинни кайгадыр сыгырткан Сат Манчакайнын, ССРЭ-ниң Улустуң артизи Владимир Оскал-оолдуң, тыва эки-турачыларнын маадырлыг командирлери Сат Бүркекейнин, Куулар Дончуттуң, улустуң ыраажызы Надежда Кууларнын, улуг чогаалчы Монгуш Идам-Сюрюннүн чурту-дур!

Мегем туттурган

1936 чыл мээң салым-чолумга дыка онзагай чыл болган. Сактып олур мен. Ол чылдың март 4-те «Шын» солунга Салчак Токаның «Каргыга чорааным» деп парлаан чүүлүн кырганнарга катап-катап номчуп берип турган мен. Ол-ла чылдың июль 1-де боор, «Шын» солунга Максим Горький дугайында бир чүүл парлаан хире чүве. Авам сугга келген кижилерге ону катап-катап номчуп бээр турдум. Ол-ла чылын мээң чаш бодалым Испан чуртунга чеде берген чүве.

Бижик шылгалдазы эгелээн. Бистиң аалывыс Шыктыг-Чайлагга турган. Арыг-Бажынга Сат Такчап баштаан бир аал турган. Ол аалга «Ликпункт» башкылары бижик шылгалдазын эгелээн чүве. Сат Такчаптың өөнүң мурнунга бир ак майгын тип каан. Ооң чанынга улуг, бичии кижилер чыгып келген. Бижик шылгалдазын Сат Даргыт оглу Ендан-Бүрүлей биле Монгуш Ыдыраан оглу Идам-Сюрюн олар эрттирип турган чүве.

Ол шагда бижик шылгалдазы дээрге адын салдыртыр, солун номчудар, хувискаалчы ыр ырладыр, бодунун чогааткан шүлүүн номчудар болгаш бүгү делегей байдалының дугайында бир айтырыг харыыладыр турган чүве.

Бижик шылгалдазынга келгилээн кижилер аразында сымыранчып, алаагып олурда, бижип алган чүвемни Идам-Сюрюн башкыга тутсупкаш, мактадырын бодай берген мен.

— Бо ырыны бодун чогаатпаан-дыр сен. Улустун ырын дүжүрүп бижээш, чүгле бир сөс немеп каан-дыр сен — дигеш, Идам-Сюрюн башкы ол саазынны Ендан-Бүрүлейге тутсуп бээрге, дыңналдыр номчуур болду:

Кедерээнде бодумну ыңай,
Хендир үнген дөргүннү ыңай,
Хендир үнген дөргүнекте
Кедеп чыдар Франкону.
Кудараанда бодумну ыңай,
Кужур үнген дөргүннү ыңай,

Кужур үнген дөргүнекте
Куъдуп чыдар Франкону.

Олурган кижилер шир-шон дүштү. Шоодар-даа, чаптаар-даа, каттырар-даа кижилер бар болду. Тура халааш, дезип бар чыдырымда, Идам-Сюрюн башкы мени холумдан тудуп алгаш, чанынга кожалаштыр олуртуп алган.

Пюрбю, Щипачев, Идам-Сюрюн, Тамба-Сюрюн

1943 чылдың кыжы. Чадаана хоорай. Ынчан мен Чадаананың бир дугаар чеди чыл школазының алды дугаар клазынга өөренип турган мен. Өөрком даргалап, «Каадыр» деп хана солуннуң редактору турган мен. Школа директору — Тары-Сюрюн, сөөлзүредир Тарас Куулар-ович Тары-Сюрюн, турган. Ынчан Чадаана хоорайга «Ленинчи орук» деп солун үнүп турган. Редактору — Тамба-Сюрюн, сөөлзүредир Александр Чаш-оолович Тамба-Сюрюн, ажылдап турган чүве.

Кежээ дүшкен. Клуб. Чадаана хоорайның чурттакчыларының болгаш сургуулдарының Степан Петрович Щипачевка бараалгаткан байырлыг хуралы болган. Бирле сактыр чүвем орус шүлүкчүнүн номчаан шүлүктерин Сергей Пюрбю улаштыр хелемечилеп берип турганы чүве.

Даң аткан. Бистин школага орус шүлүкчү-биле ужуражылга болган. Тары-Сюрюн башкының даалгазын езугаар хүндүлүг аалчыга рапорт берген мен. Орус шүлүкчүнү бистин чогаалчыларывыс Сергей Пюрбю, Александр Тамба-Сюрюн, Монгуш Идам-Сюрюн үдеп келирге, дыка-ла сүртенчиг болгаш көрүштүг чүве чораан.

— Силернин араңарда шүлүк бижиир кижилер бар бе? — деп, Сергей Пюрбю очулдуруп берди. Тары-Сюрюн баштай мени тургусту. «Курут» деп шүлүүм номчуп бердим. Ооң соонда Олег Сувакпитти тургусту. «Аржай-Бажы» деп шүлүүн номчуду. Степан Петрович Щипачев мени кужактааш, солагай талазынга олуртуп алды.

Степан Шипачевка шүлүкчү салымым алгаткан мен.
Херечилерим — Сергей Пюрбю, Монгуш Идам-Сюрюн,
Александр Тамба-Сюрюн!

Тыва чогаалчыларның баштайгы семинары. Бо дээрге төөгүлүг болуушкун. 1944 чылдың чазынында чогаал «хааны» мени тып алган. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери аныяк чогаалчыларның семинарын эрттирген. Чайынында Кызылга ийи дугаар келгеним ол. Бистиң Хөндергейден азы Ыраажы-Хемден Монгуш Дугаржап биле Монгуш Кенин-Лопсаңны чалаан. Ийилээ чедип келген бис. Түрөп келген бис. Чадаанадан Кызылга чедир үш хонуп келген бис. Хөндергейден кадай алган Оюн Хаван-оолдуң чүэк сөөртүр машиназы кеңгиргей чүве болган. Бир чамдыкта дөш үнөр черге ол машинаның хокпалдайындан чууктай идип чоруур-даа бис.

Монгуш Ыдыраанович Идам-Сюрюн бисти уткуп алган. Амгы почта турар бажың чанынга көрейлер столоваязы турган. Бодунуң талону-биле бисти тоттур чемгерип каан. Бистерни амгы № 2 тыва школаның бир дугаар каадынга чыттырып каан. Хамык кожууннардан бир улуг дазылгага сыңмарлажып чыткылаан бис.

Тыва чогаалдың бирги семинарының киржикчилерин сактып ор мен: Сергей Бакизович Пюрбю, Олег Карламович Саган-оол, Байкара Дамчаевич Хөвөңмей, Монгуш Ыдыраанович Идам-Сюрюн, Леонид Борандаевич Чадамба, Александр Адольфович Пальмбах, Александра Федоровна Бобкова, Салчак Өдекеевич Тамба, Монгуш Семис-оолович Дугаржап, Юрий Шойдакович Кюнзегеш, Константин Салчакович Тоюн, Олег Өдербеевич Сувакпит, Соян Соянович Дамба, Алексей Агбаанович Хуурак, Алексей Дүгерович Арапчор, Феликс Шаажан-Хөөевич Сеглеңмей. Ынчаарда Виктор Биче-оолович Саган-оол ол семинарга келбейн барган, чүге дээрге дайын үезинде алдын казып тывар уургайдан ажилчыннарны таратпас чурум турган чүве-дир. Бо данзыда кирген башкыларымның болгаш эш-өөрүмнүң адын-сывын аза-соора бижипкен бооп чадавас мен. Кол-ла чүве — тыва дыл болгаш тыва чогаал башкыларынга, эртем ажилдакчыларынга, тыва чаңчыл башкыларынга база амгы

шагнын чалыы салгалдарынга бо данзыда ады-сывы кирген башкылар, чогаалчылар, эртемденнер кончуг үлегерчижектиг маадырлар болурунда.

Өөренир черивис Хамаатылар клуву, ам болза Тываның күрүне филормониязының турар бажыны ол. Тываның өзүп турар аныяк чогаалчыларын хаара тудупкан баштаңчы Тываның Чогаалчылар эвилелинин даргазы турган Сергей Бакизович Пюрбю ол-ла болгай. «Литература теориязын» азы «Чогаал теориязын» Александра Бобкова башкылаарга, Сергей Пюрбю очулдуруп бээр турган. Бир чамдыкта Леонид Чадамба база хелемечилеп турган. «Шүлүк тургузуу» деп эртемни Сергей Бакизович башкылап турду, ооң кадында бистин шорбарлаан шүлүктеривисти база чечен чугааларывысты база сайгарар турган. Юрий Кюнзегештин «Көк-бора шинель кеткен хову» деп чечен чугаазын, мээң «Дээр көрүнчүү» деп чечен чугаамны кончуг мактаар турган. Шүлүктеривис хирелиг болгулаан, ынчалза-даа шүлүк бижиир чаян-дөстүүвүстү Сергей Пюрбю база катап эскерип каан.

Делегей байдалын Олег Карламович Саган-оол, тыва дылдын фонетиказын Александр Адольфович Пальмбах, орфографияны Леонид Борандаевич Чадамба, солунга материалдар бижиирин Байкара Дамчаевич Хөвөңмей тустузунда башкылап тургулаан.

Алыс шынын алыр болза, мээң адым 1938 чылдын ноябрь 5-те «Шын» солунга көстүп келген. «Ада-иелер-биле каттышкан хурал» деп чүүлдү башкым-биле кады эмеглежиш шорбарлаан мен. Ол чүүлдүң адаанда мындыг аттар бар: «Школа эргелекчизи М. Орланмай, пионер отрядының даргазы М. Кенден». Ук ужурунда болза мынчаар бижиир турган: Адыг-Түлүш Ойбаа уруу Орланмай, Монгуш Бора-Хөө оглу Кенин-Лопсан. Корга берген ужурувус чүл дээрге, Улуг-Хемнин Хайыракан чурттуг Адыг-Түлүш Хемчик-оол «чоннуң дайзыны» апарган, Чөөн-Хемчиктин Хөндергей чурттуг Сат Лопсан «япон шивишкин» апарган. Ынчан Тыва чуртунга коргунчуг үе тыптып келген чүве.

Бир хүн Монгуш Ыдыраанович Идам-Сюрюн бир хал номнар эхкелген. Кижн бүрүзүнгө «Дайынчы кыйгы» деп номну тутсугулап берди.

— Сээң бир шүлүүнү мында парлаан — деп, мээң башкым Монгуш Идам-Сюрюн чоргаарланып чугаалады. Ол болза «Гитлерге килең» деп шүлүүм ол ийин. Мээң шүлүүм парлалгага баштай көстүп кээринге мээң башкым Монгуш Ыдыраанович Идам-Сюрюн кончуг дузалаан чүве.

Бадыткап көрейн. 1944-1948 чылдарда Монгуш Ыдыраанович Идам-Сюрюн Тываның ном үндүрер черинге чечен чогаалдың болгаш уруглар чогаалының редактору бооп ажылдап турганы шын чүве. Мени деткип чорааны шын чүве!

Мээң башкым Идам-Сюрюннүң салым-чолу

Мээң башкым Монгуш Идам-Сюрюннүң салым-чолу бак-чаяанныг болган. 1948 чылдан эгелээш, кара-бажын дүвүн «соктап» чораан. Кара-нүгүлге киргеш, чырык хүн көрбейн чораан.

Мээң башкым Монгуш Идам-Сюрюн тыва коммунисттерниң халаптыг политиказынга «чиш» болган. Оон барымдаазы бо-дур. Бодамчалыг номчуп көрүнер, эргим хүндүлүг номчукчулар!

«Арат чоннарның өжээнниг дайзыннары феодал-теократ контрреволюстуг Данчай, Чурмит-Тажы сугларның бөлүү-биле кам-хайыра чок, чаныш-сыныш чок демисежир, ол идегеттерни чылча шаварда, хол-буду ырбавас, хан-чинден кортпас езулуг революсчу кадрларны белеткээр ужурлуг бис, эштер» (Салчак Тока).

Салчак Калбак-Хөрекович Тока 1901 чылдың декабрь 15-те төрүттүнген, 1973 чылдың май 11-те мөчээн. 1925-1929 чылдарда Москва хоорайга Иосиф Виссарионович Сталин аттыг Чөөн чүктүн ажылчы чоннарынын коммунистиг университетинге өөренип чораан. 1929 чылда ТАРН ТК-ның секретарынга, 1933 чылда ТАРН ТК-ның Чингине секретарынга сонгуттурган болгаш 40 чыл дургузунда Тываның бир дугаар коммунист удуртукчузу болуп чораан.

Бо коргунчуг суртаалдын үнген дөзүн билип аарда, дараазында ийи номну номчуп көөр силер, хүндүлүг номчукчулар.

1. АРН ТК-нын 3 дугаар племунунуң илеткели болгаш доктаалдары база чамдык шүгүмчүлелдери.

Кыска тайылбыр. Араттың революстуг намынын Төп Комитетиниң 3 дугаар пленуму 1938 чылдың август 31-ден сентябрь 3-ке чедир болган. Ынчан ук пленумга ийи айтырыгны чугаалашкан:

а) Чүрмит-Тажы, Данчайның контрреволюстуг бөлүүн туюлунга чедир узуткаары болгаш намның политиктиг ажылын бедидер дугайы.

б) Организастыг айтырыглар.

2. Культ личности и политические репрессии в Туве. Общество «Мемориал». Тувкнигиздат. 2003 г. 144 страниц. Сборник документов.

* * *

Мээң башкым Монгуш Ыдыраанович Идам-Сюрюн холу-буду ырбавас, хандан-чинден кортпас езулуг революсчу кадрларның «кара нүгүлүнге туттургаш», актыг черге буруудаттырган болгаш амы-тынындан когараан, 50 харлаан назынында аза оранындыва кире берген!

Башкымның номнары

Дириг чораан назынында мээң башкым Монгуш Ыдыраанович Идам-Сюрюн 2 ном үндүрген хире чүве. Алдап оран база чадавас мен, чүге дээрге кыраан-дыр мен. Ол номнарның аттары мындыг: бирги ному. Шүлүктер, Кызыл - 1944.

Ийиги ному. Төрээн чуртка. Кызыл - 1946.

Баштайгы номунуң редактору Сергей Пюрбю боор, ийиги номунуң редактору Байкара Хөвеңмей боор. Оларның чурук каасталгазын бистиң Алдан-Маадырлар музейинге дузалажып чораан чурук тырттырыкчызы Степан Феоктистов кылган боор. Ынчаарга ол номнарның корректуразын номчаан кижиге Оюн Серен-ооловна

Чечексей боор. Сактыр шаам-биле даап бижидим.
«Өдүрээн часса-даа, хөлүн часпаан» боор мен.

Мээн башкым Монгуш Ыдыраанович Идам-Сюрюн кайгамчык шүлүкчү, онзагай очулдурукчу болгаш чечен чугааларны база бижигилеп чораан. Ооң чогаалдарынын кол нуруузу парлаттынмаан. Тываның ном үндүрер черинге чечен чогаалдың улуг редактору тургаш, кара нүгүлдүн халаптыг хайындан өлгөн башкымның үнген болгаш үнмээн чогаалдарын бөлүп чыггаш, чырыкче парлап үндүрерин оралдашкан мен. Күш четпээн мен. Менээ дузалажыр кижилер тывылбаан. Күзээн күзелим бүтпээн.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

Тываның улустун чогаалчызы,
Россияның ЧЭ-ниң литература,
ТР-ниң курүне шаңналынын лауреады.

ВАДИМ КОЖЕВНИКОВ

(Авторнун чырыкче үнмээн «Ужуражылгалар» деп
чаа номундан эге).

Ада-чурттун Улуг дайынынын кидин түлүк үезинде Тывага совет чогаалчы Вадим Михайлович Кожевников чедип келген. Ол Тожуга база чораан деп Юрий Кюнзегештен дыңнаан мен.

Ол чазын аалывыс Барыкта чазаанга чыткан. Тарылга база кидин түлүк. Тараа шөлдеринде хараганнар туруп аштаар, чер суггарар, илииртээр дээш ажыл-ла хөй, хыл сынмас.

Мен ынчан 5 бе, 6 бе класска өөренип турган мен. Черле ындыг чүве-ле болгай, чазын школа тараарга чыгып келгеш, аалга ийи-үш хондур тенектенип ойнааш, тарылгаже кириптер: аът, шары бажы мунар, андазын тудар, илиир сөөртүр.

Ачам ынчан Барыкта Энгельс аттыг МЧАЭ-нын даргазы чүве. Ынчангаш Кызылдан, Шагаан-Арыгдан сургакчылаан даргалар даңгаар өөвүске келир турган: аъштанып-чемненир, хонар-дүжер.

Тока дарга сургакчыларга үргүлчү мынчаар чагын турган боор киж:

— Бир эвес-ле Барыкка чеде берзиңерзе, Кудажы сугга баар силер. Ол өгнүң ээлери доктаамал арыг-силиг, аьш-чемниг турар улус чүве.

Бир катап өөвүс чанынга «Виллис» деп чолдак машина халып келди. Ону Америк машина дээр. Черле ынчаш, ындыг машиналар Кызылга-даа, кожуунга-даа көвей турган. Ынчанмайын канчаар, чаалажып турар Совет Эвилели чиик машиналар кылыр шаа бар турган эвес, бүгү күштү танкылар, шериг самолеттар, дайынчы корабльдер, боо-чепсек бүдүреринче мөөңнээн турган болгай.

Чогаалчы Саган-оол биле ачам машинаның соондан үнүп келдилер, мурнундан куу шинельдиг, узун мага-боттуг орус киж дүштү. Ол сураглыг совет чогаалчы Вадим Михайлович Кожевников турган чүл аан. Мен ынчан арай бичии болгаш, улуг улус чугаазынга киржир хире эвес мен, чүгле дыннаар-ла, дыннаар, ол-ла.

Чеже даргалар уткуваан дээр, черле билир-ле болгай мен: ачам оолдарыга хой дөгерти берди, авам суг кыдыында талдар хөлегезинде чер одагга хойтпак диге берди.

Кожевников чогаалчы хой дөгерерин-даа эвес, хойтпак дигерин магадап чоруп турду. Оон ол авамдан бир-ле чүве диледи. Орустап билир эвес, авам аайын тыппайн турду.

Саган-оол тургаш:

— Бо орус дарга аякка хойтпак дилеп тур — деп, авамга чугаалады.

Авам өгден арыг аяк буу-хаа эккелгеш, ыяш көңгүлде хойтпаан шыылады быжып-быжып, аяк ортужаны куткаш, орус даргаже сунду. Ол баштай амзаңгырлап чоруй, дөгезин ижипкеш, ам база диледи. Авам кудуп берди.

Ону хоптактап ижипкеш, чугаалады:

— Хорошо, хорошо. Четтирдим. Я уже пьяный.

Ол домакты Саган-оол очулдуруп бээрге, авам каттырган тур.

— Аа, халак-халак, сүт-биле хоюдуп бээр чүвемни. Арай девидеп, далажы бердим ышкажыл. Ажыг хойтпак ынчанмайн канчаар.

Оон чогаалчылар өөвүстен эъттеп, шайлап шаг болдулар. Арага-даа иштилер. Мен орун баарында авамнын ийинге шошкайтыр олуруп алгаш, аалчыларның чугаа-соодун дыңнап-ла олурдум. Оларның «дузаламчы» деп сөстү хөй катап адап олурарларын ылап-ла эскердим.

Орун бажында маспактанып олуруп алган ачам гимнастерка хөйлеңинде ТАР-ның «Күш-ажыл орденин» кадап алган болду. Ол маадырлыг Кызыл шеригге малының 75 хуузун дузаламчы кылдыр бергенин чугаалады.

Аьштанып-чемненип алган соонда аалчылар аьттаныптылар.

Вадим Михайлович өгден үнерде, тывалай кагылапты:

— Четтирдим. Байырлыг! — дээш, иштинде мынчаар сымыранып үнүп чытканын дыңнадым. — Дузаламчы, дузаламчы...

Час, чай эрткен. Күзүн база катап Шагаан-Арыгда школамга чеде бердим. Ынчан бир-ле катап школа библиотеказынга «Огонек» журналды ажып орарымга, ында «тузаламчы» деп улуг кара эге чор. Ооң үстүндө «Вадим Кожевников» деп ат бар.

Дораан-на ол очеркче сиңниге-ле бердим. Тыва «дузаламчы» деп сөстү орус транскрипцияда «Тузаламчы» деп каан. Мен ынчан орустап чугаалаарым чегей-даа бол, номчуурум дегет турган. «Тузаламчыдан» ачамның дугайын сонуургап-даа, кайгап-даа номчудум. Өөрдүм-даа.

Ол очеркте фронтудан политрук А.М. Мнаирканянын чагаазындан үзүндүнү парлап каан чор: «Мен Улуг-Хем кожуундан сураглыг малчын Кудажының чүректин ханызындан үнген кайгамчык сөстөрүн магададым, хей-аьт кирдим: «Кажан фашизм дугайын бодай бээримге, чүрээмге соок хат хадый бээр-дир. Ол чыланны туюлунга чедир дүрген чылча шапсын дээш, мен малымның 75 хуузун Кызыл Шеригге берип тур мен. Кызыл дайынчының огу черге халас дүшпезин, фашистерниң кара чүректерин өттүр дегзин». Мен арат Кудажыны билбес мен, ону

көрбээн мен, ынчалза-даа ол меңээ ачам ышкаш, акым ышкаш эргим-дир. Кызыл дайынчы малчын арат Кудажныы кажан-даа утпас...»

Кажан мен эртем-билиг чедип ап, чогаалчы апаргаш, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң чогаалчылар эвилелдеринин, ССРЭ-ниң журналистер эвилелинин баштаар черлеринин кижигүнү, Азия, Африка, Америка чурттары-биле харылзаа тудар совет комитеттин база кижигүнү болуп, Москвага кандыг-кандыг улуг хуралдарга чорбадым дээр.

Бир катап ССРЭ-ниң чогаалчыларының съездизинге делегат болуп чорааш, Кремльдин Улуг ордузунун кудумчузунга Вадим Михайлович Кожевниковка ужуражы бердим.

Аңаа мен тывалап:

— Экий — деп мендиледим, аңаа улаштыр баштактан-дым. — Тузаламчы.

— Кызылдан келдин бе? Мен Тываны ам-даа утпаан мен — деп, Вадим Михайлович бадыткады.

— Мен силернин «Огонекка» үнген «Тузаламчы» деп Тыва дугайында улуг очеригиңернин маадыры Кудажның оглу-дур мен. Чогаалчы болдум. Москвага «Саян эдээнде», «Анай-кыс» деп тоожуларым парлаттым. Ам «Современникте» «Уйгу чок Улуг-Хем» деп улуг романым үнүп чыдыр.

— Эр-хей. Ачаң бар бе, чүнү кылып тур, мээң байырым чедирер сен.

— Ачам бар. Ол 1944 чылда, Совет Эвилелинге Тыва каттышпайн турда-ла, Ленин ордени-биле шаңнатты. Оон соонда ССРЭ-ниң Дээди Советинин депутаты база турду. 1944 чылдың июнь 24-те Москваның Кызыл шөлге болган Тиилелге парадынга база киришти. Ам хүндүлүг дыштанылгада.

— Ачаңны черле эрес кижин деп билген мен, ынчангаш-ла очеригимге бижий бердим.

Ынчан В.М. Кожевников чогаалчыларның «Знамя» деп кылын журналының кол редактору турган. Ынчангаш дидимнелип, оон диледим:

— Кто смел, тот съел. Силерниң «Знамянарга» бичии чогаалдарым саналдап болур мен бе, Вадим Михайлович?

— Чүге болбас боор, эккел харын — диди.

Чогаалчыларның дараазында улуг хуралынга баарымда, «Шончалай», «Дуруяалар — эжеш куштар» деп чечен чугааларымны ап алгаш, «Знамяны» бодап чеде берген мен.

Ынчан мээң үнүм чидип калды, Вадим Михайлович сарыг өртемчейден чарлып чоруй барган болду. Улуг чогаалчының бурганнаанынга дыка-ла хомудаан мен. Оон башка «Знамя» журналдың база бир автору болган турар ийик мен.

В.М. Кожевников улуг-улуг тоожуларны, романнарны бижээн чогаалчы. Ылаңгыя оон «Щит и Меч» деп романын езугаар хөй сериалдыг кинофильмнер үнүп турду. Ол чогаалдың адын мен «Куяк болгаш Хылыш» деп очулдуар кижии мен. Ол дээрге бүгү делегейге тайбыңны камгалаар дугайында изиг патриоттуг кыйгы чүве.

Вадим Михайлович Кожевников Россияга болгаш мээң бичии Тывамга балалбас исти арттырып каан.

Проза чогаалдары

Маадыр-оол Ховалыг

ЫРЫ

«Боостаалыг боорга, кайы хире магалыгыл!» – деп, Ыглаар-оол радиоприемниктен куттулуп турар ырлар дыңнааш, та кайы шагдан бээр тыптып келген бодалын ам база сеткилинде оттурупкан. Кандыг-даа кижиге бодунда чок чүвени бодаар, ону күзээр дээрзин ол билбес боор бе. Ыглаар-оол деп ооң ады боостаага, үнге хамаарылгалыг-даа болза, ол кара чажындан-на ыр ырлаарынга хилинчээн көөр турган. Эге класстарга ыры кичээлинде кады ырлап турган өөрүнүң ачызы-биле чүгээр демдектер ап келген. Ооң бодун самбыра мурнунга тургузуптарга, ол кандыг-даа белен аялгалыг ырны ырлаарга, өзээ чагдынмаан аът тергезинин шаккылаан, кыйыраан дугуюнга дөмей-ле турган боор. Ындыг болганындан Ыглаар-оол бо чурттаан дөртөн беш хар назынында ырлаар, хөглээр черлерден оспаксыраар болгаш, аргалыг-ла болза, ындыг черже бажын-даа сукпазын кызыдар. Ооң ужурундан-на чадавас, ол ырлар дыңнаарынга бүдүү кедергей ынак. Шупту ырларны дыңнаарынга эвес, а чараш ырлар дыңнаарынга. Ооң чараш ырларны ылгап, шилип билири аажок. Бодунга ырлар шилиир дүрүм-даа чогаадып алган. Кол-ла чүве мындыг: ырның чаражы сөзүндө эвес, ооң аялгазында. Аялга-ла чараш болза, кандыг-даа сөстөр аңаа эптей туттуна бээр. Ооң ужурундан-на ырда язы-сөөк **база** чок. Бо дээрге база ооң тып алган дүрүмү. Ыры, ооң аялгазы чараш-ла болза, ол эскимос-даа, орус-даа, швед-даа болза дөмей-ле ооң

сагыш-сеткилин хаара туда бээрин эскерген. Чүглө харын, чүге өске язы-сөөк, талыгыр диптерде суг чурттап турар улустун чамдык ырлары тыва кижинин сеткил-хөңнүнге дээптер чоор дээрзин ол кайгап ханмас. Ону кымдан айтырыптарыл? Ол бөдүүн ажылчын болгаш, уран-чүүлден талыгырда, чаңгыс-даа композитор, ыраажы билбес болгай. Харын-даа ол аялгалар, ырларны илби-шидиже шилчидиптер улусче чоокшулаарындан безин коргар ийик. Оларны билир-даа турган болза, шак ындыг уткалыг айтырыг салып, оларның мурнунга ол баък атка кирип, өлбес.

Ыглаар-оол сыгыр карактарын улам имирээрткеш, мунуп чораан чиик машиназының дугайында-даа, мурнунда оруун-даа уттуп алган, бүткүр боду кичээңгейже шилчий берген. Жежээки үеде Кызылдан дамчыдылгалардан ол бир ыраажыны кедээш орупкан.

Ийи-үш ай бурунгаар база-ла орукка чорааш, шак мындыг дамчыдылга үезинде ол кайгамчыктыг ырлаар чаа ыраажыны тыпкан. Улуска ыттаар эвес, ол – улгады берген эр киж и аныак ыраажы уругга, оон үнүн чаңгыс дыңнааш-ла, ынакшый берген. Ыраажының ады Монгуш Чиңгисмаа дээрзин ол кончуг тода дыңнап алган. Оон ырлаан ырызының аялгазы чараш-ла харын, ол ырының сөстери төрөөн чурт дугайында боорда, база ажырбас-ла харын. Ыглаар-оолдуң, кадыг эрниц безин, ызын сыстып үндүрүптер часкан чүве, ыраажы кыстың үнү. Ыраажының – Чиңгисмааның үнүнүн хоюун, чиңгезин, уяңгылыын! Оон бо назыда дыңнап келгени ыраажыларда оон-биле дөмейлежир чаңгыс-даа ындыг үннүг ыраажы чок! Каяа ынчаар чаштып чыткан төл дээр силер? Аныак уругда чаштыр чүү боор, чаа-ла ат-сывы үнүп эгелээни ол дээрзин Ыглаар-оол бодааш, эриннери-биле хүлүмзүрүп каан. Чиңгисмааның үнү тайга черде бедик элден саарлып баткан дамырак шолураажынга, күзүн эткен сыын үнүңге башкы херелдерге уйгузун чидир илбилеттирипкен айлаң-куштарның ырызын кадыптар болза, ол бүгү-биле дөмейзимээр. Оон кырынга ам-даа кадар чүүлдер бар.

Чижээ-биле алыр болза, адырам... талыгырда дүдүскөккө ийи каът кылдыр дугаланган челээшти, ооң кырынга Хемчиктин чиргилчинненген саарын эртенги шалың-биле кадыптар чүве болза, ам-на харын, Ыглаар-оолдун сагыжы-биле алырга, Чингисмаанын үнүнге дөмөйлежиپ болур.

Радиоприемниктен тыва дылда дамчыдылга төнгөн. Ыглаар-оол ынакшаан ыраажызының үнү дыңналбаан боорга, ымзанган дег болган, ол улуг тынып, сагыжын чазамыктаан. Ынчан-на, Чингисмаанын үнүнге ынакшаан дораан, ол бодунга ооң овур-хевириң чуруй каапкан. Ыраажының үнү мөңгүн конгулуур дег чинге болганда, кыс боду Хемчик арыының ак талы дег чинге мага-боттуг, ооң арын-шырайы, билдингир-ле, бойдустун хайыраазы-биле эң чараш тыва аныяк кыс канчаар сиилбилеттин-нерил, шак-ла ынчаар көстүр.

Узун сан-биле алыр болза, Чингисмаанын үнүн, ооң чаңгыс-ла ол ырызын Ыглаар-оол дыңнаан санында-ла, бир-ле дугаарында ооң мурнунга аныяк ыраажы кыстың онзагай овур-хевири көстүп кээр турган. Ол бүдүү иштинде, бир эвес аңаа ужуражы берзе, сеткилиниң ханызындан аңаа белек сунарын бир катап бодай берген. Аныяк кыска сунар белекти ол үр-даа дилевээн, ыраажыларга, артистерге сцена кырынга чечектер сунуп турганын ол телевизордан чеже-даа көргөн болгай. Кызылга баргаш, ол душ бооп Чингисмаага таваржы берзе, ында чечектерни доктаамал садып турар болганда, розалардан куспак чедир саткаш, тутсуп бээрин шиитпирлеп алган. Ооң-биле таваржы берзе, хөй-даа чугааның херээ чок: «Көрдүң бе, дуңмам, Чингисмаа, сен кедергей дээн ыраажы-дыр сен! Сээң иеңниң чаяганы кайгамчыктыг чараш үнүң дээш хензиг белээм сөннөп тур мен!» Ол-ла, артык-тудуу сөстүн херээ чүү деп. Бо чорааш, Кызылга ол, улуска кижичугаалаар эвес аан, ынакшаан ыраажы кызын көрзүнерин бодап чораан. Бодап алган шиитпирни дораан-на боттандырап.

Найысылалче киир Ыглаар-оолдун кулактарынга Чингисмаанын ырлаан үнү доктаамал дыңналып, ооң

карактарыңга бодунун бодап алганы аныяк кыстың омур-хевири кады-кожа чораан. Ынчангаш ол боду агаарда салдап, ужуп орар дег болган. Барган дораан-на чечек садыгларын көре шаап алып. Бо таварылгада ооң сорулгазы боттаны бээрин кым билир дээр силер. Шак ындыг бодалдарлыг ол узун орук эрткенин-даа билбейн барган.

Аалчылар бажыңының чаңгыс кижии чурттаар өрээлинге Ыглаар-оол өөрөнгөн чаңчылы-биле бөпүрүк шилге шай хайындырып эгелээн. Өрээл шип-ле шимээн боорга, азыгда турган телевизорну ажылдадып алган. Тыва дылда дамчыдылгалар болуп турган. Душ бооп Чингисмаа ырлай бээр чадавас дээш, телевизорже карак уштап көрүп каап, дыңнаалап каап, кежээки чеми-биле ажаанзырап чоруп турган. Ол чунар өрээлче кире бергеш, шай ижер савазын чуй бээрге, ооң эң-не эргим, эң-не ынак үнү дыңналып келген. Суг аккан кранны-даа долгавайн, өл холдарында омааш, аяктыг хевээр үнө халааш, телевизор-да келген. Чингисмааның ыяңгылыг үнү өрээл иштин чырыдыр, чылыктыр долуп эгелээн. Ыглаар-оол тура дүшкеш, телевизор экранын топтап көрө бээрге, Чингисмааның үнү-биле өске — семис уруг ырлап турган. «Дөмей үннүг ыраажылар база турар чүве-дир аа» дээн бодалдан ол боду корга берген. Элдеп чүве — ол хире улуг-чаагай кижиниң үнү чинге бооп турарында. Чингисмааның ынак ырын ырлап турар, тутса мөге, турза узун деп болур семис-шырак ыраажының арнын ам улгаттыр көргүзө бергеннер. Ооң арын-шырайы Ыглаар-оолдун сонuurгаар хамаанчок, бүдүү ческиниксээри шырай болган. Ол кара чажындан-на улуг-шырак уруглардан сестир болгаш, чиңгежек, бичии дурт-сынныг уруглар-биле найыралдажып өскөн. Ооң кадайы Сүрүңмаа аныяанда ийи тудум белдиг боорга, ону сонuurгаан ужуру-даа ында. Ам-на харын ол чоон дыт төжү дег калбара берген-дир. Ыраажы уругнун хевиринден-не ол дидиреш дээрге, ооң хөрээниң иштинче билдинмес каразыышкын союп кирип келген. Ооң ужуун тып чадап турда, телеэкранда ыраажының адаанда «Хүннүг

Тывам» күрүне филармониязынын артизи Монгуш Чингисмаа» дээн сөстөр, көстү хонуп келген. Оларны номчуй каапкаш, Ыглаар-оол атпаш дээш, холунда аяан сала каапкан, оозу шалада кангырт дээн. «Таанда? Канчап? Чингисмаа бо чүве бе?» дээн айтыргылыг сөстөр, кызыл сырылар согунналган дег, ооң медреселин дуй апкан. Бо хүнге чедир ооң сагыжында кады чурттап келгени сында сыра, сыйда согун дег Чингисмаазы херек кырында кандыг хевирлиг, арын-шырайлыг болганынга ол ам-даа бүзүрөп чадап турган. Дүп шаг хире дег үе эрткенде, ол улуг аарыг кижиге дег оожуму-биле куду ээккеш, аяан алгаш, сандайынга олуруп алгаш, өске дамчыдылга көргүзө берген телевизорну өжүрүпкен.

Даартазында Ыглаар-оол Кызылдан, улуг чидиригге таварышкан кижиге дег, белен-не муңгак тыртпас шырайы дүндүйе берген, улуг-улуг тынып каап, таваар үнүп каан. Ол чиик машиназынын маңын дүргедедир-даа бодаваан. Радиоприемнигин-даа ажылдатпаан. Бээр кел чыда бодап алганы кол сорулгазын күүсетпээнинге бодун хензиг-даа чомелевээн. Ийе, ооң ынакшааны Чингисмааны ол, телевизордан-даа болза, көргөн. Угаан-сарыылын оскунар чыгыы кылдыр ынакшааны ол аныяк ыраажы кыска, куспак ишти хамаанчок, оода чаңгыс сып розаны безин сөңнээр ооң хөңнү чок болган.

КАРАК ЧАЖЫ

Сен мээң чуртталгам үрээн сен! Чүнү-даа билбес, чүгле чээрби бир харлыг турган кижини, мени, бүгү чүвени биле тура-ла, меңээ амыдырал-чуртталга бербээн сен! Мени бодун уунда ажыглап алдың харын! Ам сеңээ чүү херегил? Мээң суглуг карактарымга кажан-даа көзүлбейн чор, билдин бе!..

Дөжүнү маска-биле сопканы-биле дөмөй өткүт, кулактарда чаңгыланып турар чинге үн, уткуштур келген чиик машиналар караанын чырынга шавыштыр бадып турганы күскү чаъс дамдылары эскертинер дүнеки кудумчуну долган дег, дыңналган. Шак ындыг, кулактарны

шивегейлсеп турар сөстөр херек кырында оон-даа хөй болган. ынчалза-даа чүгле болар, үстүндө дүмбей октаргайдан баткан дамды бүрүзүндө чыпшына берген дег, катаптаттынып-ла, катаптаттынып-ла турган. Олче, Чүдүлгеже саарылган, хаарыыл-биле аа чирткен дег сөстөрни ол дуй шааптарынга белен болгай. Кулакты коңгалаан ол сөстөрниң ээзи – Чараштын арын-шырайының овуру ынчан бо орандан шагда-ла талыя берген болгаш, олче удур чугаалаан сөстөр анаа-ла аас човаа болу бээр дээрзин Чүдүлге билген. Ам харын чааскаан, кыдыында чагыларда сайгылгааннар, аңаа эш болуксаан чүве дег, оруун чырыткан караңгы кудумчуга та кайы шагда ындыг таварылгада белеткеп алган сөстөрин дыңналыр-дыңналбас кылдыр бодунга катаптаан: «Ол үезинде билинмейн чораан кижиге сен бе, ындыг? Чээрби бир хар дээрге улуг кижиге назызы ышкажыл! Азы ынчан дүн-хүн чок, ай-айы-биле эзирик турган кижиге сен бе? Мээң өг-бүлелиимни, ажы-төлдүүмнү билбейн чораан эвес сен, э...» Э, ол сөстү аңаа хамаарыштыр эдип болбас дээрзин Чүдүлге миннип каан, чүү кандыг-даа болза, Чараштын сөстөринде шын база деңзи караан базып турары меге эвес болгай.

Чүдүлге бөрт чок чораан болгаш, өдө берген бажында чаъс дамдыларын адыжы-биле чаагынче куду суйбап эккелген. Күскү чаъстың дамдылары соок-даа болза, хензиг-даа эчигей безин болбаанын эскерип кааш, ол бир-ле чүвени сактып келгеш, ишти-хөңнүндө чаңгыландыр алгырыпкан. Уткуштур келген ийи аныяк уруглар аразында сыйтыладыр каттыржыптарга, ол билбейн алгырыпканым ол бе деп-даа бодаан. Ооң ыткыр алгырбааны-ла шын. Чүдүлге ам чаа бодапканы каразыышкынын катап ылавылааш, ол бүгү ылап-ла шын болганын бодунга бадыткаан. Ийе, Чараш-биле болган чартык шак хире ужуражылга үезинде, ооң, Чүдүлгениң эң эргим, чоок кижизи деп санап чорууру херээженден дамды-даа карак чаштары көзүлбээн. Кажан-даа ындыг чүве туруп көрбээн болгай! Ам чүү болу бергени ол? Чараштын карактары чүге бо кежээ кургаг болганыл?

Чүдүлге Чараш-биле аразында харылзаазын сактып кээрге, оларнын аразында карак чажы кажан-даа хөлеге-биле дөмей кады турган. Эң-не баштай олар тааланчыг куспактажырда, бодундан он беш хар бичии назылыг Чараштын маны дег хоюг ийи чаактарын куду борбак чаштар мөндүнейндир бадып турганын ол кайыын уттур. Он беш чыл бурунгаар, Чараштын кайгамчыктыг сонугал сырылары херелденип турар карактарындан бо-ла саарлы бээр чаштарынга ооң бодундан дудак чокка ол ынакшый берген. Олар ийилээ боттарынга долганган өртемчейни чидир илбилепкеш, мага хандыр сагыш-сеткилин ажытчып, мага-боттарын куспактанышканда, элдеп чүве – ол бүгү карак чаштары-биле төнөр турган. Чүдүлгенин чиик машиназынга олар кезек үеде чидип чораан оранындан дедир кел чорда, салон иштинде көрүнчүк таварыштыр көөрге, Чараш караанын чаштарын бо-ла холунун арты-биле чодуп чоруур. Мындыг таварылгада Чүдүлге чүглө чаа-ла частып келген чиирбей дег арыг мага-боттуг, сагыш-сеткилдиг аныяк уругну чассыдар, аргалаар сөстөр-даа этпейн чораан. Бодунун чурттап эрткен амыдыралынын дуржулгазы-биле бо байдалды, эл кырындан чүве хараан кижиге дег көргөш, иштинде хол чаңгып каар: «Ол-даа ындыг болур ужурлуг! Мен дээрге Чарашка түр үенин эр кижизи ышкакжыл мен. Чуртталга ам-даа ооң мурнунда болгай.» Бир чамдык таварылгаларда машина иштинге Чүдүлге мурнунда шилинче көөрге, ында чаъс дамдылары ооң оруун көзүлбестедир дуй чагган-даа турар, а артынче көре кааптарга, ында Чараштын кем чок көрүштүг карактарындан база-ла хоюг чаштар борбанайнып баткан-даа турар-ла.

Чүдүлге бүдүү иштинде «Чараш-кызым» деп адап алганы, аңаа бодунун бар делегейин харам чокка өргүпкен аныяк уруг-биле кады-кожа таварылгада, өл хаак дег ээлгир, көс чалынныг ооң мага-бодун камны-биле чыыра куспактааш, чаактардан баткан шөйгөн быштак дег карак чаштарын адыжы-биле дозуп, чодар турган. Элдеп чүве,

үш ажы-төлдүг, өг-бүлелиг эрнин Чараш-кызынын карактарындан чаштар бадып турар дээрден башка, ооң бодундан уе-човуур-даа, ыы-сыы-даа кажан-даа дыңналбаан. Чүдүлгени бо октаргайда чаңгыс эргим эр кижизи деп санап чоруур аныяк кыстың карактарындан чаштар, даштар аразындан сыстып үнгөн суг бажы дег ала-чайгаар-ла көстүп кээрлер. Ол ажыг, чылыг чаштар хомудалдың бе, азы өөрүшкүнүн бе дээрзин Чүдүлге кажан-даа тодарадып айтырбайн чораан болгаш, бодунга Чараш-кызының сеткили кедергей уян-дыр эвеспе деп ол бодап алган. Эге дээрезинде карак чаштары ону мөгүдөдипкен дээрден башка, сөөлүндө харын ол чаштар аңаа чоргааралды херелдендириптер болган. Назы-хар дөртөн чоокшулап турда, ол дег, аныяк уругнун карактарының чаштарын саарылдырыптар ооң үе-чергези ам бар деп бе?

Хүннер айларже хуулуп, айлар чылдарже шилчип чоруп-ла турган. Ийи чүректернин быжыг доңу-биле кады тывылган карак чаштары көстүп эгелээнинден бээр чылдар саны ам он беш чеде берген. Чүдүлгениң сагыжы дег, ооң Чараш-кызы өске эр кижиниң куспаанче угаан-сагыжындаа чоокшулатпаан. Мынча чылдарда ол баштайгы эр кижизинге чажындан азыраан эник дег шынчы арткан. Чарашка ам карак чаштары төгөр хүннер, дүннер немежип келген: ооң күзөп чорааны дег, адазының бажын кеткен кызы чаңгыс бот амыдыралының шимчедикчи күчүзүнүн бирээзи болу берген. Ону өртемчей хоойлузу оюп каапканы кончуг, оон башка бешки классчы кызының оол, кыс дунмалары бажың иштин кулак уюкталдырар турганын Чүдүлге, Чараш-биле дөмей, бо-ла бодагылаар. Ындыг бодаалдар база-ла карак чаштарынче хуулгаш, оон уйгуже шилчий бээрин Чүдүлге даап бодагылаар.

Чүдүлге биле Чараштың аразында харылзаа мынча чылдарда чамдыкта күскү дамырак дег ыт-шимээни чиде-даа берзе, өртемчейнин та кандыг хоойлу-дүрүмүнүн ачызында бир үе эрткенде, часкы чечек дег саглаңайны-даа бээр. Ынчан база-ла Чараштың карактарындан үнгөн

чаштар чарыштыр соккан чүректерни тудуштур илбилептер. Та чеже дүннерде чааскаан карактарынын чаштарын төккенин Чараш чажырбайн, солуп көрбээн эр кижизинге тө каап бээр. Бир катап ол аныяк ие, оон чаштарлыг чаагын суйбаан холдарны туткаш: «Сээн адыштарың кайгамчыктыг чымчак-тыр ийин. Бо хоюг адыштар чокта канчаар чурттаарымны-даа билбес-тир мен!» деп, хөрээнге шыгжап чораан чажыдын ажыткан-даа. Биеэде болза: «Чугаалаар сөстөр тыппас-тыр мен» — деп миннип турган Чараштын ам ааскыр-сөскүрү кедергей болу берген. Бо кежээ Чүдүлгеже саарылган сөстөр оон херечизи ол. Амгы Чараш ынчангы Чүдүлге дег назылыг болу берген, ынчангаш кижиге өзүп, кидис шөйүлгени ол эвес чүве бе?

Чүдүлге, силгиленген теректер бүрүлеринден төгүлген чаъс дамдылары оон мойнун эчигейлендириптерге, дидиреш кыннып, эгиннерин кыскан. Бо соок дамдылар моюн дөзүндөн эгелээш, оон дурт-сынын таваңгайынче өттүр дегбишаан, карактарының шырыңмаланып чораан бир көрүжүн ажыдыпкан. Чүдүлге ону билгеш, атнаш дээн. Сөөлгү үеде Чараштын аажы-чаңының өскерилген чылдагаанын, чүгө ааскыр-сөскүр апарганын-даа ол ам-на догааштырып апкан! Ол бүгү — чүдүлгедө! Чараш-биле хүннүң-даңнын эвес-даа бол, ужуражып кээрге, ол хүрээге, шажын төвүнге чораанын бо-ла чугаалаар апарган. Оон бичежек столунда шажын номнары, херекселдери хүндүдө болу бергенин Чүдүлге эскерзе-даа, кажан-даа ол дугайында чугаа үндүрбээн. Кижинин сонуургалы бодунга чораай-ла, өске улустун аңаа киришкен херээ чүү деп. Чараштын чүдүлгеже сонуургалы Чүдүлгеге айыылдыг боор турганы кымның сагыжынга кирер боор. Чүдүлгенин кырган-ачазы ынак оглунга экини сеткип, ону Чүдүлге деп адап кагза-даа, элдеп чүве, ол шажын-чүдүлгеге сонуургал чок кижиге болган. Шажын-чүдүлгенин ужу-кыдын дыңнаан Чүдүлге оон кол хоойлу-дүрүмнеринин ужу-кыдын билбес боор бе, кандыг-даа чүдүлге ону хоруур, мону хоруур ийик

чоп. Билдингир-ле, Чараштын чүдүлгези шак ынчалдыр ооң доктаамал чаштар төктүр карактарын ажытканы ол: өглүг-баштыг кижиги-биле харылзаа тудуп болбас, кижилер сагыш-сеткил — чүрек согуунга эвес, медреселге чагыртыр ужурлуг! Бодунун медреселинде бо ажыдышкындан Чүдүлге, кара баарынче улдадыпкан чүве дег, бүдүү човууртаан. Шажын-чүдүлге катап ээлбээн чүве болза, ооң Чараш-кызы мындыг аажыга кайыын кээр деп. Ол биеэги дег ону — Чүдүлгени бурганы деп көрүп, чаштары белен чоруур карактарында эргелиг херелдер чайыннанган, ам-даа хүннээректелип турбас деп бе. Чараштын чүдүлгези кижиниң сагыш-сеткилинден чаштар төгүлбес кылдыр кургадыр номнаптар турганы ол бе? А аарышкылыг сөстөрүни эдерин аңаа база-ла чүдүлге өөреткен деп бе? Чүдүлгени доктаамал өөртүп турган өл, эргим карактар ам кажан кезээде кургай берген, хере көрүп алган чорууру ол бе? А ынчан эртенги мөндүңнээн шалың дег көстүр карактар күзүн каткан каңмыыл сигенге мөңгези-биле дөмөйлежип артып каары ол бе?

Чүдүлгениң бажында чүдүрүлгөн энме-тикчок айтырыглар ыттар ээргизинден үстү берген. Ол атпаш кынган дег болгаш көөрге, ооң караңгы сонгаларлыг бажыңының хевири бо тода көстүп келген.

Лидия Ооржак

ШАЙ СОГААЖЫ

Бичиимде эштерим-биле ойнап чорааш, хем кыдыындан чаражы кончуг шөйбек шокар даш тып алган мен. Оомну камныы кончуг шыгжап хүнзээш, кежээ кырган-авамга көргүзеримге, кырган-авам аай-дедир шинчилей тудуп, өрү-куду суйбап көргүлээш, бусту-ла бээр чүве дег, камныы кончуг меңээ дедир тутсуп берди.

— Ужур-уткалыг ойнаарак тып алган-дыр сен, кызым. Мону, өзүп келгеш, шай согаажы кылып алыр сен. Чаражын көрөм, шай согаажының дажының хевири өгнүн херээжен ээзинге дөмөй болур чүве дижип чугаалажыр

чораан, шаанда улус. Шала семис кыс болза, дажы чоон, а шилгедек болза, чиңге, узун болур дээр, чамдыктары кыскажак-даа болгулаар. Тып алган дажыңның хевиринин аайын алгаш көөр болза, өзе бергеш, шилгедек кадай болур-дур сен, уруум — дээш, менче хүлүмзүрүй-дүр.

Кырган-авам бир төөгү чугаалай бергенде, ону ыяавыла төнчүзүңгө чедир тайылбырлаар чанчылдыг, ам база бир солун төөгүнү сактыр эвеспе дээш, олудумну эптештир чазап алдым.

— Солунун, кырган-авай, оон ыңай?

— Хөй ажы-төлдүг улустун уруглары дашты, чаш уруг деп, шарып ойнаар боор, ынчангаш уруг-дарыы артпас улус ол өгнүң шайының согаажын оорлап-даа алыр дижир, айтырбас. Демги өгнүң ээлери оорну-даа суравас — ужурун билир, уругланы бергеш, дедир эккеп каарын билир.

Шокар өңнүг эки даш тып алган-дыр сен, кызым. Мал-маган хөй, тос чүзүн малды азыразынза, аажок өзер боор-дур, чассыгбайым. Сүт-саан элбек болзун дээш, өг иштинге салыр чуруму безин ужурлуг болбазыкпа, мооң.

Шаанда шагда болза, уруу өгленир деп баарга, ада-иези уруунун өнчүзүнүң аразынга шай согаажын, соктаар дажы-биле белеткээр чораан. Мындыг хевирлиг даш тып алган улус, оозун ак кадакка ораап алгаш, улуг өгбезинге тутсуп, йөрээл алыр, оон өгленир уруунга дамчыдып бээр дээр чораан.

Чаа өггө келген келин кыстың тонунун эдээн кунчуу болур кадай шай согаажы-биле базырып аар: ол өгнүң уруу болганын ол — чаа аалга чурттазын, чанаттавазын дээни ол-дур ийин.

Чап-чаа өгленишкен аныяк улустун ыдыктыг эди болур чүве-дир. Аныяктарның эп-найыралы, чуртталгазы быжыг болзун дээш, шайының согаажының дажын кайы-хамаанчок октавас, буспас.

Бо чараш даш, оон ыңай, эм болур хуулгаазын күштүг даш боор чүве-дир, кызым. Херээжен кижиниң божууру бергедеп, уруу үнместеп, чингеп чадай бергенде, үттүг-

чарынны куду оожум суйбап бадырар. Тудугжу кижилер ол органы ажыглап чорааш, төрүттүнүп келген чаш төлдү-даа, оон аныяк авазын-даа камгалап ап чораан чүве-дир.

Оон ыңай мындыг, даш кыс кижиге хамаарышкан чүве болганда, моон-биле кайы хамаанчок улусче арынмас, кижиге тыны-биле акташкан деп, кырган улус чугаалажыр чүве, дадайым өршээ, «Кыс уругнун аксы чыдывас болза, томаанныы эки» дээри-ле шын ийин, кырган улус, кызым. Бо шагда чамдык кыс уруглар оолдардан-даа дудак чок ок-бижек, даш тудуп алгаш, улусче арныр, оон кедерезе, соккулап, хол чедер апарган коргунчуг-дур, уруум. Ынчап болбас, херээжен кижиниң сеткили чымчак, кээргээчел болур. Каям, ол дажың бээр эккел кай, артыжап бээр мен, эдилээр сен — дээш, кырган-авам ол дажымны ак пөске ораагаш, артыжап берген чүве ийин. Салгал дамчыр ыдыктыг эт чүве, кызым, кевин-херекчок өске кижилерге кижиге ыдыктыг эдин тудуспас, кежик чайлаар дижир. Хөй ажы-төлдүг, узун назылыг бол, чассыгбайым — деп, кырган-авамның чагып-сургап, эргелеткенин, шайым согаажының дажын көргөш-ле, ону туткан санымда-ла, сактып кээр мен.

Сарыг шайым соктап алыр, ыдыктыг, салгал дамчыр эдимни кырган-авамның чагыын сактып, камныг эдилеп чор мен ийин.

Эльза ООРЖАК.

Ак-Довурак

Ы Т

Онгай-оол даңгаар эртен оттуп кээрге, аксы-боксу кургап калган, аштап-суксааны дам барган болган. Турар дээрге, соогу база кончуг, бажыңыңга от салбаанындан та каш хонган. Кады арагалап эгелээн эш-өөрү-даа чок. Санап чыдарга, үш-дөрт хонук эрткен хире. «Буттарымны кым чылыглап, шуглап турган дээр сен» — деп боданып чыткаш, ыдын сактып келген. «Хөөкүй Эзирим чоп көзүлбезил, аштап өлүп калбаан бе, дадайым» — деп бодапкаш, сырбаш дээш ковайып кээрге, кээргенчиг ыды

оон буттарын дуй чыдын алган, чылыдын чыдар болган. Адын адап кыйгырарга, бажын-даа көдүрбес, шагжок карактары-биле көрүп чыткан. Ыдын кээргеп, бажын суйбаарга, оозу арга-чадаарда сыыгайнып, карактарындан чаш бүлдеш дээн ышкаш болган.

Дүвү-далаш тургаш, печказын одап, аъш-чем тип дүвүрөп-ле эгелээн. Ыдын чемгерип алгаш, бажыңынын иштин аштап-арыглап турда, ишти чылып келген. Эзир ээзинден карак салбайн, көрүп-ле чыткан. «Канчап барган ыт боор, аарый берген ирги бе?» — деп боданып кезжээлээн.

Орайтай бергенде чунуп, сегереп алган, бажыңынын изии-даа кончуг апарган. Эзир кончуг эрестиг тура халып келгеш, ээзиниң арны-бажын чылгап, оюн эреп, огланып халып-ла эгелээн. «Кончуг куурумчуну, кижини коргудуп» — деп чааскаан чугааланыр-даа. «Ыдым безин мээң арагалаарымга мунгарап турда, чоок кижилеримниң мени каггаш чорутканы-даа шын-дыр. Чаңгыс сөс-даа сөглевейн, мени дыка-ла бодандырдың аа, Эзирим» — деп, Онгай-оол ыдынче көрүп алгаш, боданып олурган.

Алдын-оол ОНДАР

ИЕНИҢ ӨЧҮҮ

Эртен бажыңымдан үнгеш, ажылдаар черимче бар чорумда, агаар арай сооксумаар, а хем кыдында ыяштар-же көөрүмге, дүүнгү хаттың менип аажылаанындан чанагаш куу өңнерлиг апарганы мени муңгарадып, ам-на күстүн айы төнүп, удавас кыш дүжөрүн ол билиндирди.

Ынчан мен Кызыл хоорайның прокуратуразынга ажылдап турган мен. А истекчи Куулар Каң-оол Ирбиш-овичиниң өрээли-биле мээң ажылдаар өрээлим кожа чүве. Эгезинде улуг өрээлди, ийи кижини олурар кылдыр ортузундан чаңгыс каът манза-биле үзүктээш, эжиктерлиг кылып каан. Өрээлдерде кижилер көзүлбес дээрден башка, кайы-даа өрээлдерге чугаалажырга, кожазында тода дыңналы бээр.

Мен өрээлимге баштай келгеш, ажылымга херек саазыннарны эмселеп ап олурумда, кожам бир эштиг өрээлинде кирип келген, ажылдап эгелээн ышкаш болду.

Ол:

— Мени Куулар Каң-оол Ирбишович дээр. А силерни кайызы дээрил, кайда ажылдап турар силер? — деп, айтырды эвеспе.

— Мени Монгуш Борбакмаа Кызыловна дээр. Кайда-даа ажылдабайн турар мен — деп, херээжен кижиге харыылады.

Оон улаштыр:

— Меге өчүк бербес мен, а меге өчүк берзимзе, хоойлу езугаар буруудаар мен дээш, бо саазынга адынар салып бериңер — дээш, кожам ажылын уламчылап ор. — Силер чоокта чаа садик чанынга беш айлыг оглуңарны каапкаш барганыңар шын бе, чугаалап көрүңерем? — деп, байы-сааксы улам ханылап айтырды.

Мен ол херээжен кижиниң канчап ынчап барганын сонугарга бергеш, олче кулак салып дыңнап эгелээн мен.

Борбакмаа Кызыловна дораан харыы бербейн, ыт чок боданып олур ышкаш. Ол айтырыгга белен харыы бээри кымга-даа берге болур ужурлуг. «Ие кижиге бодунун чылыг куспаанда хан төрөөн оглундан чарлып, өскелерге арттырып каары ындыг-ла амыр эвес турган болгай аан» деп, бодап ор мен. Демгизиге харыы бээр байтыгай: «Адым өлүрүнүң орнунга, бодум-даа өлүп каар чүвемни кай» деп, ишкиртинип ыглай бергенин дыңнап кагдым.

— Силер мээң мурнумга ыглаан херээңер чок, мен силерден арыг, шынчы миниишкинниг өчүүңерни манап ор мен — деп, истекчи сургай аарак чугаалады.

Элээн болганда иениң ыглаан шимээни чидип, харын ол боданы берген хире болду. Улустун кожамыктарында: «Ыглап-ыглап алың дээн мен, ийи карам чырык чорзун» — деп ырлажып турар чүве болгай, ыглап алган кижиге чүвениң ужурун ылап билип, шын өчүүн ам-на бээр-ле боор дээш, мен база манап ор мен оң.

Монгуш Борбакмаа Кызыловна мынчаар өчүүн берип эгеледи эвеспе:

— Мени, бичиимде-ле өскүс артарымга, авамның иези кырган-авам көдээден бо хоорайга казанак чер бажыңынга эккелгеш, он класс дооскужемге азырап, өстүрүп каан. Мен школа доозарым билек, ол аарый берген, ону ийи чыл хиреде эмчиледип, ажаап турумда чок апарган. Кырган-авамны ажаап каан соонда, мен бажыңымга чааскаан арткан мен. Кожам бажыңынга чаа келген Күдерек Семисович Кара-Сал дээр оол чанымга бо-ла чедип келгеш, мээң-биле чугаалажыр турду. Чааскаан артканымны ол билгеш, мени чалгааратпас дээш, кээп турар кылдыр билип турган мен. Мени ол берге өйдө деткип, сагыш-човап, чанымга келген кижилерни уттур ужурум чок. Күдерек боду база мен ышкаш өскүс кижиди болду. Хоорайга келирде, көдээ черге бир хуу малчынның хоюн кадарып тургаш, өөренип алыр дээш келген. Мен ооң-биле хөй катап ужуражып, чугаалажып келгеш, багай эвес кижиди деп билип алган мен. Ол арага ишпес, арыг-силиг, биче сеткилдиг, амыдыралын бурунгаар көрүп билирин эскерген мен.

Бир-ле ыржым кежээ, көк сиген хөлбеңнээн, хамык ыяш-даш ногаан хевин кедипкен, ында-мында хектер чарыштырып чаңгыландыр эткилээн турда, Кызылдың национал парыгынга Күдерек Семисович-биле агаарлап чорааш, ында узун сандайга шөлээттеп чугаалажып олурувуста, ол менче хүлүмзүрүп көргеш, холдары-биле мээң эгиннеримден куспактай бодунче чоокшуладыр тырткаш, мээң бажымны чыттап кааш: «Мен сеңээ ынак-тыр мен» — деп, чугаалааш, чаагымны, эриннеримни ошкап эгеледи, а мен чай аразында харыы кылдыр: «Мен база сеңээ ынак мен» — депкеш, ооң эриннерин база изиңнедир харыылай ошкап орган мен.

Оон мен кезек ыт чок боданып ора:

— Бо бистиң ынакшылывыстың сорулгазын менээ чугаалап берип болур силер бе? — деп, тодарадып билип алыр дээш, айтырдым.

Ол:

— Мен сээң-биле келир чуртталгамда бир оол, бир уруглуг болуксаар-дыр мен ийин. Сен эмчи училищезин

доозуп алыр сен, сеңээ мен бодум шаанче эмчи болурунга дузалаар мен. А мен бодум тудуг училищезинге кирип алгаш, каннакчы мергежилин эки шингээдип өөрөнгөш, хоорайнын тудугларынга ажылдаксаар күзелим бар. Кандыг-даа берге үе турза, өөм иштин азырап шыдаар боор мен деп бодаар мен — диди.

Ол кежээ биске ханы бүзүрелдин өөрүшкүлүг байырлалы болган. Кыйыындан бисти улус ынчан топтап көргөн болза, маңнайлывысты дораан эскерип каар турган боор. Эртенинде барып бадылажып алгаш, тоттур шайлап, хөөрөшкөш, Күдерек Семисович Кара-Сал мээң өөм ээзи болуп, ыяш казанак бажыңывыска кады чурттап эгелээн бис.

Күдерек Семисович хоорайга ажыл дилеп чоруп тургаш, бир садыгжынын аңмаарынга бараан дүжүрер, чүдүрер черинге ажылдап кирип алган. А мен кудумчу аштап ажылдай бердим. Кижиге ажыл тыппас берге үе турду. Күдерек бир хүнде ажылдаарга-ла, дораан акшазын бээр эки чер болган. Акша биле аъш-чемге ажырбас турдувус. А мен демги ажылымга ийи, үш-даа ай ажылдаарымга, акшазын бербес боорга, өске ажыл тып алыр дээш, каапкан мен.

Семисович-биле чурттап эгелээнивестин сөөлүндө үш, дөрт ай эрте бергенде, мен кошталы бергенимни эскерип кааш, бодунга чугаалаарымга, ол аажок амырап, ажылдаарынга сорукутуу кончуг апарган кижиге. Мен база өөрүп турган мен.

Удавас соок кыш дүжер. Ону канчап ажарын бодап турган бис. Күдерек баштай черде бажыңга одаар хөмүр, ыяш херек, ону дүргөн сөөртүп белеткеп алыр болгай деп бодаан турган боор, бир кежээ меңээ ол:

— Мен Шагаан-Арыг баткаш келийн, аңаа он ажыг хона бээр боор мен — деп чугаалады. Мен чөпшээрешкен мен.

Ол Шагаан-Арыгдан чедип келгөш, меңээ он муң рубль тудускаш:

— Бис моон-биле кышты ажа бээр боор бис. Мен бо акшаны малчыннарга сиген белеткеп, чашпан чулуп тургаш, ажылдап алдым — дээр болду.

Ооң беш муну-биле хөмүр садып, сөөртүп алгаш, кыштаан бис. Кыштын эрте бээрин болгаш чылыг дүжүп кээрин манап тура, мен аартап орган мен. Май эгезинде эмчиге бергедээшкин чокка чиигеп алган мен. Олчавыс оол болган. Ооң адын Чаан-оол деп ачазы адап каан.

Оглувус үш айлап чорда, адазы:

— Мен Шагаан-Арыг баткаш келийн? — деп менден диледи.

Мен:

— Чүгө? — деп айтырдым.

— Ында кижилерден акша айтырар бодап тур мен — диди.

— Каш хонар сен? — дээн мен.

— Он ажыг хонар боор мен — дээр болган.

— Ынча үр бооруңга, хоржок мен, чааскаан чаш оол-биле канчаар мен, даштын кожавыс чеже биске дузалажыр боор. Үш хонук чорааш кел — деп кагдым. Ол чөпшээрешти.

Бир катап «Оглумнун ачазы бөгүн келир-ле болгай» деп бодап ора, телевизорну көрө бердим. Тыва дамчыдылга чоруп турда, ында чыдыг чашпан чыгган кижилерни, аттарын адавайн, көргүзөр болду. Бир кижинин арны көзүлбес, а хевин көөрүмгө Күдеректии ышкаш. Ооң-биле дөмөй хептиг өске-даа кижилер чораай-ла деп бодал башка кирип келди. Мен ооң дугайын бодавайн барган мен.

Оглумнун ачазы үр келбейн барган. Бир эртен кижик эжик соктаар, ажыдыптарымга, ийи шагдаа болду. Оларның бирээзи бажыңче кирип келгеш, мээң чанымга доктаагаш, үжелге кылыр чөпшээрелдиг бижиин меңээ көргүстү. Ында чыдыг чашпан аймаа бажында бар бе дээрзин үжөп көөрүңгө чөпшээрелди алганы шын. Оон шагдаалар бажың иштин, чүве артырбайн, көрдүлөр. Чүнү-даа тыппадылар.

Бир шагдаа менден:

— Күдерек бажыңга чажыт кылдыр чүве сукту бе? — деп тур.

Мен:

— Чок — деп шынын чугааладым.

— Чыдыг чашпан ажыглап турганын көргөн силер бе? — диди.

— Көрбээн мен — дээш, ол канчап ындыг чүвеге холбажы бээр кижиге боор деп кайгай берген мен. А шагдааларның бирээзи көргөн кижим болду.

Олар үнүп бар чорда, таныырым шагдааны:

— Силерге айтырыг салып болур бе? — дээш, доктаадып алдым.

— Күдерек-биле чүү болганын чугаалаңарам — дидим.

— Ол наркотик кылыр чыдыг чашпан чыып алгаш чорааш, туттурган. Ону ам үш-беш чыл чедир хосталгазын казып шиидер. Амдызында истелге чоруп турар. Силерни ооң-биле ужураштырбас, ынаар барбаңар. Суд болган сөөлүндө ужураштырар апаар ужурлуг — деп чугаалааш, чоруй барды.

Бажынымга ам-на мындаа телевизорга көргөн кижим шын болган-дыр деп бүзүрөп ор мен. Дүнелерде удуур дээш чыдып алырымга, уйгу-даа келбес апарган: «Күдерек хосталып үнүп келир ирги бе, мен чүнү канчалзымза экил?» — дээш-ле, бодап чыда хонар, мындыг мен.

Бир хүндүс оглумну тудуп алгаш, даштыгаа бажың чанынга агаарлап турувуста, чанывыска танывазым кижиге келгеш: «Бо, силерге чагаа чорутту» — дээш, дүрүп каан саазынны меңээ бергеш, ол дораан чоруй барды. Чагааны, оглумну тудуп тура, часкаш, номчуурумга, ыт дылы дег саазында Күдерек бистиң амыр-мендивисти, кадывысты айтыргаш, лагерьже үнө бердим, меңээ кээп ужуражыр арғанар бар бе, иешкилер, деп каан болду.

Оглумну тудуп алгаш, айтырып чорааш, лагерьге чеде берген мен. Бисти шил соңга өттүр ужураштырар чораан. Оглу биле мени азыраар дээш, чыдыг чашпан чыып тургаш, үш чыл шийиттирип алган туру. Бодунуң ам биске дузазы чогуң билгеш, меңээ чагы: «Кожавыс болгаш эки таныыр кижилериңер-биле сүмележиң, аргалыг-ла болза, ажылдап тургаш, чурттаарың көөр сен, Борбакмаа.

Оглувусту эки өстүрүп, кадыын камна. Мен моон хосталы берзимзе, силерни азыраптар ажыл тыптар боор мен. Шыдажып демисешпишаан, чурттаар апаар» — дээр болган.

Кежээликтей бажыңымга чедип келгеш, бодап ор мен. Күдерек бисти азырап турган. Ам ол биске дузалаар хары чок болган-дыр. Оглумга күрүнениң берип турары сезен ажыг акшазы чүгө чедер боор; үш хонза, хонар болгай. Далайга дамды безин дузалыг дээр, а кижилерге ындыг эвээш акшаны чүнү кылып алзын дээш, күрүне берген чүве ол, мен билбес чордум. Дузалап тур бис деп ат-даа чедип аар дээнзиг.

«Мен ажылдаар апаар-дыр мен» деп бо бодал мээн бажымдан каш-даа хонукта үнместээш туруп берген. Баштай оглумну садикке тургузуп алырының чугулазын сактып келдим. Дараазында хүн эртенги үеде оглумну, кожамның өөренип турар уруун дилээш, дүшке чедир ап турарын чагып кааш, оглумга садик айтырар дээш, хоорайже чорупкан мен. Оон үш, дөрт-даа садиктерге баргаш, оглумну тургузуп алын деп айтырарымга-ла, баштайгы төлевир акшазын үштен беш муң чедир рубль дээр. Баштайгы төлевир деп ол та кандаай чүве, менээ кым-даа тайылбырлавас болурга, мен билбээн-даа мен, айтырбаан мен. Оон ыңай оглумнуң ай санында садикке турганы дээш төлээр акшазы база бар болгай. Чоруум чогуvas кижидир мен дээш, муңгаргай чанып чорупкан мен.

Бажыңым чанынга кел чыда, оглумнуң ыглаанын дыңнап кааш, дүрген-не бажыңче кире халып келдим. Шала кырында чоорганда ол чыдып алган, аажок алгырып ыглаан, та кажандан эгелеп чааскаан ыглаан кижиди. Өөреникчи уруум өөренир шагы келирге, ону каапкаш чоруй барган хире. Оглумну ийи холум-биле алгаш, хөрээмге чыпшыр тудуп, чыттап, ошкап, эмзирип тургаш, аргалап алдым. Оон мен оглумче көргөш: «Ыглааш, үр болдуң бе, оглум? Шааң төндү бе, оглум?» — деп чугаалажып ор мен. Ол менче үр кайгап олур, сактырымга: «Мени

чүгө каапкаш, чидип чордун?» — деп, менден удур айтырганзыг болган. Оглумнун бажыңга чааскаан ыглап чытканын сактып келгеш, баарым ажып, караам чажы чаагымга келирге, аштап ап ор мен. Ол аразында мен оглумну алыр бир херээжен кижини тып алыр бе дээримге, дөмей-ле аңаа акша төлээр мен, бо үеде халас ажылдап берип чоруур кижини кайда боор деп түннелге келген мен.

Эртенинде тергеге оглумну идип алгаш, социал камгалал черинге чеде берген мен. Даргага чүвениң ужурун чугаалап бээримге, дораан-на менден өөң ишти бар бе, чүнү кылып турарыл деп айтырар болду. Мен шынын билип алзын дээш, шуптузун чугаалап бердим. Лагерье ашаам барын билип алгаш, бисти багай өг-бүледир силер дээр хевирлиг, ооң мээң-биле чугаалажыр-даа хөңнү чок апарган ышкаш болган. Мени-даа канчаар, чаш оглумну онзалап көөрүн бодавас болган. Оожургай берген херээжен дарга: «Акша болурга, силерге үш тонна хөмүр талону-биле дузалап болур бис. А хөмүрнү сөөртүп алырда, бодунар акшаңарны чарыгдаар силер. Ооң соонда бо чылда силерге кандыг-даа дузаламчы акша бербес бис» — диди.

Оон үнгеш, ажыл-чоктар черинге чеде бергеш: «Ажыл чок ие кижини мен, ажыл-чоктарның пособиезин алыр дээш, даңзыга адым киир бижидип алыр сорулгалыг келдим» — деп ор мен. Стол артында олурган кара салдыг аныяк оол менче көргөш:

— Каяа ажылдап чораан силер? — деп айтырды.

— Каяа-даа ажылдаваан мен — дидим.

Ол менче шыңгызы-биле удур көргөш:

— Ажылдап чорааш, ажылы дүжүп каарга, ажыл тыппайн барган кижилерни даңзыже киирип ап, оларны өөредип, алды айлап бичии акшаны берип турар улус болгай бис — дээш, огулуг чүве чугаалавайн олур.

Оглум-биле бажыңывыска чедип келгеш, мен ону удудуп кааш, улустуң мындыг үлегер чугаазын сактып ор мен. «Даартагы чагдан бөгүнгү өкпе дээр» деп. Ам канчаар боор, чигирлиг кара шай-биле оглумну

эмискиктеп, бодум бажыңга шаам-биле чемненип ап, чурттап турган бис. Ынчалза-даа удавас ажыг кыш дүжөр, а бичии-даа болза, Чаан-оол оглумнун чылыг хеви чок, канчаарын бодап турган мен.

Садиктер кезип чоруп тургаш, ында уругларнын канчаар чемненип, ойнап, өөренип турарын магадаан мен. Эът, сүт, ногаа аймаа дээш чүнү чок дээр. А мээң оглум, чигирлиг кара шай ижип тургаш, өзүп келгеш, кандыг кижиге болурун билбес мен. Бодум чамдык хүннерде чем-даа чивейн, оглум чанынга чыда хүнзээр мен. Ынчан эмиг сүдү эвээжеп, кижинин эмиг дужунда ооргазы аарып эгелээр чүве болчук. Оглум-даа, мен-даа аарып болур хире. Бо үеде өг-бүледе азырал, кижизидилге садиктерде байдалдар-биле деңнээр арга чок. Кандыг түңнел болурун билбес мен. Мээң бо чединмес аныяк назынымда оглум буруулуг бе, ынчаш? Чок деп чүрээм харыылаанзыг болур. Шынап-ла, бо сайзыраңгай үеде аныяк салгалдың салым-чолу хевирлеттинер чүве болганда, өгге-даа, садикке-даа байдалдар дөмей турарын күзээр мен. Ам мен оглумну бодум азырап шыдавас болганымны миннип турган мен. Оглумга эки болзун дээш, чүнү канчалзымза экил дээрзин бодай берген мен. Бир эвес ону кылбас болзумза, бодум буруудаарымны билген мен. Мен чааскаан болзумза, канчаар-даа чурттап болур мен. Хүнде ол-бо черлерден шилдерни-даа чыггаш, хлеб өртээн тып алыр мен. Өске-даа ажылдар меңээ тыпты берип болгай. «Баштай оглумну күрүнеге дужааптайн, ол орта өзүп келир ужурлуг» — деп бодай берген мен. Ынчалза-даа кижиге эгезинде дидинмес, бүзүревес боор чорду. Каш-даа хондур ол дугайын бодап чыда, эртенинде оглумну аргалап, часкыдып тургаш, ону күрүнеге дужаар дээн бодалымны уттуп алыр тургулаан мен.

Бир-ле эртен оглумну чундургаш, бар турган чаа хептерин каът-каът кылдыр кедиргеш, сөөлүнде ачазы келгеш оглун тып алыр чадавас дээш, оглум адын долузу-биле саазынга бижээш, хөйлеңинин иштинге так суп алгаш чорупкан мен. Кандыг чүү-даа болза, садикте

ажылдап турар кижилерниң сеткили чымчак, тып алза, дораан ажаап, чемгере бээрлер деп бодап алдым. Оон бир садик чанынга келгеш, херим иштинче киргеш, эжик аксы көскү черде ыяш чанынга ынай-бээр көргүлээримге, кижилер көзүлбес болурга, черге чоорган чаткаш, оглумну сөөлгү катап дыңзыг куспактааш, чыттап, ошкап кааш, аңаа олурткаш, бар-ла ойнаарактарын чанынга төп бергеш: «Ойна оглум» — дээш, херим даштынче үнгеш, кончуг дүрген ырады кара маңым-биле халып-ла каан мен. Ынчаар маңнап оргаш, бир дазылга тепкеш, төөрөктелдир барып уштум, ийи караам оду кызаш дээш, баарым халаш дээн ышкаш болганда, кезек када харлыга берген чыдыр мен. Мен черге барып ужуп чыдырымда, кулаамга: «Олдыр, чоп төрүп алган оглуңну каггаш, дестин» — дээн бир кижиниң чугаазы дыңналган хире болган чүве. Мен караам көрүп келгеш, мээң чоогумда кым бар эвес дээш, долгандыр көрүп чыдыр мен. Кым-даа чок болду. «Бурган мени көрүп тургаш, хемчег алганы ол-дур. Канчаарга-даа буруулуг кижидир мен ийин. Салымы баък, өөде чокту мени-даа!» деп бодааш, туруп келдим. Ам канчаар, херимге ажытталдыр туруп алгаш, караам чедер шаанче, оглумнун олурган чериниң чанында ыяшче көрүп тур мен. Ында хөй кижилер чыгып келген турлар. Олар мээң оглумну кээргеп, иези мени бактап, чугаалажып турган-на боор деп билген мен. Оглумну алгаш, садикче кире бердилер. Олче көрүп тура, анаа-ла караам чажы төктү берген, ону аштап алгаш, ол хүнден эгелээш, баш углаан черже чоруп, хүндүс борбак хырным хоглап ап, бора бүдүн мананып, бөгүнге дээр диленип чурттап чоруур бо-ла-дыр мен — деп, өчүүн доосту.

Оон байысаакчы:

— Берген өчүүм сөстен сөсче ылап шын дээш, маңаа адыңар салыңар — диди.

Улаштыр:

— Төрүп алган дириг чаш оглуңарны черге октап чоруур канчап барган ие кижидир боор силер. Хоойлу мурнунга бодуңар улуг буруулуг болганыңар ол-дыр. Ам

элээн каш чылдарда силерниң хосталгаңарны казын шиидер апаар — диди.

Ие кижинин:

— Канчаар-даа чүве болза, шииткелди хүлээп алыр мен — дээш, бодунуң буруузун ажыы-биле миннип чугаалааны дыңналды.

ЧИЗЕ

Акым биле мен авам, ачамга дузалажыр кылдыр өзүп келгенивисте, оларның мал-маганы сөөлгү чылдарда элээн көвүдөй берген.

Бир-ле эртен аъттыг эр кижиге бистин аалывыска келген. Өггө кирил келгеш, амыр-менди солушкаш, шай ижип ора, ол ачамче көргөш, мал чизези кылып келгенин чугаалап ор. Ачам ооң-биле чугаалашкаш, чизени эгелээр деп бардылар. Чизечи дептерин ажып, карандажын белеткеп алды. Ачам, мен, авам суглар оларның чанынче чоокшуладыр олуруп ап, ыт-шимээн чок сонуургап, дыңнап ор бис оң.

Чизечи:

— Че, кымдан эгелеп чизелептейн — диди.

Ачам оргаш:

— Монгуш Опан-оол Уйнукупанович деп бижип алыңар — деп кагды.

Малының чамдызын акым Орлан-оол биле мээң адымга, артканын боттарыңга чизеледип алдылар.

Чизечи аалдан аъттангаш, чоруй барды.

Ачам биске:

— Азырап алган мал-маганывысты канчаарын-даа бис-ле билгей бис. Оолдарым силерге мал аймаан чара бүрүткедип бергенивис ол. Бөгүндөн эгелээш, ол малыңарны садып, орнап, белекке берип, ам-даа өстүрер дизинерзе, эки ажылдаар апаар силер. «Мал соондан эдерген кижиге аштавас» дээр чүве — деп чагып ор.

Ол хүн мен кежээки одарда Чаңгыс-Талга хоювусту кадарып чорааш, мээң хууда хойларым ында база бар деп бодаан мен.

Чизе сөөлүндө каш хонганда, бистиң аалывыска, калбак сарыг курунда хаптыг боолуг, кадыр хавактыг, бедиди боолуктай шарып каан бөртүг шагдаа кижичедип келди.

Ол мендилешкеш, ачамче көргөш, ооң чанынга чоок олуп алгаш:

— Өске кижилер өгдөн үнгөш, кажаалар чанынче ырап чоруй баргаш, турунар — дээн.

Бис ооң күзелин езугаар өгдөн үнгөш, кажаалар чанынче чоруй барган бис. Авам мээң эктимге холун салгаш, «Өг чанынга чаштып барып туруп алгаш, шагдааның айтырыгларын дыңнап көрөм, оглум» деп сымыранды. Мен авамның чагыын күүседир дээш, бут баштап, дааш үндүрбейн, өг чанынга доскаар артынга чыдыпкаш, дыңнап чыдыр мен.

Шагдаа ачамга:

— Опан-оолга, Орлан-оолга чеже мал берген сен, чугаалап олур — диди. Оон ачам чизеде бижидип берген инек, хоюн ол хевээр өчүп берди.

— Чүгө бодуннуң ажы-төлүңгө малдарынны чара чизеледип берип турар кижичен? — деп айтырды.

Ачам:

— Оолдарым чээрби хар ашкан ашактар болган. Бир оглум Шаңчыда аалда күдээлеп турар, өскези өгдө-даа болза, эжин тып ап турар кижичейин бо. Ынчангаш эрте-даа, орай-даа бол, черле оолдарымга ол хире мал-маганны үзүп бээр үем келир. Тыва кижиче төөгүзүндө ажы-төлүңгө малды үзүп бээр чаңчылдыг чораан. Мону сактып келгөш, оолдарымга аңгыландыр мал-маган чизези кылганым шын — деп шынзыдып олур.

Оон мен ол дораан авамга келгөш, чугааладым. Ол аразында ыт ээрген, көөрүвүске, акым бо чортуп келди. Аьдындан дүжүп чыдырда, авам оглунга баргаш, «Ачаңның мындаа силерге аңгылай чизеледип каан малының дугайын шагдаа өгдө байыскаан ор. Бир эвес сени айтырза, ол олчаан өчүүр сен» дээн.

Үр болбаанда шагдаа баштай менден, а ооң соонда акымдан чеже мал алганывысты айтырды. Бис шынын өчүп берген бис.

Шагдаа ачамнын идик-хевин солуй эде кедиргеш. «Хоругдаар кижиги мен» дээш, ушкарып алгаш барды.

Эртенинде авам кожавыста Хүлер-оол сугга чораашдыңнаарга, чоокта чаа суурга коммунистерниң ниити хуралынга сумунун чизезин түңнөп чугаалажып тура, сумуда чамдык кижилер колхозка кирер мурнунда малмаганын төтчөглөп турар апарганын чугаалажып, элээн каш кижилерни тодарадыры-биле даңзыны кожууннун шагдаа черинге киирген. Ында ачамның ады база бар болган. Ону дыңнааш, авам аалга келгеш, коргуп, уйгудаа чок болган. Чамдыкта бис өггө олурувуста: «Ачаңарны бир аңгы кылдыр чугааладып алгаш, мени-даа кара бажыңнадып болур чадавас, бодамчалыг тураалыңар, уругларым. Ам чаңгыс мени-даа эвес, силерни-даа тудуп ап болурлар – деп, авам чагыыр турду. – Бөлүк херектиг кижилерниң чылы хөй болур чүвө дивээжик бе».

Бир-ле эртен ававыс шай хайындырып олургаш: «Ачаңар аалдан үнге-ле үр апарды, чүвениң уу билдине берди ийин аан, он беш хонук четти. Мен эртен чоруткаш, Чадаанага барып, ачаңарга ужуражып көрейн» — деп кагды. Оон ол улаштыр тараа соктап, эът, чем белеткеп алгаш, чорупкан кижиги.

Авам шагдаа черинге чеде бергеш, даргазынга:

— Монгуш Уйнукпан Хуулгаазынович-биле ужуражып келдим, чем кирип берейн, мен ооң кадайы кижиги мен — дээн.

— Адыр, сен баштай мээң-биле чугаалаш, оон көөр бис — дээш, авамны бир өрээлче киире бергеш, протокол долдургаш; — Оолдарыңга малыңарны үлөй чизелеп бээрде, сен чеже башты чугаалап, даңзыладып ордун? — деп айтырган.

Авам:

— Мен эвес өөм ээзи ынчаар чизеледип каан чүвө — деп каан.

Авамның адын саазынынга шагдаа салдырып алгаш:

— Ашааңар-биле ужуражыр эргенер чок. Амдызында херекти истеп доозуп тур бис — дээш, караан соок кылдыр көрүп олурган.

— Мен чүнү-даа бүдүрүп албайн чанып келдим. Харындаа мээң ол өчүүм ачанарны барык херечилээн хевирлиг болганы ол ийин аан, күжүр оолдарым — дээш, орун кырынга чыдып алгаш, арнын аржыыл-биле дуй тудуп алган, ыглап чыдар чүве.

Кажан келип болур мен деп, авам шагдаа-биле чугаалажып алган хире. Беш хонгаш шагдаа черинге чеде бээрге, авамга ачамны мүн-не ужураштырган-дыр.

Ачам тургаш:

— Өчүүмнү номчудум, удавас суд болур ужурлуг. Ам канчаар, салымым ындыг кижини мен ийин аан — дээр болган.

Авам Чадаанадан чедип келгеш, ону колхозка хүлээп алырының билдиришикини баштаар черинге бижиирге, ол-ла хүн хүлээп алган. Ачамны агартырынга дузалаар деп бодажы ирги бе? Боттарывыска чаңгыс бызаалыг инек, он шаа хой, өшкүнү арттырып алгаш, өскезин авам-биле мен колхоз баштаар черинге сүрүп чедиргеш, хүлээдип берген бис.

Удаваанда ачамның суду болурунун дугайында дыңнадыг бижииктер чедип келген. Судка бисти айтыргаш, ачамның чөпшээрежи туарын дарга билип кааш, суд дораан аңгыланы берген.

Чапсар доозулганда, шевергин кеттинген, кижини ортузу эрте берген, карак шилдиг, ортумак сынның эр кижини саазын тудуп алгаш, стол артынга турупкаш:

— Колхозка малды эвээшти салыр сорулга-биле, ниитилел ажил-агыйга удурланып, мал бажын кудуладып турганы дээш, хоойлу езугаар Монгуш Уйнукупан Хуулгаазыновичиниң хосталгазын беш чылда казып, күш-ажылдың эдип-чазаар лагеринге хоругдалга эрттирер кылдыр шийдип тур — деп, шийткелди номчуп доосту.

Суд доозулганда ужуражып турувуста, ачам биске «Чедип келир мен» деп кааш, байырлажып чарылган кижини.

Үр болбаанда ооң сураа биске дыңналып келген. Ол Кызылдың тудугларының бирээзинде ажилдап турар болду. Ону дыңнааш авам: «Кышкы үеде берге болгай,

чылыг хеп чедирер бис» — дээш, белеткенип алгаш, чедирип берген.

Ачам беш чыл иштинде Кызылдың тудугларын тудуп, хоругдал эрттирген. Хосталып алгаш чанып ора, Чаа-Хөлге төрелинге хонуп чыда, хоругдалга хоочураан аарындан хөөкүй ачавыс, аалынга четпейн чыда, «чорта» берген болган. Бис аңаа барып, ону ажаап каан бис. Бо чурттап келген амыдыралымда кижиниң ада-иези ажы-төлүнгө кажан-даа багай чүвени сеткивес, аас-кежикти күзээр деп билген мен. А мээң ачам бодунуң оолдарынга, улуг апарган кижилерге, кады ажылдап, дузалажып чорааннарынга, белекке-даа болза, малын чоп үзүп берип болбас чорааныл? Ол дээш буруулуг сен деп чүгө шииттиргенил?

Александр БЕГЗИ

ЫДЫК ЧЕР

(Фантастиктиг чечен чугаа)

*Тывалар! А оларның тыптып келгени
кажаныл? Мону харыылаптар кижини
амдызында төрүттүнмээн ийин!*

Кириш биле Шеңне аъттарының дыннарын тырткаш, хыннарындан хылыштарын бир-ийи илиг уштуп ап, элдептиг Кижиге көрүп алгаш-ла турганнар.

Аажок улуг мага-боттуг, маңзыгыр тас баштыг, хензигие кулактарлыг, хавааның ортузунда улуг кара меңниг, чүнү-даа өттүр билип олурган ышкаш көрүштүг сыгырзымаар карактарлыг, таңдаш думчуктуг, чуга эриннерлиг бичии аастыг, бар-чок чыгыс сегелинде тарамык салдыг, мөң, чоон моюннуг, холдарының салаалары ортаакы чүстерден өрү суг кужунуң даваны ышкаш чуга кеъш-биле аразы тутчу бергилээн, күчүлүг дурт-сынынга шуут дүүшпес чолдак буттарлыг, хеме эшкинжи дег дески таваңгайының салаалары база-ла тудуш, ак пөстү эгин шавыштыр бадыргаш, чавак аралай

белин долгандыр ораанып алган Кижиги Оваалыг-Арттын чыып каан даштарының кырында баскактанып олуруп алган бооп тур!

Арттын дөжүн үнүп келген кижилер, аъттар, шарылар-даа ону көрүп кааш, сырбаш кыннып, оон оожургай бергеш, алышкыларнын чанынга кээп, олче кайгаар болган.

Дыка үр ыт чок болганда, баштай-ла Кириш айтырган:

— Кым сен?

Харыы дораан келген:

— Мен-дир мен.

— Мен деп кым? Адың кымыл? Кайы чурттан келдің?

— Менде силерниң ышкаш тускай ат чок. Чурт база чок.

— Ындыг кижиги турбас! Шупту ада-иелиг, ат-шолалыг болгаш төрөөн чурттуг боор.

— Шын! Силерниң бо амыдыралда ол ындыг. А мээң келген оранымда ындыг эвес.

Мону дыңнааш, шупту-ла ыт чок. Ол Кижиги өңгү-биле көргүредиги оларнын дылынга чугаалап турзажок, оон сөстөриниң утказын кым-даа билбээн. Чон ам-даа эңдерилбишаан, арттын ол-бо талакы ийлерин шыгырт долуп, сынышпайн турган. Чүгле боттары бут кырынга туруп, аът эзеринге олуруп шыдавас, аар балыг дайынчыларнын арба-тергелер болгаш шыргалар кырында оожум човууртагылааны дыңналыр.

Чүү шаг болгаш, деридип, эгииштээн калдар малынын кырындан, балыгланган эктин аартпазын бодап, оожум сывырлып бады келген Муң-Куш аймааның улуг чылгычызы Шет ашак тура:

— Бир эвес ада-иен, ат-шолан, чурттуң чок болза, бо турар тайгаларнын бирээзиниң ээзи ыйнаан сен? — диген.

— Чок, мен кайы-даа тайганың ээзи эвес мен. Мээң келген черимни тайылбырлаары берге. Ону Өске Оран азы Өртемчей дээр.

Тыныжын безин тыртыныпкан турган улус шупту:

— Оо, уу, кхе—кхе — дижип, шимээргей берген.

— Бо кижиниң чугаазы шуут билдинмес. Өске Оран, Өртемчей деп чүү дээнил? Ооң омур-хевири безин бистен ылгалдыг.

— Бир болза бо аза-бук бооп чадавас? — дижип, чамдыктары сымырашкан.

— Аза-бук кижилер караанга көзүлбес болгай! — деп, өскелери удурланган. — Оларның дүрзү-хевириң чүгле хамнар от чалбыжын өттүр көрзе, көөр.

— Че, ынчаарга бо кижини кым-даа эвес болганда, ону хылыштар-биле хээй шаап каапса чүл? Оон башка элээн үе болгаш, Саргыл-Карактар дег, өске өөрүн эдерттип эккелгеш, бистерже халдаза хөңнү! — дижип, аныяк болгаш, дүрген чаңныг дайынчылар изигленген.

— Ийе, харын ол бистиң тайгаларывыска өргүл болгай-ла.

Ынчан шиш чыдазын өрү көдүргеш, Кириш чугаалаан:

— Адыр! Амдыызында бо кижиге дегбээли. Ооң чепсээ безин чок ышкажыл. Хол-даяң кижиге мези арнып болбас. Канчап билир, бо бистиң ачы-буянныг өңнүүвүс бооп база чадавас. Ооң орнунга, боду күзээр болза, дуу-ла куду көстүп турар Белдир-Шыгында чайлагда өглеривиске келгеш, аъш-чемден ижип, бис-биле хөөрөшсин. Ынчан эки билчип, таныжып алгай бис.

— Маадырывыстың чугаазы шын-дыр! — дижип, шупту ону чөпсүнген. Ол хей чүве чугаалавас деп бүгүде билир. Кириш көңүс аныяк. Аймааның улузу дег узун, делгем дурт-сынныг, кара бажының дүгүн долгандыр чүлүткеш, тейинде кегегезин өрүп алган, хүнге додуккан чырык хүрең шырайлыг төгерикусимээр арнында кырлаң думчуктуг, терең кирбиктерлиг кыдырык кара карактар-лыг, өөгү чок чени-чоктуг, холдарының шыңганныр мөчөк-мөчөк, оожум бүдүштүг бол, шириин кылдыр көстүр. Чаа-ла чээрби беш харлыг хирезинде дыка шыырак дайынчы боорда, хөй-хөй удаа чонунга эң-не ажыктыг, шын сүмелерни айтып бээр чораан. Ооң ындыг шынарлары дээш бо чылын, хар чүгле эрий бээрге, болган Тос Аймак

чыыжынга ону Маадыр деп чарлааш, мөчүй берген даайы Эңге-Парнын орнунга Муң-Куш аймаанын баштыңы кылып каан болгай. А Муң-Куштар дээрге анчы, малчын, тараачыннар боорда, бо чоок кавыда эң шилиндек дайынчылар бооп турар. Тулчуушкунче олар хөлчок чүгүрүк, ээлгир, шыдамык уксаалыг чыкпак аъттары-биле алгы-кышкылыг шаап кирерге, оларнын соонга чүгле өлгөн азы балыгланган удурланыкчылар артып каар. Оон соонда чүк тарады шапкылажы берген Муң-Куштарнын кайы бирээзин сүргеннернин база шорузу. Олар карак чивеш аразында куштар ышкаш катап бөлдүндүр халдыгылап кээп, дайызыннарны ам база кыра шапкылаптарлар. Ынчангаш бо аймакты Муң-Куштар дигени чадавас?

— Кириштии шын! — деп, Дадарыкпай дарган чөпсүнгөн. — Хевир-дүрзүзү, чугаа-сооду чиктиг дээш, кижиге тынынга чедип болбас. Тайга-Тандыларывыска өргүл кылдыр чүгле мыйыстыг ак ирт дөгөргөш, салып чордувус чоп. Ам дүргөн чанаалыңар. Аалда чонувус-биле тиилелгевисти, чидириглеривисти-даа барып үлежиили — дээрге, дайынчылар аъттангылааш, кудургай куду сөктүп бадыпкан.

Чаны-биле эртип турган улузун Кириш хараадалдыг көрүп турган. «Эх, дыка сыыгаан-дыр бис! Моон чорааннарнын чартыгы хире-ле. Хөй кезии кемдээн, балыгланган. Аалдарынга баргаш, боларнын ам та кажы Өлгөннер оранынче чоруй баарлар?» дээн бодаалдан оон кирбиктери дүглү берген.

Балыгланганнарын, чаа шөлүндөн хунаап, тып алганы уьп-савын, тергелер, шыргаларда сөөрткен аъттыг, шарылыг сөөлгү улус бадыптарга, алышкылар база оларнын соонче чортупканнар.

Кажан оваадан бичии-ле ырап бар чорда, Шеңнени кандыг-ла бир күш хая көрнүрүнче ала-чайгаар алба-дапкан! Оон соонда-ла ол алгыра кааптарга:

— Эй, Шеңне! Канчап бардың?! — дээш, акызы эглип кээрге, оозу аьдындан чайлып бадып чыткан. Дуңмазын

ол дөнмээнийн кырынче үңгере соп алгаш, аай-дедир хая көрүнмүшаан, өске өөрүн-даа херекке албайн, Шавыдары-ның кара маңы-биле аалының уунче дадырт диген.

Шеңне минип кээрге, бодунуң өө. Шимчээр дээрге, мага-боду анаа чагыртпас, холун безин көдүрө албас. Ооң кырынга үнү база чок! Ындыг-даа бол, дыка аарыыр чүве мүн-не эскертинмес. Авазының ожукта пашта шайын саарган даажын дыңнап чыдарга, экизи аажок. Чажындан ол ону өпей ыры-биле деңге дыннап өскөн. Оон-даа ыңай ооң таалап дыннаксаар аялгалары хөй. Анай, хураган чиилээжи, инек, малдың мөөреп, киштээри, ажы-төлдүн алгы-каткызы, ийи чыл бурунгаар аарааш мөчөөн ачазы-ның кайгамчыктыг каргыраа, хөөмейи. Чайын боорга чарыштырган куштар үнү, дамырактар шулураажы. Кыжын боорга тоолчулар алганыыжы, авазының оожум ыры...

Эжик халырт дээн соонда, Кириш кирип келгеш, дөрде аптаралар баарынга олуруп чыда-ла, айтырган:

— Урууң ам кандыг-дыр, авай?

— Анаа, оглум. Анаа-дыр. Бодунуң тавында удуп чыдары ол-дур. Чүгле шаа чок, шимчеп, чугаалап безин шыдавас. Домчу-Ирей судалдааш, шуут кадык кижидир диди. Хөй дүн-хүн иштинде уйгу-дыш чок дайын шөлүңге сокчурга, мындыг чаш уруг хамаанчок, кончуг эрлер безин шыдашпайн, суларап каар чүве дидир-ле. Ол чүнү-даа эндевес ийин.

— О, авай, сен уруунну чамдык эрлерге деңней бербе. Шеңне дээрге чаа шөлүңге эң эрес-дидим дайынчылар одуруунга турду. Черле бистин аймак кыстары денди-ле-дир ам! Арзылаңнар дег коргуш чок, анай-хаак дег ээлгир, кашпагай болгаш шыдамы чамдык эр дайын-чылардан артык!

Бистер, Оттук-Шагар, Шет ашак суглар Сүүр-Тей кырындан бараадап турувуста-ла, урууң үш дайызын-нарже уткуй чүгүрткеш, ийизин согуннар-биле кавын-дылапкаш, бирээзин хылыш согужунга кезе шаап каарга, Өндүрлер аймааның Ак-Сал ирейи безин магадап, бажын чайып турду.

— А мен билир мен, оглум. Дуцман черле чажындан шоваа өскөн ийик. Силерниң чаалашкан дайызыннарыңар кандыг чүвелер-дир? Хөй-дүр бе? Кайыын келген, кандыг аймак-сөөк улузул? Чүгө бисче катап-катап мези арнып турарлар дээр сен?

— Хөй, хөй, авай. Дыка хөй. Бистиң чурттувус ан-меңниг, тараалаң, эртине-байлаа эгээртинмес боорга, эжелээр бодалдыг. Сонгу-Танды артындан энир чылын, та чеже түмен чүве, хенертен ажып келгеш, Эне-Сай хемниң ол чарыында бистиң аймактарывысты тарады ойлаткаш, кода-шивээзин, тараа-быдаалыг шөлдерин, мал-маганын олчалап алгаш, ында турумчуй бердилер.

Чогум Соңгу-Танды аар ийинде Улуг-Кодазында хааны аажок мөге-шыырак, кадыг-дошкун, кажар-оптук кижии бооп билдинди. А бо келгеннерни ооң улуг оглу баштап келген. Дайынчыларның шыдал-күжү, чепсээ база хөлчөк. Коргуш чок сокчур, каржы. Оларның баштарының дүктери сарыг азы кыскыл боорда, эрлери колдуу чаак салдарлыг. Көвей кезииниң карактарының өңү сарыг азы шаңгыр. Бо чер чону ынчангаш оларны Саргыл-Карактар деп каан. Дайынчы аъттары кезек мангыг, чоруу кандай, араазай боор. Ынчалза-даа чадаг шерии көвей. Оозу бистерге дөгүм болду. Аът кырындан чадаг улусту согарга, чер-ле чиик ийин. Бистиң дайынчы бүрүзү аъттыг болгай. Харын-даа солуп мунар малдары артык-артык. Оларның алыс кайыын келгени билдинмес. Чамдык улус барыын чүкте Изиг-Хөл деп чер уундан келгеннер чадавас дижир.

Ол чарыкта бистиң аймактарның шерии каттышкаш-даа, чаңгыс түмен-не хире болгай. Ынчангаш энир чылын шупту кеже бергеш, дайызыннарның когун үзе соптаалы дээривиске, бо кыштадыр боттарывыс бичиилеп ырмазын сып каалы, келир чылын эки белеткенип алгаш, боттарывыска эвээш чидириглиг кылдыр тиилээли дээш, боттары ынатпады. Ынчангаш Эне-Сайның Биче-Адырының тайгаларында Арга-Улузунда хоргадай бердилер. Демне-жип алгаш, оларның бичии бөлүктерин кыштадыр соккан. Ынчаарга безин Саргыл-Карактарның хөйү кончуг!

Эрткен чылын күскээр Эне-Сайны хемелерлиг, салдарлыг кешкилеп келгеш, Сүме-Бели даанын баарында ховулулгар аймаанче шоглап кээрге, дөрт-беш аймак катчып алгаш, оларны согарын сол, артканнарын хемни кежир дедир сывыртаптывыс. Ам бо чайын катап халдааннары ол.

Хөлчок-ла улуг согуш болду. Үш дүн-хүн иштинде чаалаштывыс. Дайызыннарны эндере хыдаан бис. Ынчалза-даа бистен база дыка хорады. Аргалыкты дааның баарында ховуларда безин хөй-ле экерлеривисти хорумнадывыс. Согуш ортузунда Шапкын-Хем бажының аймактары шапкылажып келбээн болза, дыка берге турган боор?

Бүгү-ле ховулулгарның ам барык чартындан эвээш кижиге арткан! Оларның Төре-Маадыры, Кара-Мөгези-даа ам чок, өлүрткен. Эң баштай Саргыл-Карактар-биле согушкаш, оларны доктааткан улус база олар де. Бистер, өске аймактар дыңнажып, чыгып алгаш, халды бээривиске, оларның даш, дойдан туткан улуг шивээзинин ийи улуг эжиктеринин аксында кижилер, аъттар сеге ханалар-биле дең чыгы чоржук. Эне-Сайның эрии, оон бетинде Аккыржак септиң суу-даа хандан кызыл мыңгы! Чаңгыс хүн озалдаан болзувусса, дайызыннар шивээни эжелеп аптар турган. Ынчан оларны тиилээри болдунмас-даа турган чадавас?

Бо күзүн арбай, тарааны ажаап кааш, оларның когун барып үзер апарган бис. Оон башка ол чарыкта чонувус түрей бердилер.

— Кандыг кончуг буктарыл, төлүм! Оон бетинде олар халдап келбес бе?

— Бир эвес Соңгу-Танды ажилдыр кол шерии чедип келзе, магат чок-ла.

— Оран Тандывыс, өршээ! Дайынзырактар аштыр-зынам.

— Ындыг-ла болзун, авай.

— Че, чемненип, шайлап көрөм. Оон база сенден айтырар чүвөм бар.

Үлгүүрдөн уштуп салганы деспиде эътти, чаа эскен шайны таваар ижип, чигеш, оглу улуг хувага хымыс куттуруп, пактап аарга, авазы ам-на айтырган:

— Ам база катан чугаалап берем. Дунман канчап барды? Оон ынай Оваалыг-Арт кырында чүү ындыг чиктиг кижиги тыштып келди?

Оглу арт кырынга чүү болганын авазынга төөгүп берген.

— Дунман хая көрнүпкеш-ле, суларай берди дидин бе?

— Ийе, мээң-биле чергелештир чортуп олурган кижиги. Оон ол-дур...

— Сен чүнү эскердин? Сооңарга азы чаныңарга кым, чүү бар болду?

— Чүү-даа, кым-даа чок чүве.

— Адыр, оглум, далашпа. Канчап ындыг болду? Амдыы чаа-ла оваа кырынга кымны көрдүвүс дижик сен?

— Оо... шынап-ла! Аңаа олурган ол кижиги хенертен чиде берген ышкакыл?! Оон башка мен эскерип-ле кагай мен...

Саргыл-Карактарны чылча шапканы дээш бүгү Муң-Куш аймаа Тандызынга чалбарып, өргүл кылып, Дагыыр-Тейин дагыдып, ол согуштан ээп келбейн барган эштеринин сактыышкынын езулап эрттиргеннер. Ынчан, чеди хире хонганда, Шеңне күш-шыдалы кирип, анаа апаргаш, акызының чылгычызынга Хүрең-Дайын кезээликтей туттуруп, эзертеди алган.

Сын артынче ажып чыткан хүннүн сөөлгү херелдеринге мөңгүн чүген-чулары кыландыржып, уругнун чүгүрүк ады Оваалыг-Арттын дөжүн өрү ылгын саяктап олурган. Шеңненин бодалдары ырап, үш чыл бурунгаар, он беш-ле харлыг, чаа частып келген шеңне чечээ дег чаш чалыы үезин сактып чораан.

Ынчан база бо-ла чайлагга талыгыр ыраккы мурнуу чүкте ужу-кыды көзүлбес элезинниг ховуларның-даа ындында чурттап чоруур хары чоннун чагырыкчызы кижиги келген. Ол мында чүгле аалдап келбээн, а беш адан теве чүңгү суй-белек сунгаш, Муң-Куш аймаанын баштыңы Узун-Бег биле Аңгырмаа агайның кайгамчык чараш чаңгыс кызы Шеңнени ортун оглунга кадай кылдыр кудалап апарган чүве-дир.

Эр киж и аскын ээлээр. Он ажыг чыл бурунгаар ийи дайынчы эжишкилер «Кадыннарывыс бирээзи оол, өскези кыс божупса, албан кудалажыр бис, өңнүк!» дишкеш, даңгырак солушкан болганда, Узун-Бег уруун чатка чазап бербес арга чок.

— Хайыраан чассыг кызывыс чурттун, төрел аймаан каастап, маңа артпазы ол бе?! — деп, кадайы хомудаарга, Узун-Бег: --Ам канчаар, кыс уругнун салымы черле келинге баар ийик. Шаанда, мен безин оолак турумда, бисче мурнуу чүктүн бир хааны халдап келген, ынчан бо эжимниң адазы албаты чонун эвилелдеп алгаш, дайызыннарны сокчуп берген болбас ийикпе. Ол дайынга оларның улузу база бистер ышкаш когун үзе шаптырып каар часкан чүве. Мындыг буянный чондан уруувусту канчап харамнаныр бис — дээш, алдырбаан.

Шеңне черле чажындан аймак баштыңы маадыр кижиниң чаңгыс, чоргаар өскен уруу болгаш, четкен черинде чоннун езу-чаңчылдарынга тааржып чадап шаг болган. Ооң кырынга, бачыттыг, чурттаан ашаа-биле ийи чыл нүүрүнде төл бодарадып шыдавас болганнар. Ындыг кыс киж и кайы-даа чоннарга хүндү чок апаар ужурундан ооң бээ, кунчуу өске улустан оглунга ийиги кадай база кудалап бергеннер. Шеңне аңаа хомудап хорадааш, ол-ла чайын чуртунче дедир дургуннапкан.

Үш дүн-хүн иштинде эң-не ылгын чоруу-биле халдып кээрге, оорлап мунган тевезиниң чилчии үстүп, бурааш чыдыпкан. Оозун албадап чадашкаш, чуртунун уунче чырып турар Алдын-Өрген сылдыстың дужун бодап, киж иң кылаштааш чорупкан. Дүн эртип, даң адып кээрге, шаа шуут төнүп, бедигээш бир элезинниг дөңге олурупкаш, астып чорааны алгы хавының иштинде көгээржикте суун сыргап ижипкеш, ол-ла черинге удуп каап-тыр.

Оттуп кээрге, кежээки имир. Аштаан-суксааны аажок, ижин-баарны курулдур тыртып турар! «Чыдарга-даа, хилинчектиг ышкажыл, ооң орнунга шимчеп олурайн» дээш, Алдын-Өргенни дилегзинерге, кылаш кынныр чаңгыс-даа сылдыс чок. Дээр дескизи-биле бүргег. Ам канчаар, кудайның аязырын манаар апарган. Оон башка

чүк чазар болза, шуут халап. Ынчан ол дедир олуруп бар чоруй, бир элдептиг чүве эскерип каан иргин. Ооң бичии солагай тала кыдыында, ырак-чоогу-даа билдинмес ак-көк өннүг отчугаш хенертен бүлүреш дээн! Шеңне сырбаш деп, карактарын суйбагылааш, катап көөрге... ам-даа чырывышаан! Чогум амылыг араатаннарның караанын оду көңгүс өске болгай. Ынчаар түрөп келген кижиге бичии-даа, билдинмес-даа чырык чер-ле идегелдиг, эргим ышкаш боорга, ол шалыпкын тура халааш, оон уунче базыплаткан. Ынчаарга ол оду бичиилеп ыңай чылып бар чыткан ышкаш. Күш-шыдалы баксыраанындан шаа төнгөш, олуруп-ла алыр. Ынчалзajok мурнунда оттуң ала-чайгаар сорунзалыы, чем эренчии база хөлчок. Бар турган соруун чыып, улаштыр базыплаттар.

Ону эдерип чорааш, улуг-биче каш-даа бүүрелчин эрткен. Ынчап чорда-ла, даң адып, хүн үнер деп барганда, демги оду-даа читкен. Шеңне ооң сөөлгү катап кылаш дээн черинче кээп чыдып алган. Ам удавас өртендир чип кээр бир изиг хүннү эртип алза-даа, келир дүнөден ыңай каяа шыдажыр мен деп чүвени ол медресеп билип чытпайн аан. Аштап, колдуунда-ла суксундан хилинчектенип өлүрү чугаажок.

Кижин элээн дыштаныпкаш, холдары-биле бичии оңгар казып эгелээн. Ооң иштинге чыдыпкаш, элезинге багайтыр хөмдүнүп алза, сагышка чүгээр-даа дег. Кезек кастынып олурда, салааларынга бир чүве илдигиш кынган. Уштуп эккээрге, төгериин безерек тавак-ла хире, чүвүт-кеш, нугуп каан далган дег ак-сарыг чүве бооп тур эвеспе! Ооң элезинин чеңи-биле чода иткилээш, оожум хемирип көөрге, шала кадырган курут сагындырар, бичии ажымзык-даа бол, экизи хөлчок! Ол дораан-на биче чудурук хирени чий каапкан. Ишти курлуп, кустурап деп барбаан болза, шуптузун-даа чооглаптар чадавас. Оон харын сестип, оозун хойлааш, дөрт даван кырынга дүрүшкеш чыдыпкандыр. Бирээде, иштинин аарыырын намдадыр сагыштыг; ийиде, чип алган чүвезин дедир куспас деп-даа бодады ыйнаан. Чаяан бооп, ол-ла дораан удуп калган.

Кежээликтей оттуп кээрге, ан-на элдеп, аштаан-суксааны-даа билдинмес! Артында боду күш кирип, сергей

берген ышкаш. Ам-на күжүрнүн бүзүрели эглип, Алдын-Өргөннің ыяк чырыырын безин шоолуг херексевейн, а дүүнгү отчугажының көстүп кээрин манап эгелээн. Сак-тырга-ла, ам ооң камгалакчызы, чоок төрээни ышкаш аан.

Кезек болганда, шынап-ла мени манап олур сен бе дигензиг, көк отчугаш дуу-ла чырыш кыннырга, чиик адак туруп келгеш, ооң уунче базыплаткан. Бир бүзүреничиг чүве, оозу албан-на Алдын-Өргөн дужунче кывар де!

Ынчалдыр-ла уруг ол отчугаштын аайын эдерип, тып алганы чүвезин бичиилеп чип, изиг хүн караанда удуп, дыштанып, дүнелерде ужа-тура шимчеп чорааш, үш хонганда Мурнуу-Танды эдээнге тарбаганнап чораан бодунуң чону Арга-Улузунга таваржы берген. Олар ону өөрүшкү-биле аал-чурттунга киир үдеп кааннар-дыр эвеспе.

Ынчан ооң тып алганы сарыг чүвениң ужурун кырган аңчы Чадамба ирей айтып берген. Ол болза бо черниң хөлчок ховар черлик тевези бодаганының төтпейн барганы сүдүн, эмии саамчывазын дээш, элезинге аксып кааптар чүве ышкажыл. Шеңне ол кончуг сүүзүннүг, аштааан; суксаанын-даа намдадыр, ооң кырынга күштүг эм шынарлыг кевий берген сүттү тып алган бооп тур. Ол база-ла ужурлуг! Бичии ак-көк оттуг сылдысчыгаш албан-биле ол сүт чыткан чер кырынга барып өжер эвес?!

Ол таварылганың соонда бир чыл эрткенде, Шеңне бодунуң аймааның дайынчылары-биле Саргыл-Карактарга удур сокчуп чорааш, чанып ора, арт кырынга душканы ол элдептиг кижиге хая көрнүп кээрге.., ооң хаваанда меңи хенертен көк оттуг кылдыр чырыш кынны каапкан ышкажыл! Ону элдепсинип кайгааш, хөлүн эртир суларап, харын-даа муңчурады соктуна берген бооп тур. Ам бүзүрээри берге бо-ла чүүлдерниң ужурун тывар дээш, катап бээр кел чыдары бо.

Кончуг оглаа, хоюган Хүрең-Дай мындаагы-ла олудундан мынчага дээр шимчеш дивейн олурган-даа ышкаш ол Кижиниң чанынга кээп, ээзиниң чоогунда дег

ораныпкаш, оваа кыдынын тарамык оџлун таваар кизиреди чулуп чий берген.

Бышкан чодураа дег кап-кара карактары-биле чивеш дивейн көрүп алгаш, эзер кырында олурбушаан уругже ол Кижн чангыс шурааш-ла, чанынга келген. Ынчангаш оон чинге белинден камныг көдүргеш, черге аяар тургузуп каап-тыр. Шеңнениң ындында-ла хөлзеп турган чүрээ шуут шапкылапканы бергенин билип каан дег, бирээзи дораан-на демги черинге катап барып олура каапкан.

Эң баштай душканда дег, олар кезек кайгажыпканда, элдептн Кижн бээр кел деп холу-биле имнээн. Оон баарында дөрбелчин даш кырынга Шеңне дидим эвес кээп олуруп алгаш, элээн апарганда ам-на оожургалдыг айтырган:

— Кым сен?

— Мен-дир мен — диген мындаагы-ла көргүрээш хары дораан келген-дир.

— Кайыын келдин?

— Өске Октаргайдан.

— Өске Октаргай деп чүл? Ол моон ырак бе?

— Ол дээрге база силерниң Чернечер дег, чүгле өске бөмбүрзек-тир. Дуу-ла дээрде сылдыстар аразында. Ол моон анаа кижн сактып четпес ырак.

— Ындыг ырак болза, сен канчап келдин? База мында чүү дээш келдин?

— Мээң медегерлим болгаш шыдалым деңнелинге кандыг-даа хемчээл моондак болбас. Келген херээм — Ыдык Черни болгаш оон ээлерин камгалаары.

— Ол Ыдык Чер кайдал?

— Ыдык Чер — амгы үеде силерниң бо чуртунар девискээри-дир. Чер бөмбүрзээниң Октаргайже көрүнген дал ортузу мында турар. Өске өртемчейлерже аргыжар Улуг-Хаалганың оруу база моон тавараан. Ынчангаш бо Чер ыдыктыг. Моон девискээринге эжелекчи болгаш дайынзырак хөөннүг чон кажан-даа чурттакас ужурлуг! Ынчаар болза, хан-чин, човуур-каргыштан бужарзынгат, Хаалга кажан кезээде хагына берип болур.

— А бис база мындаа чаа-ла согуш-чаадан келдивис. Ол база хан-чин, өлүм-чидим-дир?

— Төрээн чурттунче халдап келген дайызыннарны согары дээрге багай үүлгедиг эвес, а ыдыктыг болгаш шын хүлээлге болур. Шаг-шаанда, чер кырынга Кангывай даглары безин амгы дег бедик эвес турда, бо-ла чурттуң девискээрин долгандыр кончуг күчүтөн болгаш Дээди Угаанныг Улус чурттап чораан. Оон дыка хөй үелер эрткенде, оларның орнунга бистер келген бис. Кажан бистер база өске өртемчейлерже чоруй баар аргашинектиг, сайзыралдыг, Дээди Угаанныг апаргаш, салгалывыс маңаа арттырып кагдывыс. Оон база дыка көвей үелер эрткенде, оларның төлээ-салгалдары бооп силерниң чонуңар артканы бо. Өске чурттарның, диптерниң улузунга силерниң кайыын укталып келгениңер билдинмес болгаш, ам-даа хөй-хөй үелер иштинде тывызык бооп артып каар. Бо Ыдык чуртуңарны таварты хөй санныг, улуг күштүг чеже-даа чон эртер. Ынчалзажок олар-биле холужуп чиде бербейн, эвээш санныг бол, ак сеткилдиг, аас-кежиктиг Ыдык Чер ээлери бооп, маңаа чүгле силерниң чурттаарыңар күзенчиг. Ындыг эрге дээш демисежир эң-не улуг шылгалда ам силерде келген! Ол дээрге бо эрткен дайынга согушкан дайызыннарыңар эвеспе.

— Саргыл-Карактар бе? Олар ам база келирлер ышкажыл?!

— Келир. Ам олар силерден хөй-хөй катап артык күштүг боор. Бо удаада тиилеп алырыңар хөлчөк берге. Барык-ла болдунмас! Ынчангаш, өске Өртемчейде-даа бол, бистиң улустан силерге дузазы бо — дээш, ол Кижиги Шеннениң коъш адыжыңа-ла өй дөрбелчин чүве хойнундан уштуп сунган.

Аажок салам, аскы-мурну билдинмес кара хааржакты уруг сирилээш холдары-биле алгаш, хөрээнче чыпшыр туткан.

— Билир мен. Мындыг бичии хааржак түк-түмөн каржы шеригни канчап узуткажырыл? — деп бодаарың чадавас. Бо хааржактың күчүзү хөлчөк улуг. Мында дыка күштүг сорунза бар. Ону ажыглаар дизе, моон халывының

ортузунда бичии тананы улуг эргээч-биле бaзыптарыңга, чедер. Ынчан ол аажок соок агаарны ол-ла хүн иштинде силернин чуртуңар девискээрин шывылдыр чыыра соп эккээр. Оон чеди хонгаш, боду-ла хагдына бээр болгаш анаа хомду хааржак апаар. Ооң шидизи, күчү-күжү төнгени ол.

Ам бодан! Силер, мону билир улус хынамчалыг белеткенип алыр, а дайызыннарга чаңгыс-ла дүне дүжүптер чыккылама сооктуг кыш хөлчок улуг согуг-дур! Ооң кырынга силернин туруштуг демиселиңерни кадарга, олар аштырар ужурлуг. Кажан хөй-хөй үелер эртерге, кижилер, силернин салгалдарыңар база мындыг, харын-даа моон артык херекселдерни, чепсектерни кылып өөрени бээр үеңер келир. А ынчан аажок угаан-сарыылдыг бооп, оларны чүгле буянның үүлелерге ажыглаары күзенчиг.

— А бир эвес мооң таназын өске кижини бaзыптар болза?

— Чүгле сен. Чүгле сээң оң холуңнун улуг эргээ херек. Сенден өске муң-даа кижилер ону бaзып, соктаза, ол чер-ле ажылдавас, ажиттынмас.

— Ол дээш эңир чылын мээң амы-тынымны камгалап кагдың бе?

— Ийе, ол дээш база. Оон ыңай, чер бөмбүрзээнде эн чараш, буянның болгаш эрес кыстарның бирээзи сен. Ам бээр кел. Бистиң эргевисте чүгле бо дүн бар. Мээң Хүлээлгем күүсеттинген. Эртенги хүн үнмээнде бо бөмбүрзектен чоруур, маңа артпас ужурлуг мен — дээш, ол Кижини уругну куш чүүнүн чииги дег көдүргөш, хойнунга олуртуп аарга, оозу кыс чаяаныңга чагыртып, ээлгир холдары-биле ооң күчүлүг эгиннеринден куспакта-ныпкан...

Күстүн ортаа айын төнчүледир Харлыг-Тайганы Элдиг-Хем, Куйлуг-Хем баштадыр ажып келген сан-түн чок шериг Эне-Сайның бо чарыынче кежиң эгелээн. Чүс-чүс хемелернин, салдарның эшкииштери сугга чайт кыннырыңга, хем артында, «Уех!» дигензиг.

Эжелекчилернин улуг хааны баштайгы хемеде туруп алган, кежээки имирде Аргалыкты-Дааның белдерин одуртур кызаңнады хып бада берген одаглар уунче көрбүшаан, «Бо кайгамчык байлак ораннын ээлери база белен эвес хөй-дүр» деп бодааны чугаажок.

— Уух! Ха! Их! Уух! Ха! Их! — деп алгырышпышаан, ооң дайынчылары эшкииштерин күштүг улдап чорааннар.

Саргыл-Карактар хемни үш хонук соксаал чок кежи келгеш, Сүме-Бели даг баарында Карабей деп калбак шыктан Аргалыкты-Дааның үстүкү төнгөн ужунга чедир карак четпес узун ховуну кизирт долуп, имиледир паараңнапкан. Ховулуглар аймаа Бел-Ужунда хем эриинде улуг кода-шивээзин, ча кирижиден чаңгыс согун безин үндүр атпайн каапкаш, дагларже кедээрлей бергеннер. А кудай дээр база ол-ла үш хонук дургузунда соок хаттыг илчиргей чазын соксаал чок саарган.

Дайызыннарнын эң сөөлгүлери хемни, аъттарын четкилээш, чепсээн салдарга чүдүргеш, боттары даштын чуктап каан хөмнерлиг хемелеринге кешкилеп кээп: «Эртен дораан улуг халдаашкынны эгелээр!» — деп сүмелешкеннер.

«Ынча дидиңер бе!» диггензиг, кудайның байдалы ол дүне улам баксырап, ам мырыңай Харлыг-Тайга уундан эвес, а мурнуу чүктен дедир соок хат хадааш, хар чаап эгелээн!

Саргыл-Карактар бо черге чай үезинде безин хыраазын бызаптар, кыш айында өглер кырында хар бусталгыже чылай-даа бээр элдептиг бойдузун көргөн болгаш, шыдажып турда-ла, үш-дөрт хонукта соок дам дыңзып, езулуг дазырткайны бээрге, ам-на девидеп эгелээннер эвеспе. Ынчан хемнин, септернин эриктери шуут чаакталып, дискек караан ажыр харын уруптарга, дайызыннарнын аштаары аштап, доңары доңуп, аараан, үжээннери мырыңай эндерик.

Чеди-сес хонук кудай ынчаар дендии каржы хуулгаазын чаңнапкаш, бичии-ле чылыш кыннырга, Сүме-Бели биле Аргалыкты-Дааның ой-чиктеринден шаап

кирген Тос-Аймак шериглериниң халдаашкынны даг көшкези чуулганынга дөмей-ле!!!

— Ээй! Кууч! Кура-ай, курай! — дээн муң-муң дайынчы кышкылар дуу-ла талыгыр тандылар хаяларында чаңгыланып турган.

Муң-Куштар болгаш ховулулгар аймактарынын каттышканы түмен шеригниң баштыңы Кириш-Маадырның Ыдык-Боразы дыным сула сал дигензиг, уштулаңнады кушталып орган. Даъс кара малдың ооргазында барык унаштыр чыдыпкан он дөрт харлыг Даш-оолдуң, Кириш-тин дун оглунуң, карактары улуг дайынчыларныы ышкаш шириидей берген аңаа-кожалаштыр кылайтып чораан. Кара малдың кудуруун ызырты Чүгүрүк-Хоорунун кырында, арай бүшкек ооргазы хертее бергензиг, дайынчы хылыжын туткан оң холун сесиирге тонундан шуут ушта берзенипкен, Дадарыкпай дарганның адазы Бурундуктаар ирей чизиредип кел чыткан.

Шеңне чер-ле ындыг чаңы-биле дайызыннарнын паараңынче углай үш өлүмнүг согуннарын үндүр адып четтигипкеш, ам кээп кестиң кырындан чидиг хылыжын ушта соп, баштайгы таварышканы саргыл-карактарны олбо талазынче кезе шаап кирипкен...

Төөгүдө болбаан коргунчуг каржы согуш эгелээн!

Кым кымны-даа кээргевээн!

Кым кымга-даа дүжүп бербээн!

Чаңгыс-даа элеш дээр амылыг чүве чок, чииртим шыпшың ховуда хөй-хөй түмен малдарның, кижилернин мөчүлерин дүрген-не чажырап дигензиг, хөлүгүр дээр харны кодан-майыктап дүжүрүп-ле турарга, бөмбүрзекте эң улуг дипти безин кежир ага берген күчүлүг Эне-Сайның уну агарып-ла, агарып-ла олурган...

Сүме-Бели дагның эдээнде акызының чевээнин кырында хорумче сөөлгү дажын оскуна чоруй салып кааш, бизи эверлип калган хылыжынга даяннып чоруй, хөндүрлүп келген уруг, хырнында шимчеш дигени төлүн эң-не баштай эскерип кааш, хорлаңы эриннери-биле харыкчок сымыранган:

— Мээң чажым, октаргайның төлү, Ыдык Черивиске хостуг өзер сен...

Эпилог.

Чеди харлыг Шеңнениң айтырбас-ла чүвези чок.

— Кырган-ачай! Бистиң суурувусту чүгө Чаа-Хөл дээн чүвөл?

— Орта-ла билбес мен, кызым. Бир тоолчунун элдээртии-биле алырга, шаг-шаанда бо черге хөлчок улуг чаа-дайын болган дээр эвеспе. Амгы шагның чамдык кижилериниң бодаалы, хөй үелер эртерге, Саян ГЭС-тин далайы маңаа чалгый бээрин өттүр билгеш, шаг-дүптүн мерген угаанның улузу Чаа-Хөл деп каан ыйнаан-даа дээр-ле.

— А ынчаарга бисти чүгө тывалар дээрил? Тыва деп чүү дээни ол?

— Ону харыылаптар кижичок ыйнаан, кызым. Шаанда мээң кырган-ачам Балбар-Хүндү деп кижичок: «Тыва чер дээрге, Тываажан дээн сөстүң кысказы бооп чадавас?» — диген дээр чүве ийин.

— А, Тываажан дээрге чүү дээнил?

— Ол дээрге Ыдык-Чер дээн азы Шамбала дээн ирги бе? Че, хүн ашты, дуу-ла оваа чоогунда хойларның бажын бээр дос. Дыка шаппа. Аныяк мал ужуп, азы аскымнап болур. Бо-ла сан-түнү чок айтырыгларны, өөреникчи апаргаш, школада башкыларга салыр чоор — дээш, ирей уруунун оглунун уруун чааш бора богбазының кырынче үндүр адактапкан. Ак-Сал боду Шавыдарының киженин адырып, аъттангаш, кодан хоюн Белдир-Шыгында өөнчө углай сүрүп бадыпкан...

Карыма ТҮЛҮШ

КОКАЙЛАР

Ынчан беш дугаар класска өөренип турган мен. Шала часкаар, ала харлыгда чүве. Бир субботада өөренип каапкаш, дүште бажыңга келдим. Хеп солуп кеткенде-даа чок, дүвү-далаш чемненгеш, Хемчик ол чары суурда

чурттап турар угбам сугже чоруптум. Суур баарында кара сугну көвүрүглөп кешкеш, кезек-кезек бора-бора талдарлыг алаакка келдим. Элээн арбын хой-өшкү ыттап чор. Кадарчызы боор оң, инчеек чүктээн даяңгыштыг кадай кижиге тал баарында сөгөдөктөй олурупкан, узун даңзалыг таакпылаан ор.

Чаным-биле ийи эр кижиге маңнажып эртилер. «Чүүже далажып, чүнү сывырып чоруур акыйлар боор» дээн бодал-биле тура дүштүм. Ийи кижиге аразында чугаалашкан соонда, чиирбейлеп, талдан халбактанган улуг ак өшкүдө барды. Өшкү дезер чай алынмаан, танывазым кижилер ооң читкезинден, кудуруундан сегирип алды. Ээзинден дуза дилеп, макыладыр этти, ийи кижиге ооң аксын дуй тудуп, ынаар талдар аразынче сөөртү.

— Ол канчаарыңар ол, оолдарым? — дээш, кадай туруп келди. — Малым баштыңы серге-дир, салыптыңар. Алыр болза, оон өскөзүн ап көрүңер. Иеңер ышкаш ие кижиге мен, ийи караам багай, кырган кадай-дыр мен.

Кадай кижиниң шак ындыг ээрежи чалынган кээргенчиг үнүндөн чаңгыс черге даш көжээлени берген, амды аваның шимчээшкенин эдере көрүп тур мен. Күжүр тал будуунга үскөш, олура дүштү. Халак-човууру-даа хөлчөк. Аңаа дузалажыры-биле маңнап бар чыда, харалаан, төшкө тепкеш, доңгая кээп дүштүм. Иштимде бодум бодумга шыжыгарым-даа хөлчөк...

Өшкү четкен ийи кижиниң бирээзи дедир маңнап келгеш, черден даянып туруп орган аваны ойтур идипкеш, даяңгышты алгаш, дискээнге сый тырткаш октапты. Сыйылган кургаг ыяштың даажы чык дарс диди.

— Ол канчаарың ол? Оода орук баштап чоруур даяңгыжымны сыкпас чүвөнни але — деп, амды ава үнү сириңейнип чугаалады. — Ийе, сергени чигенней, чиптиңер, оон когарай бербес мен. Човулаңныг күжүр мени човадып, халактатпас чүвөңерни.

— Кускун дег куйтулава! — дээш, амды эр каржызы дегет хөрөктөнгөш, талдар аразынче, шошкуй аарак маңнады.

— Кырган-аваны чүгө ойтур иттиң? Сергени салывыт!
— дээш, оон соонче маңнадым.

— Баык херечиниң бажы ханныг деп чүвени сактып ал! — дээш, сапыктың унундан бижек кылаш кылдыр уштуп, кыжанныг-биле чайды. — Сөглээр болзунза, сөөгүң дөө бар чыдар серге ышкаш талдар аразыңга чыдар эвеспе. Ам-даа хан аксы четпээн-дир сен, сидигенчик!

Ол аразында ава:

— Ол чаш төлгө дегбеңер. Сергени алгаш, ырап-ла көрүңер. Чаш оглум кымга-даа херечи болбас — дээш, меңээ болчуп үңгөп кел чыдыр.

Оор эр мени бир алагадааш, талдар аразынче ажытта-лып кире берди. Кортканым, та килең-кылыым чүве, хенер-тен сириңейни бердим.

— Оларны чоор сен, оглум — деп, кырган-ава мени оожуктурду. — Чигенней, чипсин! Ынаар барба, олчазын хопталаан кокай ондагайлыг. Че, чоруул.

Дегут Монгушович Демчик Чаа-Хөл суур чурттуг. Төрээн чериниң көдээ ажыл-агыйынга бодунуң күзел-чүткүлүн, эртем-билиин, арга-дуржулгазын бүгү назынында бараалгадып келген хоочуннарның бирээзи.

Аныяк-чалыы назынындан тура-ла ол журналистикага болгаш литературага ханы хандыкшылдыг чораан. Амыдырал, ажыл-агый дугайында чүүлдери, шүлүктери, кыска чечен чугаалары «Улуг-Хем», «Тываның аныяктары», «Шын» солуннарга хөйү-биле парлаттынган. Төрээн чер, ынакшыл, кижилер аразында нарын харылзаалар дугайында шүлүктериниң баштайгы чыындызының ады «Частың чылыы». Чурту Чаа-Хөл кожууннуң хоочуннарының дугайында «Төрээн черим кижилери» деп номну үндүрген. Чечен чугааларының тыва аас чогаалынга чоугу, шүлүктериниң бичии уругларга сонуурганчыг чаптанчыы-биле ол онзагай автор.

Дегут ДЕМЧИК

БИР ААРТАМ ДҮШ

Шаанда чондан арай хоорук, ажы-төл чок ашак-кадай чурттап чораан. Бир чылын ашактың кадайы аарааш чыдыпкан.

Бир-ле хүн өгге илби-шидилээр кижиги кирип келген. Амыр-менди солчуп бичии хөөрөшкеннер. Ашак олургаш:

— Сени илбичи-ле дээр, илбилеп көрөм, кайы хире сен? — деп арай кандай айтырып, аалчызынга чаа хайынган шай куткан. Бодунга кудуп алган изиг шайын бир аартам ишкен соонда, олура удуй хона берип-тир.

Уйгу-дүжүнде кадайы аарыг чыдар хевээр. Бир-ле хүн

аалынга бөрү кежи бөрттүг, бөрү кежи тон андара кеткен кижиге келирге, аарыг кадайы хүлүмзүревес боду хөлчөк каттырып, омак-сергээ аажок чыткан. «Кадайым ам-на сегиири ол-дур» деп, ашак сеткил ханып, өөрөөн. Ынчалза-жок кадайы үр болбаанда шыдашпайн барган. Орнук-шудулга эрткен, элээн үр апарганда ашак бир-ле арга-алаакта чоруп турган. Топтап шинчилеп, ыңай-бээр кезип, ылавылап көөргө, ортулук чер болган. Ынчаар муңчулуп кылаштап чорааш, сизген чадырга таваржып келген. Ында думчуу чок кадай чурттап олуруп-тур. Ол-бо чугаалажып, таныжып чоруп тургаш, эл-хол коштанчып, кады чурттай бергеннер. Үр болбаанда оолдуг-даа апарып-тырлар. Ол оглу өскөн, балык сырткыштаар, койгун, торлаа дузак-таар, кат-чимис чыыр, ада-иезинге дузалажыр, кончуг эрес-шоваалаң эр болган.

Бир-ле катап хай-бачыт болуп, оол сугга дүжүп эндээн, оон улаштыр оглунуң авазы база өлгөн.

Оглу биле кадайы, ашакты каггаш, өске оранче чоргулаптарга, күжүр ашак бүгү сагыш-сеткилинден хөлзеп, муңгарап, ыглап шаг болуп олурган үезинде оттуп келген.

Аякта тудуп алган шайы изиг хевээр, карактарының чажы борбак-борбак бадып турган. Илби-шидичи ындыг-мындыг чугаа-даа чок үнүп чорупкан. Ашактын аарыг кадайы каш хонганда шынап-ла шыдашпайн барган.

Ийи аартам дүш

Совет Эвилели улам хөгжүп, кур болгаш куруккан хову-шөлдерни шингээдири кидин-түлүк үезинде «Чарынчы» деп шолалыг эрес-кежээ кижиге «Нати» деп илчирбелиг трактор башкарып, узун-делгем ховуларга чер чардырып, механизаторлап, Чаа-Хөл бажының чоогунда Ооругга эштери-биле чайгы аңгыс андарып турган. Чарынчы ажил-даанда ийи-үш хонук уйгу-дыжын уттуптар, кашпагай, ажилгыр кижиге-дир.

Бир-ле хүн одагга дүштеп келгеннер. Аякка изиг шай кудуп алгаш, селбегер дыт хөлөгезинге ижиپ алыры-биле, барып олурупкан. Шайын ийи-бир аартааш, та удумзу-

рааны ол, та харыксырааны ол, карактары шимдинген ышкаш болган соонда, удуй хона берген.

Уйгу-дүжүндө Чаа-Хөлдүн бир адыры Кара-Суг бажы Оналыктыда кыштагда өөн барып тиккен, ийи кыш ажыр кыштаан. Чазын тевези төрөөн, бодаганы доруккан. Арга эдээнге бодаганы-биле ойнап, эргеледип тургаш, оттуп келген.

Аякта шайы бусталып турар изиг хевээр, улаштыр шайлап алган. Чарынчы чангыс аартам шай ишкеш, кум кына бергеш, ийи чыл ажыр чурттапкаш келген-дир.

Бо ийи дүш бот-бодунга хөлчок дөмей. Бирээзи тоолзуг-даа бол, өскези амыдыралда шуут болган барымдаа-дыр.

ЧЕДИ ЧЕТКЕР

Күскү доңат үези. Чарынчы Шагаан-Арыгга ажил-амыдырал аайы-биле херек бүдүрүп чорааш, аъттыг бадып орган. Имиртиннээн. Чаа-Хөл, Кара-Тал аразының кедээзинде Ыттыг-Аъттыг-Ала-Тей чанынга кээрге, орук чоогунда чеди кижиге от ужудуп алган, долгандыр шаараңнаан турган. Улуг-Хем ол чарында Ортаа-Хемче үнөр диинчилер хире-дир, боларның одунга ынчап чынып алырым ол-дур деп, амыраан бодалы-биле чанынга чортуп келген.

Дүжүп алгаш, аьдын дужактап олургаш, демги улусту топтап көрө бээрге, шуптузунуң думчуктары, карактары чок, орну оңгар кара кижилер апарган. Дүвү-далаш дужаан чеже тырткаш, шымда-ла аъттаныпкаш, дап-ла берген. Бодаарга, демги кижилери соондан ызырты сүрүп орган. Аьдының сыр-кара маңы-биле Булак-Аксында аалдарга келген. Бо чоокку ол-бо суму девискээринде ады алгаан Хам-Кадайның бир өг даштында алганган өткүт үнү-биле кады дүңгүрү дыңзыг түккүлээни дыңналган. Ол өггө чүгүрүп келгеш, аьдын кажaa курунга далаш баглап тургаш дыңнаалаарга, Хам-Кадай аът думчуу кыргыраанын, аът былгырганын, оранганын аажок-ла

өттүнгүлээр болган. Чарынчы өгже кирер дээрге, хам киирбес, эжиктин ол-бо талазынче дуглай туруптар болган. Чарынчы бир көөрге, Хам-Кадай өг эжиинде дүнгүрүн улам-улам орбалаан турган. Хамның хамнаары улам кидиннелген. Корткан кижиге канчаар, хамның буттарының аразы-биле өгже үңгөп эрткен ышкаш болган соонда, өг иштинге сири-кавылаары оожургаарында келген.

— Канчап барган амытан сен?! Үш-үдүрүм аза-четкерлер эдерткен! Хамнаар кижиге таварышпаан, мен борта турбаан болзумза, канчаар сен? — деп, чеди четкер-букка сүрдүргөн эрни кончуп, арыглап шаг болган-дыр.

Өөрлөш шүлүктөр

Куулар Черлиг-оол

ХАРГА БИЖЭЭН ШҮЛҮКТЕРИМ

1. * * *

Өшкүлөр ам бедик дагда тө каап турар,
өл анай дораан доңуп өлүп болур.
Кыштың соогу кызыг-чай чок хаарып келир,
кымга-даа бол аагы кончуг, сезинчиг-дир.

Грушалар токкунайнып дүжүп турар
Грузия чылыг күзү эвес-тир бо.
Тос-тостуң соогу-даа бол, бистин аалда
тогду хойлар оглун хоспайн, эмзирип тур.

Доңуп өлүр хураганның хилинчээн кым
сеткилинге аар даш дег, чүктеп шыдаар.
Доза хаккан шуурган удур дүне-даа бол,
челип орар – боданмас-даа үүлө болгай.

Ажы-төлдүн ишти-хырнын бодап келгеш,
ажыг соокту нүүрү-биле шыдап эртер –
Кыштың аагын төөгүдөн тыва киж
кымга-даа бол чарбып чорбаан, ужур ындыг.

Кара ыштыг самдар өөндө хөөкүй акым
хаарып турар кыштың соогун тоор эвес,
Кадарган мал депшии-биле кырыза-даа,
кадай оглу биеэ хевээр шыдажып чор.

2. * * *

Изиг хоолой доңар болза, өлдүм-не деп
иштиг кижиг хоорайда коргуп орат.
Ай-хүнү чоокшулаан хөөкүй ие
ажаанзырап, соок будун чылды тудар.

Эргижиреп сандан үнгөн бажыңнарның
эжик-дүндүү шан-бустан дошталгылаан.
Даттыг хоолой чара тепсе, кижиг канчаар,
дадайым эй, каяа-чүгө хоргастаныр?..

Шору кыс бооп өзе берген улуг уруу
шооча дег, ажыттынмас, чаңы хаалчак.
Дискотека? Азы кайнаар хаадамнап,
диригге-ле авазын ол каапкаш барган...

Хенертен кээп эът аарыыр чүве болза,
дүргөн дуза машиназын кым долгаар?
Херээженнер эмчизи чоп чиде берген? —
дүвүрээштиң бажы ыжып, ыглап орган.

3. ШУРУ АЛДЫН ЭСТИП СААРЛЫП... (үш тудуш билзек)

1. * * *

Чечектиң чулуун соруп алгаш,
ары таалап, оон ырлап чанды.
Чеченниң мерген сөзүн дыңнааш,
а мээң бажым угаан немээн бе?

Хүннүң алдын хээ дамдыларын
чүглө чечек шингээдип шыдаар.
Күзелдин арыг эчис күжүн
чүглө кижиг бүдүрүп шыдаар.

2. * * *

Черден сугну үндүр соруп чыдар
 дазылдар
 бүрүлөрдөн чүнү-даа негевейн
 турарлар.
 Бүрүлөр хуннүң чылыын салгынга
 ырлап,
 черде дазылды аржаан-биле
 чемгергеннер.

Хүн чылытпас соок боорга,
оон муңгарап,
Кыжын бүрүлөр черге таалап
удуп чыдар.
Хүннүн-не чер адаанда сугнун
даажы
кышкы бүрүнү сактып,
ону алгап чыдар.

3. * * *

Хаялар ээн, чалгааранчыг болбазын дээш,
хатка эзим хооцайндыр хөгжүм тутту.
Хаяалыг хүн дүргөн үнүп кээрин күзээн
кара торга соксаал чокка сыра соктаан.

Шуурган кудаан дүвү-биле сын артынче
шугулундан ыяткаш, ойлап дезипти.
Шуушкан булуттар артындан хүн караа,
шуру алдын дег, эстип саарлып үнүп ор.

4. ХОСТУГ ҮҮЛЕМ — ДАГДА ЧАНГЫ

Кышкы даглар чаңгыландыр
кызыл-думчук эдип турда,
соок улам дендеп келир,
«Шо!» дээр безин чай чок болур.

Анай доңуп өлүр болза,
өшкү эвес, бодун шоруң.

Ак харга доң кыжын
өл шара алгыра бээр.

Инчеекте олчам бүдүн,
ийи чаагым үжүй берген
Авамайлап чана бээр мен,
аъш-чем изиг мени манаан.

Өөрүшкү-маңнай-биле
авам мени уткуп алыр.
Өрү дээрде Айның чырык
авыралы ындыг кончуг.

Кышкы даглар чаңгыландыр
хой, өшкү этчип турар
кыйгы дыңнап өскөн черим
хостуг үүлөм чаяан чүве.

Чотпун-оол оглу Чочагар

ҮЕНИҢ ДӨРТ ЭРГИЛДЕЗИ

1. Частыг хүн

«Сыг» дээр сырын-даа чок,
Шыланчыг дунааргайын,
Кара булут диргелзе-даа,
Халыыданчыын, мөгүденчиин.

Хенертен кээп Ондум-Тайга
Кызаңнады оттуун шапты,
Кедергей куу булуттар оон
Кыймыңайнчып үндүлөр де.

Шуурган хат бо дораан келгеш,
Чулчургайже чулгугулап,
Улуг-Хемниң кырын дургаар
Улулар дег, чүгүржүп тур.

Кырывыста Кудай-Дээрден
Кыландыржып шуужуп баткан
Узун-узун удазыннар
Удаан черни суйбап турлар.

Дөө кызаш, бо кызаш,
Дөө динмит, бо динмит –
Бойдузум сээң аажыңны
Бодап, тып-даа чадап тур мен ...

Өлдүн-частың чударгайын,
Өзүм-баарым саргый берди,
Өндүр Хүнүм, дээп келем,
— Өршээ! – дээштиң, тейлеп тур мен.

2. Сесерликте күс

Муңгак, бүргег күскү хүндүс
Бурук чеңнер бадып турда,
Эргим ыдык черлеривис
Эргий кезип, улчуп чор бис.

Кежиг ынды ээтпекте
Хемелер ам көзүлбейн-дир,
Көвүрүглер, арга-арыг
Хөөнзүргей: шаараш, дежик...

Чаңчыл болган болчаавыс боор
Сандайывыс кырындыва
Чалыы терек мөгейипкен,
Сарыг бүрү тогладып тур.

Долгандыр-ла бүгү бойдус
Доңат соокка шыырныккан,
Куштар үнү арай хунук,
Куу элдер удуй берген.

Кударанчыын... Ынчалза-даа
Хуу-салым билир ыйнаан:

Куду-сузум чайыы болган
Куурумчум чанымда чор.

3. Баштайгы хар

Барган черинге балыы каткан дег,
Маңы чоржаң сарыг бүрү эдергештин,
Эң-не баштай черже дүшкен аккыр чаш хар
Эрткен-барган үе сүргеш, орай чагды.

Ээн черде чааскаан калган күжүрүм дег,
Эң-не баштай черже дүшкен аккыр чаш хар,
Эстеп-хадаан харлыг дүвү аразындан
Эглип келген ховаганга дөмей-дир сен.

Черим-чуртум чүрээнден-даа изиг оттуг
Сеткил-хөңнүн чалбыраажын утпас-тыр мен:
Хайыралыг эргеледииң катап-катап
Каржаң кыштың доштуг соогун чылыдыпты.

Эргеледииң база катап өртенди чип,
Эриннериң шупту менде чурттап чорлар,
Энерелден доштуг харлар эрип калды,
Эриг-чымчак сөзүң болуп хуула берди.

4. Частың башкы медээчизи

Ынай часты эң-не баштай медээлепкеш,
Ылбыргай чаш хевээр олчаан бүрлүп калыр,
Шулу бодун доъш хаарып, шуурган чиптер,
Чуртталгазы чүгле чаңгыс частан бүткен
Хек-Даван деп чечээмейни,
Кээргенчиг мээң үнүмейни.

Чайы-даа чок, кыжы-даа чок,
Частан өске назыны чок
Хек-Даван деп чечек ышкаш,
Кээргенчиг мээң үнүмейни.

ШҮЛҮКТҮҢ ТӨРҮТТҮНЕРИ

Башта конгураазы арываан чаш дег,
Бажымда бир-ле бодал улчуй-дур.
Баарымда ак саазын ыглай-дыр.

Хензиг чаштың бүкүлээжи дег, ойбаннаан,
Хээрек бодал бажымда улчуй-дур.
Кежиг тыппаан эник — муң үжүк ыглай-дыр.

Тевене бажы сынмас кылдыр бүткен,
Тейимде бүкүлээжим ыстап, саргый-дыр,
Демир-үжүүм бажында будук ыглай-дыр.

Дедир уткалыг бүдүү угаадыг

«Хатка удур дүкпүрерге, хоржок чоор» деп чагырга-даа,
Хайыраатың-биле хей-ле, месилдежип чүңүл ааң, сээң...
Көргөн карак, тынган тыныш аайы-биле, чөрчүвейин,
Хөдел болуп, чалча болуп чорзуңза-ла, кандыг чүвөл...

Албан-дужаал, акша-көпөй кежик-чолу манап турда,
Алдар-ат деп чоргаар сеткил тандызынче дүкпүрүвүт.
Арын-нүүрүң алгырып кээр үннүг эвес -- таптай баскаш,
Аптара дег «шоочалап» ал — ирип-чыдып чыдар-ла
ыйнаан...

Харызы чок айтырыглар

Хүрээ-хиитти хуурмактар уязы дээш,
Күткүптерге, таваанга киир манданнап каар.
Өшкүвүстү «хулиган» деп чарлаптарга,
Өзөп чипкеш, өдээвис-даа куруг артар.
Арагага демиселди чарлаан-на дээш,
Ак чем ыды хойтпаавысты дора көрүп,
Чылапчавыс, шууруунувус чуура шапкаш,
Чуундуже октавыткаш, минип келир,

Кайда-чүде шуугаазын даажы дыңнааш,
Кандыг кончуг «хувискаалчыыр» улус боор бис,
Угаан кирип кажаравас, бүзүрээчел, чөпшүлүвүс
Угувуста, ханывыста чүве боор бе, нөхүрлерим.

* * *

Кара кештиг кижилерни арагага таарышпас деп,
Кайда чүвел, эртемдээннер шинчип каан дээр...
Кудук көргөн согур буга ышкаш кылдыр,
«Куттунарын» эртем ынчаар бадыткаан бе...

Кара кештиг кижилерниң арагага удур туржур,
Кайда чүвел, кодузунда, баарында бе,
Хайылдырар бир-ле чүүлү четпес дижиб,
Каңмылы чоп хайнып турар апардылар...

Хамык ужур коду, баарда, боостаада,
Хайылдырар бүдүмелдин чогуна эвес,
Ада-өгбе араганы амзап чораан езузунун
Ажарааны, бужарааны эвес ыйнаан, нөхүрлерим.

* * *

Эжи-даа бол, аалдап баргаш, чанар өйүн уттувуткаш,
Эмин эртип, эринин ажып туруп бээрге, ондагайлыг.
Ажы-төлү: «Бажың-балгат аштап аар-дыр – түвектиин» деп,
Аяк-сава каңгырадып, хыйланы бээр чүве чоржук.

Албан-дужаал ээлээн соонда, чайлап бээрин
«уттувуткаш»,

Ак-саргы дег, сирбектенгеш чыдыптарга, кээргенчиг.
Алдар-хүндүн кара черже киир таптааш, херек болза,
Ажар-бужар, хүрүм-бачыт дергилеткеш – ойладыптар.

Аяк-сава каңгыраткан ажы-төлге аартыктадып,
Албан-дужаал сандайынга арат-чонга аартыктадып,
Шак бо сарыг өртемчейге кижин хөөкүй түрү када
«Чанар» өйүн билбейн чоруур аалчы болуп чедип келир.

* * *

Ийни куду чуулган даш хииктелил батса-батса,
Иштик черниң хаязынга чылча моңнааш, чуурулду.
Калчаа саарыг бузулган даш човуурунга тотпайн баргаш,
Ханныг көвүк огуп чыдар магачын дег, хөрөктенди.

Өлүг бойдус, бузулган даш салымы дег, кижиге база
Өзер назын өйү төнүп, сөөлгү шагы чедип кээрге,
Калчаа саарыг агымынга эсти берген дайгызы-ла,
Хаяларга човуур болуп, чаңгыланып артып калыр.

2007, март. Шагаан-Арыг

СОНЕТТЕР

Хемчик хемим дедир ага берген эвес,
Хек-даваны чикке частып келбес эвес,
Частың башкы когурумун көрбээн эвес,
Сагыжым чоп сарынналып, саймаарады.

Чаңгыс өңнүг куу булут эштип алган
Шак бо кудай шагда-дүпте утгундурган,
Чарлып турда ыглавыткаш, хая көрбээн
Чараш кыстың шырайын чоп сагындырды...

«Кудай багы арлы бээр...» деп, төлгөлөп каан.
Куу булут харын-чазын чагза, чагзын,
Кумнуг-сайлыг когуруму келзе, келзин.

Чодураалар думаалайын кедип турда,
Чоон чаштыг бир-ле кыс сеткилинден
Сонет чечээн меңээ шаңнап келбес эвес...

* * *

Эрткен-барган чуртталганда кылывыткан алдагдалын
Эрии-шаажы ышкаш кылдыр сагындырып келгилээрге,
Үнүң безин сириңейнип, ыглап орган сактыышкынның
Үе-домчу эмнеп каапкан, келдерелди хайырлаан-дыр.

Бажың алыр бачыт-хүрүм эвес-даа бол, алдагдалың,
Баглаажында хопчу сааскан ужа бээрге, чаражың
дам киткей берген,
Катап база чалыы шааңның ханды-чулуун тырта берген,
Каткы-хөглүг чоруур кылдыр үе-домчу эмнеп каан-дыр.

Сактырыңга, ажар арт чок, кадыр сынга чыгаткан дег,
Частырыың дээш бурган эвес, үе-шаг деп мерген башкы,
Шаагай онааш — шааңналыңга келдерелди хайырлаан-дыр.

«Частырыгдан угаанныглар улам байыыр» дижир болгай.
Шагда кылган алдагдалың шаажылалы өнчүң болзун.
Сагыш-хөңнүң өткүт кылдыр, тевене дег, шиштеп чорзун.

Лидия ООРЖАК

СОНЕТ

Чарыш аъды маңы-биле чуглуп чоруур
чааскаанзыргай каңмыыл кайнаар улчуур дээн чоор?
Часкы, күскү когурумнар дошкун соогу
чаглактаныр ыжык булуң бербээн чоор бе?

Дөштү өрү, күжүн төдүп, чүткүдер-даа,
дөңнү куду сывыртадып баткылаар-даа,
казыргылай силгээн хаттың эзининге
хая-дашка чылча моңнап, үскүлээр-даа...

Сүртенчиг хат ол-бо чүкче сывыртаарга,
чүгүрүктүң маңы-биле чуглуп чоруур.
Каңмыыл кажан чаглак тыпкаш, оожургаар,
каая четкеш, тамчыктаныр амытан боор?!

Өрү чалаар, уjur идер — өршээл бербес
өртөмчейниң хоойлузун чүү деп чүү дээр...

31.05.03ч.

* * *

Ийи ангы делегей –
ийис бодаан бодалдар...
Чөптүг эвес чуртталга –
чөрүлдээлиг күзелдер...

Өзү кара адааргал –
өршээл бербээн дошкун күс...
Төнмес-батпас кышкы дүн –
төнчүзү чок чиргилчин...

Хопчу кара көрүжү —
кожак сөөрткен илчирбе...
Саарзыкталган салым-чол –
сарыннанчыг кежээлер...

Төнчүзү чок дээрбекте
төлгээ дүшпес чажыттар...

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ

Өөрүшкүм херели сен

Бажы бедик Кызыл-Тайгаа
Март айда төрүттүнгөш,
Частың чечээн дөзөп алган
Чассыг кызым Өлчеймаажым.

Өлчеймаа, Өлчеймаа,
өөрүшкүм сен, кызым.
Кайгамчыктыг сылдыстар дег,
Каттыраңнаан карактарың
Чайынналып кыва бээрге,
Часкы хүннүң херели-ле.

Өлчеймаа, Өлчеймаа,
өөрүшкүм сенде, кызым.

Хертеш сынныг хеймерегим
Хензиг када өзүп келир.
Авайыңның чоргааралы
Артында-ла эмчи боор сен.

Өлчеймаа, Өлчеймаа,
өөрүшкүм херели сен.

Нина ЭРТИНЕ

Чайгы ховаа

Чиирбейлери
Тарааларның далайында шымны берген

* Сеткүүлдүң дараазында үндүрүлгезинден эгелээш, «Чаңгыс шүлүк мөөрейин» чарлап тур бис. Шаңналы чаңгыс — 300 рублей.

Шиник ак тал
Талыгырда хөпээн сиген сагындырды.

Хамнаарак куш
Ыяңгылыг чараш ыры кудай дээрде
Ырагадан*
Калбак хову делгеминче саарылганзыг.

Чайгы бойдус
Чаражынга мага ханып, таалаан меңээ
Кежээкиниң
Херелинде хенертен-не көрүп кааным

Чаптанчыг ак
Кулунчактыг узун челдиг араазай бе
Сагыжымга
Курбустудан дүжүп келген ышкаш болчук.

Светлана БАЙЫР-ООЛ

Суггур чаашкын шугулдаанзыг
Кудуп туруп берди-ле бо.
Оожургал чок кара сагыш,
Овуузуннуг нүгүл-хоптун
Оваан бөгүн овуузундан
Судакталган агы-биле
Сувуразын чуй шаап аппаар.
Хирлиг кара бодалдарга
Хилинчектенген хөөкүйлерниң
Көскү хөрээн арыдыптар
Хөөлбектелген арыг суглар
Көвүдезин, өршээ кудай!

*Ырага – сава

Уйгу келбес узун дүне

Өскелерден
Өрү депшип шылгараваан,
Ол дег, сен дег,
Онзаланыр чүвези чок,
Анаа бөдүүн
Ажылчын мен, ынчалза-даа,
Дириг киж
Дилээшкини, чоруу хөй-дүр.
Ол-ла чорааш,
Ожуум, өөмден ыраанымда,
Оглум, кызым,
Ортун-карам сагынгаштың,
Узун дүне
Уйгум келбес апаар-дыр мен.

Валерий ООРЖАК

Саглывыска

Инек-Даштыг, Хорумнуг-Ой, Сарыг-Тейден
Ишкээр Моолда ховуларның бажы болур,
Дүнгүр хөмүн теп туруп, херген-даа дег,
Дүжеликтиң ховузундан улашкаштың,
Саглы-Бажы, Арзайты дээш Барлык чедир
Чараш черлер санаттынмас көвей-ле-дир.
Мерген чонум ажыл-ижи хайнып турар
Мени төрөөн авам, ачам чурту боорга,
«Сагыш ышкаш» хову болза дижири чөп,
Саглывыска ынчангаштың ынак-тыр мен.

Татьяна КУШКАШ

Камнаайн, авай!

Эң-не чараш, эң-не эргим иелерден
Эриг баарлыг, чылыг холдуг мээң авам.

Авам меңээ чаяап берген кежик чажыын
Адыш долдур ажы-төлгө үлөп чор мен.
Кенен сеткил азы ажыг сөстөр-биле,
Хензиг-даа бол, сээң чүрээң кергетпес мен.
Боду билбес хуулгаазын күш сенде-дир деп,
Бодум ие болу бергеш, ылап билдим.
Суларавас борбак чүрээң буян согуун
Суглуг караам огу ышкаш, камнаайн, авай.

Зоя НАМЗЫРАЙ

Азиянын чүрээ соп тур

Уйгур уктуг тыва чоннуң төлдери бис
Улуг Саян Танды-Тыва чурттуг чон бис.
Көшкүн аймак угувустан салдынмаан
Көжээ-даштыг Азияның чүрээ соп тур!

Дарлал-бектиң дүмбейинге көжүп-дүжүп,
Дарлаашкынга, хүреш-отка дадыккан бис.
Оттуп дүймээн бөмбүрзектиң чону-биле
Ораннарга тайбың херээн салышкан бис.

Дээрде хараан сылдыстарның сүлде-сүзүү
Делегейниң өндүр чечээ – кижилерде
Сайзыралдың чаңгыс демниг күчү-күштүүн
Сая-сая дылдарда чон ырлажып тур.

Хөөмей-сыгыт аялгазынга үдеттирип,
Көжүп чоруур ак-көк Тыва чурттуг чон бис.
Тоол шагда тажыларнын чуртталгазы,
Тойлу-төлгө бурунгузу кыйгырып тур!

Моторк ТИРЧИН

Ырай берлин

Хөлчүк төлү өдүрек дег,
Хөлчок чараш чалыы шаамда шилип алдың.

«Эжим уруг, ынак мен» деп,
Эргеледип, чиңге белим суйбап чордун.

Ындынналган ыяңгылыг
Ырларымны дыңнап-дыңнап, пөгүп калдын
Карактарың туна берген
Кадай-кыстап, мени каггаш, чиде бердин.

Хая баары хонаш черге
Хаяпчалыг өөм ээлеп артпайн бардың.
Судалымга дамды немеп,
Сукас оглуң адазы бооп ырай бердин.

Мадон МОНГУШ

СОНЕТ

Казанаамга даңгаар эртен туруп келдим,
Каптагайда чылыг чер чок сооганзыг,
Азыгларда хыраа, харлар шогжаярган,
Азарганчыг дидиренчиг эртен болду.

Кызыл дыйтын будуун доорааш, суугумга
Кыпсып алгаш, дөгеленип чыннып ор мен.
Сактырымга, будук оду өртемчейни
Шак бо эртен чылыдыпкан ышкаш болган.

Аай-дедир шорулгактыг, боралгактыг,
Амыдырал кокпазынга доңуп чорааш,
Будум чылдыр будук оду тыппайн чордум.

Ал-бот өзер, угаан кирер, кежиин тывар
Амыраамга дужа бергеш, ам-на харын,
Бурган өршээп, чүрээм аңаа чыннып ап чор.

Авайымны

Аарышкылыг кударалга
Алзы бергеш, ийи караам
Чажы төктүп, баарым ажып,
Сактып келир авайымны.

Чарлыышкынның ажыг аагы
Сагыжымга чайгаар кирип,
Чүрээм балыын картай бээрге,
Сүмележир авайымны.

Ыяңгылыг чадаганнаан
Ыры-шоорлуг үелерде
Овуру мээ чуруттунуп,
Омакшыдар авайымны.

Эльза ООРЖАК

Куюмнуг дүш

Чымыраарган хүннүң херелдери
Чыыра кужактап чылыктырган
Чазык көрүштер, хөглүг аялга
Часкы үениң дүлгээзини –
Бойдустун сергелең чаражын,
Бодалдарым аңаа дөмейин.

Чавага, сыргалар каастанган
Чараш хадыңнарга келгештин,
Чажырттынган сеткилим дээжизин
Чада салыптым, чассыдып хүлээди,
Бойдустун сергелең чаражын,
Бодумнун сеткилим уянын.

Баштайгы чазылган чечекти
Баштак-карам меңээ сөннээни,
Балалбас эргим сактыышкын,

Баажызы тывылбас кударал.
Бойдустун сергелең, чаражын
Болчаг черинде чүрээм куюмнуун.

Айлаңмаа ХЕРТЕК

Таалын долу кежик азап,
талыгырже кый деп чалаан
чиргилчинни эскерип кааш,
чииремнеп, чүрээм серт дээн.

Хоозун күзел даглар баштап,
хостуг, шөлөөн улчуп чорзун.
Дээди шынны чалгын кылгаш,
делгем оруум бодум изээйн.

Ынакшылдың хемежиги,
ылгын аът дег, аскымнадып,
амыдырал шапкын хемге
ааттынып, өпейлетти.

Хүн-эдерер ону көргөш,
хүлүмзүрүп холун чайды.
Хемежикте ийи эшкииш –
кежик-чолдуг бистер-тир бис.

Алдын-оол ОНДАР

Шылыраа

Шыдыраага хандыкшылдан, ой,
шыны-биле бажым сайзыраан.
Уруг чаштан сонуургалымны
угаанымга кертип алган мен.

Хааны чок дайынның шөлү деп
кайгамчык мергеннер сөглөп каан,
шыдыраа дег чараш оюнну
чырык черде кым-даа тыппас боор.

Изиг күзел тура-соруктан
хайнып орда, көжүм мерген-не.
Ийи холум ховаганнар дег,
хала чокка шак-ла кылыр, ой.

Ханы чок дайынның шөлү деп
кайгамчык мергеннер сөглөп каан,
шыдыраа дег чараш оюнну
чырык черден кым-даа тыппас боор.

Чемпион чедери албан бе,
бодумнун адымны сыкпас мен.
Чеди көштү ажыр бодап ор,
борбак бажың аза бербезин.

Ханы чок дайынның шөлү деп
кайгамчык мергеннер сөглөп каан,
шыдыраа дег чараш оюнну
чырык черден кым-даа тыппас боор.

Мерзениң, тергениң кайызын
мен сеңээ каап бериптейн, че.
Мегени бүдүү ойзуп оргаш,
мен шын уда шаап алыр мен.

Ханы чок дайынның шөлү деп
кайгамчык мергеннер сөглөп каан,
шыдыраа дег чараш оюнну
чырык черден кым-даа тыппас боор.

Николай КУУЛАР

А-я-н-чорук

Бичиилерге солун номчулга
(Уланчызы, эгези № 1-2, 2006 ч.)

С-с

Саадаар болза, автобуска
Саадаар олут артпайн баар.

Саваң эжип хүнзээн киж
Саваң-биле чунза эки.

Сай-кум буртунайныр.
Сай чаш саглаңайныр.
Сай ыяш саглаш кынныр.

Сал – сегелде.
Сал – эрикте.

Сарыг-кундус кежи чараш.
Сарыг-өөк соястап кээр.
Сарыг-сугдан быштак шөөр.
Сарыг-кидис өгнү шывар.
Сарыг-ары шаптып болур.

Т-т

Төрээн дылым, төрөл чонум,
төрээн чуртум – төдү эргим, төдү ыдык.

Таан деп куш ужуп келди.
Таан-даа час дүшкен чоор бе?

«Эндерик балык туткан мен» — деп,
Эжим хөөрөп, холум туткан.
Аът тудуп чедип келген
Акызы ооң мегезин туткан.

Тура чокта, күш чок дээр.
Тура халып, орнум эттим.
Огородта бок снгенни
Тура тыртып, чыып каапкаш,
Тура дүжүп, бажың кирдим.
Тура-сорук ачылыг-дыр.

У-у

Ужар-хеме дээрде дагжаан.
Ужар дөвүн хемде дагжаан.

Уйгу хандыр удуп чыткаш,
Уйгу хавы диртсе, кончуг.

Урук туткан чылгычы кыс
Улуг аътты тудуп алгаш,
Эзертенгеш, мунуптарга,
Эжи келгеш, ушкажыптар.

Уваа, угбай,
Ужуражып баар болгаш,
Уткан-дыр мен.
Удавайн чеде берейн!

Ү-ү

Үжүглелди дола берген
Үжен алды үжүк номчуп,

Үжүк-бижик өөренир дээш,
Үе-шакты уттуунтар мен.

Үзүк чокка чаъс чагган.
Үзүк-боолук кымыскаяк
Үпчү боду доңа берген.

Үзер буга багда тур көр.
Үзе кайгап, чүткүй-даа-дыр.
Үзе тыртса, айыылдыг-дыр!

Ф-ф

Футбол бөмбүүн чеже сүрер,
Филармония барып чордум.
Бир-ле артист үнүп келгеш,
Флейтага ойнап турду.
Фортепиано база дыңнааш,
Фойезинге чапсарлаан мен.
Фонтан харын чок-ла чорду.

Х-х

Ха-дуңма, чечектерни!
Хаа, чараш, өңгүрүн аа!
Хамык инек базар четти,
«Ха-ха!» деп хай деп көрем.

Хеймеректи «эр-хей!» дээрге,
Хей-аът кирип, өөрээн оол
Хедер чаңын уттувуткан.

Хавак черде
Хаваа хирлиг
Хаван көргөш,
Хавам ээрди.

Хады биле
Хадың кады
Салгын-хатка
Чайганып тур.

Ц-ц

Цементини заводтан бээр,
Центнерге хемчээп сөөртүр.

Циклон-шуурган коолаан ышкаш,
Циркке чон адыш часкаан.

Ч-ч

Ча-согун, чыда-биле
Чаалажыр шаг турган дижир.
Чаа үе чепсээ күштүг:
Чамбы-дипти хуюктап боор.

Чодурааның чанын орта
Чойган тарып каарывыска,
Чодур терек ону кайгап,
Чожуй берген турарын көр.

Чиң сарыг шайын ижип,
Чиңге-тараа хоюдуп чип,
Чиңнеп ойнап, чир шоң дүжүп,
Чиң тээп чораан өгбелер бар.

Ш-ш

Шавылдыырын дыңзыг тырткан
Шавыдар аът мунуп алгаш,
Шаап бар чыдар чылгычының
Шалбазынче кирдиң, чаваа!

Шүүр-биле эът уштуйн,
Шүүргедеп, онаан октааш,
Шүүр мөге тоттур чизин.

Шынны чиге сөглээр,
Шын орукту тывар,
Шынныг херекке киржир.

Шиилээр деп турувуста,
Шиилээр чаъс кудуп келди.

Шаптык бар бол, театрже
Ша-даа четпейн чеде бээр бис.

Щ-щ

Щетка-биле ширбип-ширбип,
Щи чиирге, амданныг-ла!
Плащ чуп-чуп, ооң соонда
Борщ чиирге, база ындыг!

Ъ-ъ

Чамдыкта көстүп-даа кээр,
Чамдыкта чашты-даа бээр
Кадыг демдек турар черин
Катап сактып, адап көрөм.
Соора адап черле хоржок:
Чогум утка билдинмейн баар.

Аът, дүъш, каът, оът, эът.
Арга, кадык, ожук, кижиге, өкпе.

Ы-ы

Ыдык оран,
Төрөөн чуртум — ынакшылым дээдизи сен!

Ырак эвес эрик черде
Ыт-кады эмгежок-тур.
Ынаар баргаш, чыыр бис бе,
Ынаар сен бе, эжим оолак?

Ыяткан дег,
Ыт чокка канчап оран.
Ыглапса-даа,
Ылап-ла оон дээре боор.
Ындынналдыр
Ырлавытса, дыка онза!

Ь-ь

Арыг тыва эвес сөстөр
Аразынга кыстына бээр,

Адаптарга чымчаш кынныр,
Ады безин «Чымчак демдек».

Лагерь, февраль, корабль, календарь, нефть.

Э-э

Эге чааскаан чоруп хоржок,
Эргим шынчы эш-өөр херек.
Эртинелер дээдизи –
Эш-өөрнүң чаңгыс эви.

Эзер эътти сен бил, эжим.
Эзеримни бодум сояйн.

Эзир куштун коргунчуун көр,
Эзирикти тевер часты.

Ю-ю

Юрист ченгем бежен харлаан.
Юбилейлеп турар дидир.
Белээм кылдыр юбкадан
Бээр чоор бе? Канчап тып аайн?
Азы дүгдө ювелирден
Алдын садар акша болза!

Я-я

Янзы-бүрү кызыл өң хөй:
Ягаан дээрге бирээзи ол.

Ямбылыг бай кижиг безин
Ядарап боор, куруглап боор.

Январь айда соок дыңзаан.
Яндандан ыш шөйлүп-ле тур.
Школа ам өөрөнмес бол,
Ясли-садик кагдынмады.

А-дан Я-га чедир
Аян-чорук төндү.

Билиривис ам хөй бол,
Билбезивис оон-даа хөй.

Төрээн дылдың делегейи
Төдүвүске солун-на-дыр.
Эргим башкы кичээлдерин
Эки дыңнап, өөренили.

Дсгут ДЕМЧИК

Чараш дептер

Кандыг-даа бок эккеп төккөн
Хараганнар аразында
Каас-чараш дептер чыдыр,
Хараадаксап көрүп тур мен.

Артында-ла уругларга,
Аажок чараш чуруктарлыг,
Ыры-шүлүк парлаан номну
Ында канчап октапкан чоор?!

Элбек-оол деп адын салган
Эээиниң чөгенчии бе?
Азы ону оорлап алган
Азажыктың хайы чоор бе?

Шалбаа покта чараш тептер
Ыглаан чаш дег кээргенчиг.
Сактырымга, ооң ээзи
Ыргак-сээк дег, мелегей боор.

Ховалыгмаа КУУЛАР

Фонтанның чажыды

Частыг-оол биле Доштуг-оол чайгы дыштанылгазында
Кызыл хоорайның тураскаалдарын тырттырар даалга
башкызындан алганнар. Бир хүн оолдар найыслалдың

тураскаалдарын чурукка тырттыргаш, ажылын дүш соонда доозупканнар.

Частыг-оол Доштуг-оолга;

— Чуруктарны бөгүн үндүрүп кааптаалы, эжим — деп саналдаан.

— Ынчаар-дыр, эжим. Оон чуруктар альбому база кылыр болгай бис — деп, эжи деткээн.

— Ындыг болза, мээң бажыңымга барып үндүрээли — деп, Частыг-оол сүмелээн.

Эжишкилер кежээ чуруктарны үндүрүп эгелээннер. Пленканы чуггаш, ол кургай бээрге, тырттырган тураскаалдар кандыг үнген эвес деп сонуургап, кадрларны көрүп эгелээннер. Эң сөөлгү, фонтанны тырттырып алган кадрны көрүп тура, оолдар сугда бичии ынай кижилер дүрзүлери эскерип кааннар. Ол дүрзүлөр фонтанның челээштелген суунда чүзүн-бүрүн өңнерлиг, ам артында агаарда эстеп турар кылдыр пленкада үнүп келген болган.

— Фонтанны тырттырып турувуста, аңаа бичии кижилер турбады чоп, эжим — деп, Частыг-оол элдепсинип чугаалаан.

— Барып-барып агаарда эстеп турар де даан — деп, Доштуг-оол база кайгап каан.

Оолдар ол кадрны улгаттырар шил өттүр катап-катап көөрге, ылап-ла фонтанның челээштелген суунда эстеп турар чүзүн-бүрүн өңнерлиг бичии ынай кижилер тырттыттына берген болган.

— Фонтанны тырттырып турувуста, оон чанынга кижидүрзүлери чураан агаар бөмбүктери туткан кижилер турду бе? — деп, Частыг-оолдан Доштуг-оол айтырган.

— Чок. Турган болза, бодуң база көрүп-ле каар турдун ыйнаан — дээш, Частыг-оол удур айтырыг салган.— Чүге ындыг айтырыг салырың ол?

— Кижилер дүрзүлери чураан агаар бөмбүктери тудуп алган кижилер фонтан чанынга турган болза, оларның бөмбүктери кадрга кирип кээрге, бичии кижилер чуруктары пленкага тырттыртына берген, а бөмбүктөр кылагар болгаш, үнмейн барган боор дээш ылавылап олуарым ол-дур — деп, Доштуг-оол чугаалаан.

— Фотосаазынга парлап алгаш, таптыг көрээлем — деп, Частыг-оол сүмелээн.

Оолдар саазынга парлап алгаш көөрге, чүгле өннүг суглуг фонтан чуруу үнүп келген. Бичии ынай кижилер дүрзүлериң ора-сомазы безин көзүлбес. Частыг-оол биле Доштуг-оол ам мырыңай пат кайгап кааннар. Демги кадрны база катап саазынга парлап алыр дээш пленканы көөрлөргө, бичии кижилерниң дүрзүлери ында база чиде берген болган. Оолдар база катап улгаттырар шил өттүр кадрны кончуг топтап көөрге, дүрзүлөр ылап-ла ис чок чиде берген болган.

— Карактарывыс канчап барганы ол, эжим — деп, Частыг-оол чугааланган. — Далчырарып каан азы хыйылары бергени ол бе?!

Доштуг-оол база аамайланып;

— Та, далчырарып-даа калды ыйнаан — диген.

— Дүне удуптарывыска, анаа-даа апаар чадавас. Даарта эртен пленканы катап таптыг шинчилеп көрээли— деп, Частыг-оол саналдаан.

Эртенинде оолдар пленканы ыяк шинчилеп көөрге, ында бичии ынай кижилер дүрзүлери көзүлбээн. Фотосаазынга көстүп кээр ирги бе дээш парлаарга-даа, үнмес болган.

— Фонтанның суунда хуулгазын өңнер бар эвеспе — деп, Частыг-оол догааштырып чугаалаан. — Ол өңнер бичии ынай кижилер дүрзүлери кылдыр тыртына бергеш, оон чиде берген боор.

— Канчап билир сен, фонтанны шинчилеп көөр-дүр — дишкеш, эжишкилер фонтанче чорупканнар.

Оолдар фонтанны кичээңгейлиг шинчилеп көрүп турарга, чүү-даа көзүлбес, чүгле оон суу хүн чырынга челээштелдир саарлыр болган.

Хенертен оолдарның артында кижичөдүргөн ышкаш болган. Ийилээн хая көрнүп кээрге, кым-даа чок. Доштуг-оол канчангаш-ла көөрге, Частыг-оолдуң эктинде кызыл өңнүг кижижигеш орган.

— Экии, оолдар — дээш, ол фонтан кыдыныче дүже халый берген.

Оолдар;

— Экии — деп, деңге мендилешкеннер.

Кызыл өңнүг кижижигештин чанынга көк өңнүг кижижигеш көстү хонуп келген.

— Силерни манап турдувус, оолдар — деп, ол чугаалаан. — Бистин эң бичии дуңмаларывыс силернин пленкаарга тырттына берген болду. Дүүн кежээ ону билип кааш, оларнын дүрзүлерин пленкадан балап кааптывыс.

— Чүгө? — деп, Частыг-оол айтырган.

— Дээр-делегейни янзы-бүрү чараш өңнер-биле каастап чоруур болгаш, кижилер кылдыр кымга-даа көзүлбес ужурлуг бис. Оон башка бистин хуулгаанынывыс чиде бээр — деп, ногаан өңнүг кижижигеш көстү хонуп келгеш, чугаалаан.

— А биске чүгө көстүп турарыңар ол? — деп, Дош-оол айтырган.

Оолдарнын чанынга фонтанга серииттенип турган кижилер оларже элдепсинип көргөннер.

Бир кижиге;

— Кымнарнын-биле чугаалажып турарыңар ол? — деп, чиктигзинип айтырган.

Частыг-оол;

— Боттарывыс чугаалажып тур бис — деп каан.

Көк өңнүг кижижигеш;

— Челээштин чеди өнү дег алышкылар бис. Таныжып алылыңар — дээрге, аңгы-аңгы өңнерлиг кижигештер чыскаалдыр көстүп келгеннер. — Мени Кызыл-оол дээр, а бо Көк-оол, Ногаан-оол, Сарыг-оол, Кызыл-Сарыг, Ак-Көк, Өкпөң-оол суглар-дыр.

Доштуг-оол;

— Дыка чараш оолдар-дыр силер — деп чугаалаан.

— Найыралдыг болуулуңар, оолдар — деп, Сарыг-оол чугаалаан. — Бис агаарга, сугга өңнер бооп хуулуп чоруур бис. А силернин аттарыңар база суг уткалыг оолдар-дыр силер, ынчангаш өңнүктөр боор бис.

— Силер фонтанга кээриңерге, бис силерге көстүп, суг чажып ойнаар бис — деп, Ак-Көк чугаалаан.

— Бистин чуртувус суг биле агаар —деп, Кызыл-Сарыг чугаалаан. — Силернин-биле суглуг, агаарлыг чер-ле болза, каяа-даа ужуражып болур бис.

— Ам бис ужугуп чоруптаалы — деп, Өкпөң-оол агаарга ужугуп, эштерин кыйгырган. — Хем кыдыында эштип турар оолдарга челээштен чуруп берээлинер.

Кызыл-оол;

— Кызыл хоорайда бистин ынак черивис бо фонтан — деп кыйгырган. — Маана кээп, бистин-биле ойнап туруңар. Байырлыг, өңнүкте-э-эр, өңне-э-эр! — дээш, ак-көк дээрже ужугуп үнө берген

Частыг-оол биле Доштуг-оол денге;

— Байырлыг, өңнүктер, өңнер —деп, холдарын чайып, байырлажып туруп кааннар.

Оларның чанынга турган кижилер оолдарже элдепси-нип көрүп, дээрже-даа кайгап тургулааннар.

Оон бээр-ле, Частыг-оол биле Доштуг-оол Кызыл хоорайда фонтанга бо-ла барып, чедиг өңнүг алышкылар өңнүктери-биле сугга, агаарга өңнер чуруп ойнаар апарганнар.

Очулгалар

Проспер МЕРИМЕ

МАТТЕО ФАЛЬКОНЕ

Бир эвес Порто-Веккьодан ортулуктуң соңгу барыын чүгүнче ханылап кирер чүве болза, черниң байдалы чоорту дөжемирлеп, кадырарып кел-ле чыдар, а улуг-улуг хаяларга хүрээледип алгаш, чоогалар кежип, одуруглаан оруктап үш шак хире базып олуар болзунза, калбаа-биле чаттылып үнген макиге чедип келир сен. Маки дээрге хоойлуга удурланып, дургун-дүржок дирткеннерниң болгаш корсикан кадарчыларның ораныла болгай. Чер ажилдыг корсиканнар бодунуң шөлүн чаагайжыдар ажилдың шуудун харап, арга-арыгның чартыын өртөдиптерлер. Өрттүң кайы хире дамчып кывары, эрин ажары оларның хаайынга-даа какпас чүүлүдүр. Чер-дээр-даа сириңайнып, көскенип турар чүве болза, хүл-биле чемишчиткен черинден келир чылын чаагай дүжүт алыр мен деп чүвени олар ыяк билир. Дүжүт ажааттынган соонда, (саванна ажаап алыры берге болурга, ол хевээр кааптарлар) черде арткан ыяштын дазылдары дараазында чылын чер чери-биле чаттылып алгаш чоруп бээр, а элээн каш чыл эрткенде, 7-8 фут чедир өзе бээрлер. Шак ол шыргайны маки деп адаар. Ол аргада чадаң болгаш бедик ыяштар холужуп өскөн. Чүгле холга балды тудуп алгаш, одура шаап изеп чорааш, кокпа оруун эртип болур; а чамдыкта макиниң шыргайы дээрге чылан безин союп эртер аргажок болгулаар

Бир эвес кижини эндеп алган болзуңарза Порто-Веккьодан макиже дезиптиңер, ок-чемзектен аңгыда далбаң-чагы алырын утпаңар, ол силерге шуглак-даа,

дөжек-даа болур. Кадарчылар силерге сүтгү-даа, баскан быштакты-даа харам чокка бээрлер. Ок-чемзек, дары садып алыры-биле дагдан дүжүп бадар апарбас чүве болза, силер өлүрткен кижиниң төрелдеринден-даа, шүүгү-шииткел черинден-даа кортпаңар.

Кажан 18... чылда Корсикага чорумда, Маттео Фальконениң бажыңы макиден чартык милья черде турар чораан. Маттео Фальконе ол черниң шыырак дээн кожайы кижиге болду. Ооң эңме-тик чок мал-маганын ол черниң көшкүн малчыннары малдап берип турар, а малындан кирген орулгазы-биле амыдырап чоруур кижиге.

Силерге төөгүп бээр дээн болуушкунуң соонда ийи чыл эрткенде, аңаа ужурашкан мен, ооң назыны бежен хар ажа бээр боор. Узун эвес, тырың мага боттуг, дас кара дыдыраш баштыг, чуга чиңгежек эриннерлиг, эзир ышкаш коң хаайлыг, эрес карактарлыг, эттеттинмээн алгы ышкаш өңнүг арынныг кижиге. Адыгжылар-биле алдаржаан бо оранда безин ооң часпас адар ат-сураанга деңнежир кижиге берге. Чиңге аңны Маттео кажан-даа борбак ок-биле атпайн чораан, а чүс чээрби хире базым черге бажынче, чок-ла болза чарнынче бодунуң шилээн айы-биле адар турган. Дүне безин хүндүс-биле дөмей боолаар. Корсикага чорбаан кижиге бүзүрээри берге төөгүну тоожуп бердилер. Сезен базым черге тавак арны хире чуга саазынның артынга лааны кывыскаш, салып каар. Кажан ол шыгаап алырга, лааны өжүр үрүптерге, бир минута хире болганда, дөрт катап адарга, үжү саазынга ыяап дегген болур.

Шак-ла ындыг бедик мергежили Маттео Фальконеге ат-сурагны эккеп бергени ол. Чединмеске беримчелиг, өөрүнге хумагалыг, бүзүрелдиг өңнүк, база айыылдыг дайызын деп санаттырза-даа, Порто-Веккьога кижиге бүрүзү-биле чөп сеткилге, эп-найыралга чурттап турган. КORTE чурттуг уругну кадай кылдыр ап турда, ооң удурланыкчызы «Бажа» тыптып келирге, ол ону, соңга караанга салын чүлүп турда, дерзиизи-биле боолап каан деп чон чугаалажыр. Кажан бо херек бастынып, изи соой

бергенде, ол кадайланып алган. Ооң кадайы Джузеппа баштай үш кыс божаан (ол дээш аңаа аажок ажынар турган), хеймери кылдыр оол уруг божуурга, бодунун изин базар, чурттун тудар оглун Фортунато деп адап алган. Кыстарын чедимчелиг кылдыр өглөп-баштап алган. Бир эвес херек апарза, күдээлериниң хылыштарынга болгаш хүртүн бооларынга даянып болур аргазы бар. Оглу чүглө он-на борбак харлыг бол, эр шинчизин көргүзүп эгелей берген.

Бир-ле күскү эртен Маттео кадайы-биле кады мал-маганын хайгаараары-биле макиже чорупканнар. Мал одары ырак, бажың кадарар кижин чок болганындан Фортунатону адазы бажыңга каапкан. Эдертип албаанынга кайы хире хомудааны сөөлүндө билдинип келир.

Ада-иезиниң чорутканындан бээр элээн каш шак эрте берген. Фортунато хүнге дөгеленип каап, ак-көк дагларже кылыйтыр кайгап, келир улуг-хүнде хоорай кирип, капрал даайының бажыңыга барып, канчаар дүштээрин сагыштаалап чыдырда, ооң бодалдарын боо дааштаашкыннары үзе кирипкен. Тура халып келгеш, боо эткен угже харап көргөн. Чаа-чаа боо дааштаашкыннары удаа-дараа, кезек-кезек дыңналып, чоокшулаза-чоокшулаза, ам-на харын Маттеонун бажыңынче углаан кокпа орукче даг чурттугларның кедери сүвүр бөрттүг, сегел салдыг кижин, боозунга даянмышаан, арай боорда аскаңгырлап, калгып үнүп келген. Ок ооң дөнмээнге дегген болган. Дүне хоорайдан дары садып алыр дээш чоруткан дургун вольтижерлерниң кедээнге таваржы берген. Сүргүнчүлөрдөн хаялар аразынга чаштынып аткылажып тургаш, арай боорда тын менди дезипкени ол.

Сырый үнген макилерже чаштып дезеринге ооң балыг буду шаптыктап, сүрген шериглер чай бербейн барган.

Фортунатога чедип келгеш айтырып-тыр:

— Сен Маттеонун оглу сен бе?

— Ийе.

— Мени Джаннетто Санпьеро дээр. Мени сарыг-моюндуруктар сүрүп тур. Моон ыңай шимчеп албас-тыр мен, мени чажырып көрөм.

— Бир эвес ачамның чөпшээрели чокка сени чажырыпсымза, мени чүү дээр ирги, ачам?

— Эр-хей болган-дыр сен дээр-дир ийин.

— Кым билир дээр сен.

— Чоокшулап келгеннер боор, дүрген чажырып көр.

— Ачамның келирин манаңар.

— Манаар? Аза-ла алзын! Беш хире минута болгаш, маңаа сүргүнчүлөр чедип келир. Чажырбас болзунза, сени өлүрүп каар мен.

Фортунаато аңаа тоомча чок харыылаан:

— Сээң боонда ок чок-ла болгай, а дайзанда чемзээн төнгөн-дир.

— Бижээм бар-ла болгай.

— Кай, меңээ чедип шыдаар мен деп бодай-дыр сен бе? — дээш, чаңгыс шурааш-ла, ооң четпези черже халый берген.

— Чок, сен Маттео Фальконениң оглу эвес-тир сен. Барып-барып сээң бажыңың чанынга мени тудуп алырга, сеңээ ажырбас-тыр бе? Канчап черле, сээң бажыңың чанынга мени тудуп алырга, чөпшээрежир кижжи сен?

Оолдуң сеткил-хөөнүңгө дээпкен хирелиг.

Чоокшулап келгеш:

— Чажырыпсымза, чүнү бээр сен инчеш? — деп айтырган.

Дургун чүктеп чорааны барбажыгажының иштинден беш франк чоозун уштуп эккелген, билдингир, дары садып алыр дээн чоозу турган боор. Фортунато мөңгүн чоос көрүп кааш, карактары чырып, хүлүмзүрүш кылынган.

Чоосту апкаш Джаннеттога:

— Чүүден-даа кортпа — дээн.

Ол-ла дораан бажың чоогунга турган хөпээни оңгаштапкан. Джаннетто ынаар кире бээрге, тынып болур хире кылдыр шаарарткаш, ында кижжи чыдар деп билдинмес кылдыр сиген-биле дуглап каан. Оон аңгыда, четкерден кажар болуп, оолдарлыг мый ыт эккелгеш, сактырга-ла шагда-ла аңаа төрүп алган, кижжи дегбээн ышкаш кылдыр сиген кырынче үндүр октап каан. Кокпа

орукта төгүлген ханны эскерип кааш, ону довурак-биле билдинмес кылдыр хөмгүлээш, боду барып демги-ле черинге хүнге тайбың шинчилиг дөгеленип чыдып алган.

Элээн үе эрткенде, кара-хүрөң шериг хептиг сержантига баштаткан сарыг, сарыг моюндуруктарлыг алды хире кижиги Маттеонун бажыңының чанында турган. Ол сержант Фальконениң ырак төрели чүве-дир. (Өске чурттарга бодаарга, Корсикада төрөл бөлүк эң хүндүлүг). Ооң адын Теодоро Гамба дээр; ол дээрге дургуннарның кара дээги, дескеннерниң чазаа, тутпаан дургуну-даа чок кижиги чүве-дир.

— Экии, чээн — деп, мендилешпишаан Фортунатога чоокшулап келген. — Өскөн деп чүвеңни але! Көңгүс чаа, маңаа кижиги эскербедиң бе?

— О, мен ам-даа силер хире кылдыр өспээн болдур мен ийин, даай — деп, кем чок бооп, даайынче көргөн.

— Кажан бир черле өзүп келир сен! Че, дузалап көрөм, маңаа кижиги көрдүң бе? Че, чугаалап көрөм, болап кижиги эртпеди бе?

— Болап кижиги эртпеди бе деп че?

— Ийе, өшкү кежиги сүвүр бөрттүг, кызыл-сарыг хөрөктээштиг кижиги.

— Өшкү кежиги сүвүр бөрттүг, кызыл-сарыг хөрөктээштиг кижиги деп че?

— Ийе, ийе, кижиги сөзү катаптавайн, дүрген харыыла дидир мен.

— Бо эртен чүгле Пьеро деп аңдын мунган шажынчы чортуп эрти. Ачаң кандыг чурттап тур деп айтырарга, мен аңаа...

-- Мегечи, чүге кажарлап тур сен! Дүрген сөглө дидир мен, Жаннетто кайнаар чорутту, моон эрткен деп чүвени билир кижиги-дир мен.

— Мен канчап билир мен!

— Канчап билир мен деп че? Көргөн кижиги-дир сен.

— Удуп чыткан кижиги, улусту база көөр боор чүве бе?

— Удуваан кижиги-дир сен. Боо даажы сени оттурупкан-на болгай.

— Силернин бооларыңар даажы медээжок эткир деп бодап тур силер бе? Ачамның хүртүн боозу оон артык дааштыг чүве-дир.

— Аза-ла сени алзынам, буктуг сидигенчик! Жаннеттону сен көргөн деп чүвени ыяк билир кижидир мен. Харын-даа ону чажырыпканың чадавас. Эрлер! Бажыңны барып чиндип көрүңерем, дургун ында бар-дыр бе. Чангыс даванының кырынга шурап чорааш, макиге четпес мен деп чүвени ол эки билир болдур ийин. Оон ыңай ханның изи база мында төнгөн-дир.

— Ачам чүү дээр ирги? — деп, Фортунато кочулай аарак көрбүшаан уламчылаан. — Ээзи чокта ооң бажыңныче кирип турган дизе, ачам чүү дээр ирги?

Гамба ооң кулаандан сегирип алгаш:

— Оптуг хей боор! Күзээр болзумза, сен көңгүс өскээр ырлай бээр болдур сен ийин, куурумчу! Бодавыже, селеме ооргазы-биле он шаа хире балдырыңче салба бериптер болза эки-дир, ынчан харын шынын сөглөй бээр боор сен.

Фортунато кочуланмышаан хевээр.

— Мээң ачамны Маттео Фальконе дээр ийин — деп, адазының адын чоргаар адап, харыылаан.

— Жаннетто Санпьеронуң кайдазын сөглөвөс болзуңза, сени мен Кортже азы Бастиада кара-бажыңче киир октап алгаш, хол-будуңга дөңгү-кинчи кедирип, азы шуут-ла бажың одура шаап каап болур мен деп чүвени билир сен бе, оптуг аза?

Шак-ла ындыг кандай котпактаашкын дыңнааш, оол шуут-ла тадылады каттыра бергеш, катаптаан:

— Мээң ачам — Маттео Фальконе.

— Сержант! Маттео-биле месилдешкен херээ чок боор — деп, шериглернин бирээзи сымыранган.

Гамба көзүлдүр-ле мунчулуп калган. Ол үеде бажыңны үжөп четтигипкен шериглери-биле аразында сымыражып чугаалашкан. Бажыңда үжээр-чиндиир дээр чүү боор, корсиканнарның бажыңнары аргажок азазыг чавыс казанактар болгулаар. Стол, сандай, аптара, паш-сава,

үлгүүрге, ок-чепсек салыр азыг — бо-ла-дыр, казанак иштинин байдалы. Ол үеде Фортунато диис оглун эргеледип суйбап каап, даайы-биле шериглернин аразында сымыранчыын кочулап көрүп каап олурган.

Шериглернин бирээзи хөпээн сигенче чоокшулап келгеш, дииспейлерже элээн көрүп тура, чыдазы-биле сиген аразынче киир шанчыпкаш, ынаар канчап-даа чаштынмас дээнзиг эктин кыскан. Оолчугаштын арнынга хензиг-даа хөлзеп девидээшкиннин сомазы көзүлбээн.

Сержант биле шериглер шыдажып чадап, оргулаашче харангылап, дедир келген оруунче ээринге белеткени бергеннер. Фальконенин оглун канчап-даа котпактап шыдавазын билгеш, оларнын баштыңчызы аргажоктан көгүдүп, садып алырын шенеп көргөн.

— Дыңнам, чээн! Эр-хей, эзир дег эр-ле болгай сен. Соонда барып кончуг эр болур сен. Аза-ла алзынам, сен мээң-биле ойнаксап, хөлүн эртип, соора тенип тур сен. Акымны хомудадыптарындан коргар-дыр мен, оон башка сени сөөртүп алгаш чоруй баар кижидир мен ийин.

— Оон чүл инчеш!

— Кажан Маттео чедип келирге, дөгере шынын тө каап бээр мен, ынчан ачаң, мени мегелээнин дээш, сени сывыра шааптар болдур ийин.

— Көргей-ле бис!

— Көөр сен... Дыңна даан: угаанныг болуп көр, ол дээш сени шаңнаар мен.

— Силерге мен сүмө кадайн, даай, бир эвес силер маңаа элеңейничип турар болзуңарза, Жаннетто макилерже кире бээр, ынчан ону сүреринге моон-даа хөй шериглер херек апаар.

Сержант карманындан бүдүн он экю хире өртектиг мөңгүн шак уштуп эккелгеш, Фортунатонун карактары кыва бергенин эскерип кааш, кылагар демир илчирбезинин ужундан тудуп алгаш, чугаалаан:

— Кайгалды! Порто-Веккьонун кудумчуларынга мойнуңга шагың астып алгаш, алдын-доос куш дег

көөргеттини, чоргаар базыксаар-ла боор сен. Эрткен-дүшкен чон сенден улуг адааргал-биле: «Шак каш-дыр?» — деп айтырарга, сен: «Мээң шагымдан көрүптүңер» — деп чоргаар харыылаар ийик сен.

— Кажан мен өзүп келиримге, капрал даайым менээ белекке бээр чүве-дир.

— Ындыг-ла харын, ынчалза-даа даайыңның оглунда шак бар болдур ийин... Бо шак ышкаш чараш эвес-ле харын, а ол, сеңээ көөрдө, оранчок бичии болдур ийин.

Оолчугаш улуг тынган.

— Че чүл, шакты алыксап тур сен бе, чээн оол?

Шакче карак уштап көрүп турган Фортунатону көөрге, бүдүн дагаа оглун думчуунга үстүрүптөргө, өжегерээн адааргадып турар деп чүвени билгеш, дыргактарын дагаа оглунче кадай кага бербейн, ялымныг көгүлдөгө алыспазын бодап, өскээр көргүлөп, кезек болгаш-ла сыртынып, чылганып каап, бүгү мага-боду-биле «Оюнуңар каржызын аар» деп мыяоңнаан мый-ытка дөмөй болган.

А сержант Гамбаны, бир-бир бодаарга, шынап-ла харам чокка бериптер ышкаш. Фортунато холун сунмаза-даа, чадаарда хүлүмзүрүп, чугааланган:

— Мени чүгө кочулаар силер?

— Шыны херек, кочулавадым. Чүгле Жаннетто кайдазын сөглөвит, шак сээңи болур.

Фортунато каразыглыг хүлүмзүргөн. Оолдуң кара карактары сержантының карактары-биле уткужуп келгеш, ооң сөзүңгө кайы хире бүзүрөп болурунун үндезин дөзүн тып алырын оралдашкан.

— Бир эвес сен шакты ап үнмес болзунза, мээң эрге-дужаалымның ылгавыр демдээн тура соп каапсыннар. Мээң сөзүм шынныг дээрзин шериглерим херечилезин.

Чугааланмышаан, Фортунаже чоокшулаза-чоокшулаза, шакты шуут-ла оолдуң думчуунга үстүрер чыгыш эккелген. Оолдуң сагыш-сеткилинде шактың чаражы болгаш аалчыга эвилең болурунун чоруу деңзи караан чаяа басчып чадап турарын арнындан номчуп болур апарган. Ооң чанаш хөрээ өгдөңейнип, тыныжы барык-

ла чедишпестей берген. Ооң арнының мурнунга шак аай-дедир чайганып, каш-даа катап думчуунун бажынга дегилээн. Ам-на харын ооң холу шакче чоорту көдүрлүп, салаазының баштары дегилезе-дегилезе, шуут-ла холунга арбактапкан. Ындыг бол, сержант илчирбежигештин бир ужундан так тудуп алгаш, салбаан... Саннары ак-көк өңнүг... Чап-чаа картап каан согуна дег... Хүн караанга хып, чырып турган... Ялымныг дүлгээзин хөлүн эртир күштүг болган...

Фортунаато солагай холун көдүрүп келгеш, эгин ажыр имнээн. Сержант ол-ла дораан билип кааш, илчирбежигештин ужун салыптарга, Фортунатто шактын езулуг кара чаңгыс ээзи болу берген. Өөрүшкүден меңнээн хулбүс дег чиик адак өрү шурай бергеш, шериглернин тарады октап, чиндип турганы хөпээнинден он базым хире ырады халый берген.

Хөпээн сиген шимчей берген соонда, холунда хылыш туткан хан-чин апарган кижини союп үнүп, бут кырынга кызып туруп келгеш, балыгланган черинге аарзынга, барып ушкан. Сержант ол-ла дораан олче халый бергеш, хылыжын ушта соп алган. Күш-биле ооң холдарын оора долгааш, хүлүп алганнар.

Беле чыгаш, шарып каан ыяш будуктары дег апарган чыткан Жаннетто, аңаа чоокшулап келген Фортунаттоже көрнүп келгеш, чугаалаан:

— ... Оглу!

Ооң сөзүндөн өжээн-кылык-даа эвес, чөгенишкннин аяны дыңналган.

Оолчугаш моон ыңай мөңгүн чоостуң ээзи болур эргем чок деп чүвени билгеш, чоосту олче дедир октап берген. Туттурган кижини ону хаайынга-даа какпаан хирелиг болган. Сержантыга хензиг-даа коргуп-сүртээн шинчи чок чугаалаан:

— Хүндүлүг Гамба, кылаштай албас-тыр мен, хоорайга чедир мени көдүржүр болган-дыр силер.

— Көңгүс чаа-ла куртуг өшкү дег маңнап турдун чоп — деп, кадыг-дошкун тиилекчи удурланган. — Ынчалза-

даа сагыш-човава, сени тудуп алганнымга өөрээш, бодумна чүктеп алгаш, могап шылаанымны уттуп кагаш, чүктеп чедире бээр ийик мен. Че, харын өнүк, сээң далбаңчагың ажыглап, будуктар-биле шыргадан кылып алгаш, көдүржүп чедире берээл, а Кресполи фермазындан аът тыпты бээр боор.

— Ындыг-дыр — деп, туттурган сымыранган — Чүгле элээн савандан немеп ап көрүңер, чыдарымда чымчак кылдыр.

Чамдык шериглер шырга кылып, чамдызы Жаннет-тонун балыын шараан, ажаанзырап турда, макиден ээр кокпага хенертен Маттео Фальконе биле ооң кадайы көстүп келгеннер. Херээжен кижини каштан будуктары дыгаан аар шоодай чүктеп алганындан арай боорда базып олурган, а ашаа чүгле боозун эгиннеп алган — эр кижини чепсээнден өске чүк чүктөвөс ужурлуг, атка багай болур.

Шериглер көрүп кааш, Маттеонун бажынга бир-ле дугаар ону хоругдап тудуп алыр дээш келгеннери ол-дур деп бодап кирген. Ындыг бодап кайыын келчик ирги? Эрге-хоойлу-биле Маттеонун аразынга кандыг чөрүлдээ турар боор? Ооң ат-алдары хүндүткелдиг-ле болгай. Тайбың сеткилдиг чурттакчы бол, даг чурттуг корсиканна болгай, а кандыг корсиканның сактышкыннарында бичии бачытчыгаш артып калбаан деп бодаар силер: бижектээшкин, азы боолаашкын дээн хевирлиг азаны бичии бачытчыгаштар аан? Өскелерге бодаарга, Маттеонун сагыш-сеткили арыг, кижиге боо арынмаанындан бээр 10 чыл ажа берген, каразында каража чок, камгаланырынга белеткенип алган.

— Кадай! — деп, Джузеппеге чугаалаан. — Шоодайың дүжүргөш, белеткен.

Оозу ол-ла дораан ооң аайы-биле бүгү чүүлү күүседип каан. Ооргазынга чүктеп чораан боозун, шаптыктай бербезин дээш, кадайынга ап берген. Боозун хөлдей тудуп алгаш, бажыңче углаан орук кыйында ыяштарга ажытталып, хензиг-ле эпчок, айыылдыг шимчээшкын кылыр болза, дайзыннарын боолаарынга белен апарган, оожум чоруп олурган. Джузеппе ийиги боозу-биле

дайзазын белен кылдыр тудуп алган, соондан чоруп олурган. Аткылажышкын үезинде ашааның боозун октап бээри кадайының хүлээлгези.

Боозун шыгаай тудуп алган, салаазы мажызында белен апарган Маттеону көрүп кааш, сержантының ооргазын куду сооп бада берген.

«Бир эвес Маттео, Жаннеттонун төрели азы эжи болуп, ону камгалаар бодай берзе? Ынчан, езулуг, бистин ийивис, почтадан чоруткан чагааның ээзинге чедери дег, коргулчунну дорт-ла хойлап алыр. А бир эвес төрелим деп тоовайн, мени шыгаай тудуп алза?» деп карак чивеш аразында бодангылаан. Маттеоже эрги өңнүү дег удур базыпкаш, бүгү чүүлдү баш бурунгаар төөгүп кааптар деп дидим шиитпир бодап алган. Маттео биле ооң аразында дүкпү дурту чер, сактырга, кажан-даа төнмөс ышкаш сагындырган.

— Эй, өңнүк! — деп алгырган. — Кандыг чурттап тур сен? Мен-дир мен, төрелиң Гамба!

Маттео чаңгыс сөс-даа сөглөвейн, тура дүшкөн, сержант чугааланмышаан чоокшулап олурда, боозун оожум өрү баштандыр тудуп алган.

— Амыр-менди-ле бе, акым? — деп, мендилешпишаан холун сунган. — Дыка-ла үр көрүшпедивис аа.

— Амыргын-на, акызы!

— Орук аайы-биле эртип чыда, силерниинче кире дүжүпкеш, база угбам Пеппи-биле менди солчуп кагза дээш. Берге-ле хүн эрти, ынчалза-даа улуг олчавыска өөрээш, могап шылаанывыс безин уттувус. Көңгүс чаа Жаннетто Санпьерону тудуп алдывыс.

— Бурган өршээ! — деп, Джузеппа алгырган. — Чоокта чаа бистин саар өшкүвүс оорлап апарган чүве.

Бо сөстөр Гамбаны аажок өөрткен.

— Күжүрнү! — деп, Маттео кээргээн. — Аштай берген турган боор!

— Бо куурумчу дээрге калчаа арзылаң дег камгаланып турду — деп, Гамба чугааланмышаан, хараадал-биле немээн. — Шериглеривистин бирээзин база өлүрүп кагды, ооң кадында капрал Шардонун холун база сып каан, че харын,

ол-даа ажырбас Шардо дээрге француз кижн болгай. Четкер безин дилээш, тыппас кылдыр чаштына берген. Сээң оглуң Фортунато дузалашпаан болза, ону кажандаа тыппас ийик мен.

— Фортунато? — деп, Маттео барык-ла алгырыпкан.

— Фортунато? — деп, Джузеппа база катаптаан.

— Ийе! Джаннето хөпээн аразынче кире берген болду, ындыг-даа болза, мээң чээним оон-даа кажар болуп, тып эккелди. Капрал даайынга чугаалап чедер мен, кандыг-бир шаңналдан чорудуп бээр кылдыр. Дээди шииткекчиже чорудар илеткелче сээң-даа, оглуңуң-даа ады кирген турар.

— Каргыштыг аза! — деп, Маттео оожум сымыранган.

Бажыңга чоокшулап келгеннер. Жаннеттону шагда-ла шыргада хүлээш, чыттырып каан, көдүржүп алгаш чоруур деп турганнар. Гамба-биле кожа турган Маттеону көргөш, тывызыксыг хүлүмзүрээш, бажыңче көрнүп келгеш, текпизиниң баарынче дүкпүрүпкөш, Жаннетто чугаалаан:

— Саттыныкчы бажың!

Чүглө хүнүн манаан, хүүрээн даянган кижн Фальконе-ни саттыныкчы деп адап диттигип болур боор. Дора көрүүшкүннүг сөстери дээш хылыш бизи чаңгыс катап кылаш кынныр ийик. Ынчалза-даа Маттео болуушкунга сузу бастына берген кижн дег хаваан чоткан.

Адазын көрүп кааш, Фортунато бажыңче кире берген. Удаваанда холунда доңга тудуп алган чедип келгеш, аймай берген карактары-биле Жаннеттоже көрбүшаан, сүдүн сунган

Джаннетто:

— Менден ырап чор! — деп, коргунчуг кылдыр алгыргаш, шериглерниң бирээзинден дилээн. — Өңүк, каям, сугдан ижиртип көрөм.

Көңгүс чаа-ла бот-боттарынче боо-моңгу аннып, аткылажып турган дайызының холундан хувуңну ап, сугну дургун ишкен. Ооң соонда холдарын артынга эвес, мурнунга хүлүп каарын дилээн.

— Эптиг кылдыр чыдарынга ынак кижн мен — деп чугааланган.

Ооң дилээн күзелднн-бнле күүсеткеннер. Сержант Маттео-бнле байырлашкан, оозу бук-даа днвейн баарга, шернглернн чоруп олураалыңар деп нмнээш, оргулаашче куду бадыпкан.

Маттео он хнре ннута нштынде ыт чок турган. Оолчугаш, боозун даянып алгаш, кылын арай боорда туттунуп турган адазынче, нрде незннче дүвүрел долган карактары-бнле көрүп турган.

— Эки-ле эгелээшкнн-днр! — деп, оожум болгаш, чүгле ооң аажызын бнлнр улустуң дыңнааш корга бээр үнү-бнле Маттео чугаалаан.

— Ачай — деп алгырыпканш, оглу дискек караанга олура дүжерннге белен, карактарын чаш долган маңнап келген.

Маттео кышкырыпкан:

— Менден ыра!

Оолчугаш ыглавышаан, адазындан каш базым ыракка доктаай берген.

Джузеппа оларга чоокшулап келгеш, Фортунатонуң хөйлениннн эдээнден кылаңайнып көстүп турган нлчнрбени ам чаа эскернп каан.

— Бо шакты сеңээ кым бердн? — деп, авазы айтырган.

— Сержант даайым бердн.

Фальконе шакты ушта соп алгаш, күш-бнле дашка каарга, тос башка чуурлуп чаштай берген.

— Кадай! Мээң оглум чүве бе, бо?

Джузеппаның додукан хүрең арны тууйбу дег кызга берген.

— Чүү деп турарың ол, Маттео! Боданып көр, кымга ону чугаалап турарың ол!

— Ынчаарга шак бо оолчугаш бнстнн ала-ызыгуу-рувуста нр дугаар саттыныкчы-дыр.

Фортунатонуң ыы-сызы улам күштелген, а Фальконениң нрбнштнн дег карактары ону өрүмнннншаан хевээр турган. Ам-на харын боозунуң ужазын черге сөөртү чоруй эктннче чүъктеп алгаш, маки углаан кокпаже

базыпкаш, Фортунатону соомдан базып олур деп алгырган.

— Бо дээрге сээң оглуң ышкакжыл — деп, сириңейнип турар эриннери-биле чугааланмышаан, кара-кара карактары-биле ашааның карактары уткужуп келирге, ооң сагыш-сеткилин өттүр көрүп, номчуптарын кызыткан.

— Кижээ дегбейн көр, мен ооң адазы-дыр мен! — деп, Маттео харыылаан.

Джузеппа оглун куспактап кааш, бажыңынче ысызын төп чана бергеш, бурганының мурнунга дискырынга олура дүшкеш, дүрген-дүрген мөргүлүн номчуй берген. Ол үеде Фальконе кокпалап ийи чүс базым хире ырай бергеш, оңгар черге келген. Черниң хөрзүнүн боозунуң ужазы-биле иткилеп көөрге, довураа чымчак, кастыңгыр хире болган.

— Фортунато, дөө улуг даштын чанынга туруп ал!

Адазының дужааганы езугаар күүсеткеш, дискек кырынга туруп алган.

— Мөргүлүң номчу!

— Ачай, ачай, мени өлүрбейн көр!

— Мөргүлүң номчу! — деп, Маттео коргунчуг үнү-биле катаптаан.

Чаш төл ишкиринмишаан келдирлеп, «Авыралдыг адавыс» биле «Бүзүрээр бис» мөргүлдер номчуй берген. Мөргүл бүрүзүн адазы «Аминь» деп кадыг-быжыг үнү-биле төндүрүп турган.

— Шупту билир мөргүлдерин ол-ла бе?

— Ачай, даай-авамның өөредип кааны «Ие бурганы» биле литанияны билир мен.

— Ол хөлүн эртир узун-дур, ыңдыг-даа болза, эгеле, че.

Оолчугаш сириңейнип турар үнү-биле литанияны номчуп доозупкан.

— Доозуптуң бе?

— Ачай, өршээп көр! Кээргеп көр! Моон соңгаар ынчанмас мен! Жаннеттога өршээл кегерел көргүзөр кылдыр капрал даайымдан база дилээр мен!

Ол оон ыңай база хөй-ле чүүлдү чугаалап турган. Маттео боозун хөлдей тудуп, шыгаап келгеш, чугаалаан:

— Бурган сени өршээзинем!

Оолчугаш тура халып келгеш, ачазының буттарынга сөгүрүп тейлээр бодаан, ынчалза-даа хөлүн эртир орайтап калган. Маттео боолаптарга, Фортунато өлүг кээп ушкан.

Өлүг мөчүже безин көрбейн, Маттео бажыңындан хүүрек ап алгаш, оглун хөөп каары-биле базыпкан. Каш базым кылгаш-ла, боо даажындан коргуп девидээн Джузеппага ужуражып келген.

— Чүнү канчап алдың? — деп, кадайы алгырган.

— Чөптүг шииткел үндүрүп кагдым.

— Оглум кайыл?

— Оңгар иштинде, ам мен ону хөөржүдүп каар мен. Хөөржүдүлге езулалы чагып каар болган-дыр. Күдээм Теадор Бьянкини бээр көжүп ал деп сөглөдир болза, эки-дир.

Леонид Кан-оол очулдурган.

Бальтасар ЛОРЕНСО

Сураглыг испан чогаалчы Бальтасар Лоренсо Грасианың “Амыдыралга чугула 300 ажыктыг сүмелерин” тыва дылда Зоя Донгактың очулгазы-биле эвээш кезиин силерге бараалгаттывыс:

49. Дүрген шиитпирлептери — кижиниң төрүмелинден аас-кежиктиг чаяалгазы. Ындыг кижини чайгылбайн-даа, бергедешпейн-даа, дүрген шиитпирлептер. Чамдык улус үр-ле боданып-боданып, чүнү-даа шиитпирлеп албас, өскелери үр боданмайн, кылыр үүлезин бүдүрүп аар. Шөлээн үезинде чүнү-даа кылып, шиитпирлей албас улус кончуг бергелерге таварышканда, чүү-даа чүвени шыдаптар, каяа-даа четтигиптер. Дүрген шиитпирлептер үүле-херээ бүдүнгүрлерге алдар-мактал!

50. Бодун туттунар. Угаан-биле-даа, шылгарал-биле-даа хей черге көөргеттинме. Эки аңчы хартыгалыг аңнаарда, олчазынга чедер хартыганы алыр. Барын дөгerezин ужулбайн, артыкшылдын курлавырла: хүннүң не бир-ле чаа чүүл ажыдып турарга, ындыг кижиден улус хөйүнү манаар. Кажан-даа оон эртинге шыгжамырының дүвүңгө чедип шыдавастар.

51. Эки төндүрер кижиги. Аас-кежиктин ордузунче өөрүшкүнүн эжиктери-биле киргеш, ол кижиги кажы-далдың эжиинден үнүп кээр. Азы сыр дедир — кажы-далдың эжиинден киргеш, өөрүшкүнүн эжиинден үнүп кээр. А сен оон аас-кежиктиг үнүп кээрин кызыт. Эргечассыг, туразында аас-кежиктин халавы — эки эгелээш, багай төнери. Кирип бар чыдырында, чон байыр чедиреринде эвес, а чоруй барганыңга хомудап артар кылдыр үннери күзенчиг боору чугула. Чоруп турарларны өөрүшкү-биле, аас-кежик-биле уткааш, көңгүс тоомча чокка үдеп каар.

52. Чөптүг бодам. Чамдык улустун төрүмелинден-не бодамчалыы мерген угаанга чедирер, ол чедиишкиннин дал ортузу-дур. Хар-назын-даа, арга-дуржулга-даа улгаткан тудум улам угаан кирип, кижинин түннел кылырынын чөптүү кончуг апаар. Кандыг-бир элдеп, угаан баларадыр аажыга оларнын хөңнү чок; базым бүрүзүңге долу бүзүрел херек, ылаңгыя күрүне херектеринде чагырыкчыларны ажил херек болгаш ажыктыг сүмө-биле деткиир херек.

53. Эң экизинге мурнаары. Хөй-ле эки чүүлден бирээзи эң кол боор. Кандыг-даа маадырнын эң эки талазы бар, а оон ортумак талаларын чон магадакас. Бөдүүн херекке тергидээри эгези-дир. Белен чедип алганыңнын алдар-макталы эвээш.

54. Кара сагыштыг дузалакчыларын ажыглааш, мактанырлар бар. Айыылдыг мактаныкчы чорук хирлиг ялага дөмөй. «Ындыг дээргилернин чалчазы эки азы багай» дивейн, а «Ол бодунун херээн эки азы багай билир» дижир болгай. Ынчангаш сээң адыңның өлүм чогуң кымның холунга бүзүрээрини шилип ал, азы хына.

55. Баштайгызының ажыы. Эң бирги көш — улуг херек, ол чая базар. Баштыңнары мурнапкаш, алдар-атка чедер, а мурнадыпканнарга, чежемейиниң-даа кызыдарга, дөмөй-ле артынчы тогланчылар онаажыр. Угаан-сарыылыла шыдаар болза, хуулгаазын чүве эндевес улус салым-чаяанның чаа-чаа оруктарын тып алыр.

56. Муңгаралдан бодун камгалаар херек. Хилинчек-човулаңдан камгаланыры — ажыктыг-даа, сарыылдыг-даа.

Римге Луцинага (Юнонаның шолазы) чүдүүрү нептеренгей турган, чүл дизе ол чаа төрүттүнген чаштын бурганы бүгү-ле багай чүүлдерден кижини камгалап турар. Митридат VI-ның хүннүң-не хоранны бичиилеп ижип турганы дег, чамдык кижилер хоп-чипти, чашпаа болгаш кударан-чыг-даа медээни дүн-хүн чокка дыңнаарыңга ынактар. Бодуңга чедимче чок турда-ла, эң эки эжиңге эки болзун дээш кылган чүүлүң сээң арткан чуртталгаңны аас-кежик чок болдуруптуп болур. Ынчангаш эттинмес кылдыр бодуң соонда когараарыңның орнунга, чедимче чок сүмө берген өңнүүң кударап арткай аан.

57. Мергежээн тура-хөөн. Амданга угаанга дег культура херек. Ишкир саваны долдуарыңга, караа тотпас чазыйларга хөй-ле чем негеттинери дег, бедик чаагай улуска бедик дээди материя (кижиниң межерелинден хамаарышпас боттуг чүүл) херек. Көзүлдүр-ле чедиин-киннерге чигзинеривис дег, ховар сылдыстарны мактаарын шегле. Аянзыргаар дээш, чүве бүрүзүн-не буруу шаппа!

58. Эки түңнел дугайында бода. Чамдык улус салган сорулгазын чедип алырын бодабайн, шилип алган угланышкынындан өскээр чорбазын кызыдар. Сорулганы чедип алган соонда, ону канчаар чедип алганың ындыг-ла кол звес.

59. Мактап болгу дег кичээлдерни өөрөнгени-ле дээр. Бүгү чоннуң макталы аңаа өлүм чок алдарны эккээр боорга, хааннар алдар эккээр кичээл-өөредилгелерни чогумчалыг деп санаарлар.

60. Бодал киирери — сагындырыптарындан артык. Чамдыкта сагындырар, өскезинде сүмелээр. Бажыңга кирбээн шаанда, херек ужурлуг базымын чамдык улус кылбас, ындыгларга, эш-хуунуң сүмезин бээрге, эки. Угаанның эң-не үнелиг шынарларының бирээзи — өй-шаанда чүү херегин билип каары. Бодал киирери, сеткил-сагышка тааржыр болза, чогумчалыг. Чамдыкта, негей аарак, база бодал киирип болур. «Чок» дээри белең, а «барын» дилээр апаар.

61. Бодунуң байдалын билир кижини шыдаар-ла!

Бодамчалы кижиниң бодунуң дугайында бодаарын өөрөдир - амгы үеде кандыг байдалда турарыңны билинди-

рер болгаш ону эки талазынче эдип, кылымал болгаш херек кырының синдересизинин дал ортузун шилип аарда, харын-даа удурланышкак боорунче углаар. «Бодунну бодуң билип ал» дээн бижи́к Дельфилерде Аполлон дуганында бар. Ону Фалес Милетский, Хилон Лакедемонский, Приенден Биант чугаалааннар. Доктаамал эвезинден, кандыг хөөннүүнден хамааржыр четкер ышкаш кижилер турар. Ындыглар бодунуң туттунуп билбезинден хандыкшылын дүрген өскертп, тура-сорук чок болуп, бодалдарын, күзелдерин үргүлчү-ле өскерти бээрлер.

62. Ойталап өөрөн. Чүве болганынга-ла, кижы бүрүзүнге-ле дүжүп бербези дээрге-ле, ээлдек ойталап билири дег чугула. Ылаңгыя ол чагырып-дужаар дүжүлгеде кижилерге кончуг херек. «Чок» деп ээлдек харыы «Ийе» деп каржы харыыдан дээрэ дыңналыр. Эгезинде «Чок» депкеш, оон берзинзе-даа, кижини хомудадыпканыңдан ооң үнези ындыг-ла кончуг эвес. Дораан-на шуут ойталава! Бичии-даа болза, идегелди бергеш, чоорту ойталаарга, эки. «Чок» азы «Ийе» дептериң белең болганда, ынча дээрин бетинде бодан.

63. Дүүн «Чаа!» дээш, бөгүн «Чок» диве — ажыл-херээ, аажы-чаңы, күзелдери хүннүң чыгыы өскерлип турар кижилерге улус бүзүрелин оскунуптар. Угаанныг кижы бүгү-ле чүвеге чайгылыш чок — ол мерген чоруктуң үндезини, үндезинниг чылдагаан чокка ооң чайгылыш чогу тендиш дивес.

64. Шиитпирлиг кижы. Кандыг-бир чүүлдү кылып шыдавайн баары дээрге, шиитпирлиг эвезинге көөрде, көңгүс анаа херек-тир. «Агым суг арыг, турум суг боктуг». Чеже-даа угаанныг болза, шиитпир чок кижини бичии идип кагбас болза, чаңгыс-даа базым буруңгаар кылбас. Бергелерни баш удур эскереринден аңгыда, ылаңгыя берге байдалдан үнерде, дендии улуг угаан-на херек. Улуг угаанныг болгаш шиитпирлиг кижы дүрген хөделгеш, чедиишкинниг болур, анаа шупту чүве аайлажы бээр. Бодунуң сылдызынга бүзүрелдиг болгаш, олар кандыг-даа херекче бүзүрелдии-биле шымны бээрлер.

РУБАИ

Мээң чүрээм, кээргелди дилеве даан,
Мегечи бо өртемчейден шын дилеве.
Кударалдың эми база мында чок ийин,
Хупуразын, чоор сен ону, дилеве даан.

* * *

Өлгүжеге түрөп, хилээр салымныг мен,
Өөрүп, хөөрөп сен-не хүннүң көгүп чор сен.
Салымыңга идээрге. Камгалан хан,
Каш-даа янзы озал-ондак — кедегде чоор.

* * *

Чүс-даа чылда чалар отка өртенгей мен,
Дүжүмде көөр эрликтен-даа чалданмас мен.
Чүдек хейлер хоп-чиви-ле коргунчуг-дур,
Дүжүр октаар өлүмден-даа чииренчиг-дир.

* * *

Хайямны кочулап, хемчээл чок ижер дээр,
Хажызында ишпестерге бо-ла деңнээр.
Өске-даа хөй четпестерин санаар болза,
Өөдежоктуң оон дээре чүзү бар деп!

* * *

— Чүдүлге чок, арагачы, ооржу! -- деп-ле,
Бүгүдеге мени бужар чарладың аа.
Чүүлдүг шын деп болгай-даа мен, ынчалза-даа
Бүдүп шиидер шынчы нүүрүң чогуум бар бе!

* * *

Ямбылыглар эргезинге чалынмайн,
Аштап, түрөп колданза-ла, атка чаагай.
Эргетенер сартын эреп, чашпып чорбайн,
Эът чок сөөктер хемирзе-ле, атка эки.

Александр Бегзи очулдурган.

Василий МОНГУШ

Үптээшкін

Кырый бээрге, кыпсынчыы-даа кончуг-ла-дыр деп Каваа Мижитович бо-ла бодай бээр апарган. Назы-хары алданны шагда ашкаш, чеденче чоокшулап, адак-бышкак арай аартап кел чыткан. Бүгү назынында малчыннап чорааш, пенсияже үнгүже дээр кара эртенден кара кежээге чедир амыр-дыш деп чүве чок кыйбыңайнып келген бо-ла. Назынының иштинде чаңгыс катап шөлээ деп чүве черле көрбөөн. Колхозту-даа, совхозту-даа тургусчуп, кыл дээн ажылын карак кызыл кылып чораан. Оларның хөгжүп сайзыраанын-даа, хөлгереп дүшкенин-даа база көргөн. Ажы-төлдер өскөш, өгленип-баштанып алгаш, аңгыланып чоруй барган. Кады кырааны Сержиң Маадыр-ооловна-биле хуузунда каш малын азырап, бораланып чурттап олурганнар.

Бир кежээ телевизор көрүп олургаш, Каваа солагай холунуң шенээн кадайынга көргүскөш, дилээн:

— Мында чүү бар-дыр, таптыг топтап көрөм, Сержиң. Шимчедиримге, аарышкылы кончуг, Кажанда-даа ынчп чорбаан холум болгай.

Маадыр-ооловна ашааның холун бар шаа-биле шинчип көргөн:

— Бо чүзүң ыжа берген кижидир сен. Даарта дораан суму эмчизинге барып көргүс. Дарый эмнетпес болза, хоржок.

Каваа кадайының чугаазын дыңнап, фельдшер Галина Делгеровнага, даң адар билек, чеде берген. Эмчи ону

далаш чок шинчип көргөн: бир дугаарында чүрээн дыңнааш, ооң соонда ханының базыышкынын хемчээген.

— Мен Улуг-Алаак суурга төрүттүнгөш, бышкан билигнин аттестадын алгаш, Кызылга эмчи училищезин дооскан соонда база катап эеп чанып келгөш, ажылдай берген кижин мен. Оортан бээр усчок үе эрте берген. Мен ийи катап ашакка барып, ийи уругну төрээш, өстүр азырап кааптым. Мынча үениң дургузунда сени бир дугаар шинчип турарым бо, Каваа. Кадың шынап-ла каң дег чораан кижин турган боор сен. Чүү-даа чүве эленчилиг чүве ышкакыл. Чүзүндө өскерилгелер болуп турар хиредир. Эмчи дылы-биле чугаалаарга деформация дээр. Рентгенге чуруун тырттырган соонда тода чугаалап болур. Мен чаар болгаш ижер эмни берип каап болур мен. Ынчалза-даа когун үзе эмнедир дээр болза, кожуун эмнелгезинге четсе эки боор, Каваа. Оон кедерезе, Кызылга-даа чеде-ле бергей сен, ында малчыннар эмнелгеzin барла болгай. Эрткен чылын мээң даайым аңаа эмнедип чыткаш келген соонда, хөөрөп олурда, дыңнаан мен: эмнээри-даа, азырап карактаары-даа магалыг чорду. Бир палатада үш кижин чыдар, эмнээшкин кылыр кабинеттер, рентген, столовая шупту чаңгыс бажында. Херек болза, аарыг улустарны өске эмнелгелерге боттары машина-биле аппаар.

Даайым аңаа ийи хире неделяда эмнеткеш, аныаксып калган келген-не болгай. Ооң соонда мээң кабинетимче бажын безин бакылавастан. Күүйүмден айтыарымга, бажың ажылы кылып турда, трактор-биле дөмөй апарган дээр чорду.

Каваа эмчизиниң чугаазын кадайынга бирден бирээ чокка дамчыткан.

— Кожуун эмчизинге баргаш, бижиктен кылдыртып алгаш, Кызылче барганы дээр боор. Иезиниң төрүп берген дөрт мөчүзүнүн бирээзи аарып турда, анаа олуарга кайын болур. Эрте дээр хөдөлгени эки — деп, Сержиң Маадыр-ооловна түңнел кылган. — Оолдарның бирээзи сени чедирзин. Төрээн адазын сөөртпейн, кымны сөөрттүрлерил!

Ынчап-мынчап, кожуун эмнелгезинин эмчилеринге шинчидип, херек саазыннар чыып чадап турда, кыштын башкы айы үнүп келген.

— Ачаңарны кайыңар Кызылга барып эмчиледирил? — деп, авазы ийи оглундан айтырган.

Кайызы-даа белен, ам бо дораан-даа болза чоруп болур бис дишкен. Каваа оолдарынга өөрүп четтиргенин чугаалааш, таан-даа сөөгүм сынып калган эвес мен, чоннуң чоон оруу-биле чорааш, бодум шинчидип алгаш чанып келир мен дээш, дедир тепкеш чыдыпкан. Кадайы эде сургаар бодаан, ынчалза-даа ашаанын чөрүү чаңын кончуг эки билир болгаш, бажын чайгаш:

— Бодуңну бодуң бил, мойнуңну бажың билзин — деп каан.

Чоруур мурнунда блокнот тыпкаш, Кызылда төрөлдеринин адрестерин, телефон дугаарларын бижээш, берип кааннар. Сержиң аалга турар кижини мен-даа кайын ажырап мен, хоорайга базым бүрүзүндө акша октаар-ла болгай дээш, бар турган пенсияны ашаанга бергеш, костюмунун иштики карманынга суккаш, аксын кызар-өөк-биле кыстырып берген.

Каваа чоруткан соонда үш хонук эрттип чорда, Кызыл чораан башкы Өлзей-оол дүвүренчиг медээ эккелген:

— Шаанда бистиң Улуг-Алаак суурга чурттап турган Алдын-оолга ужураштым. Ында дүрген дуза чедирер черде ажылдап турар мен дээр чорду. Ооң чугаазы-биле алырга, Кызылда эмчилеп чеде берген Каваа акыйже үптекчи оол халдаашкын кылган дээр чорду. Чогум та чүү болган чүве, оозун тода билбес кижини болду. Улузунга барып чугаала деп хөлчок дилээн кижини, ынчангаш силерге херек кылып келгеним бо — дээн.

Кавааларның бажыңы, дүвүредипкен ары өө-биле дөмей, хайнып-ла үнген.

— Бистер мында чыргалдыг, аъш-чемни боостаага чедир чип олурувуста, багай ачаңар каржы хулиганның кара холунга таваржы бергени ол ышкажыл! Та канчаар эттеп, соп каапкан чүве! Та дириг, та өлүг кижини. Дириг

болза бодун, өлүг болза сөөгүн аал ораныңга эккелгени эки, оолдарым. Ачаңар кызыл-дустай берген болза, мээң бо оранга дириг чораан херээм-даа чок. Ооң-биле кожа хөөрге чыттырып каар силер. Ону хей-ле чааскаандырзын чоруткан-дыр бис. Мында мээң буруум улуг, оолдарым. Ынчалза-даа силер мени, мелегей кадайны, чүге дыңнаан силер? Эр кара угааныңар канчап барган? Силерни бут кырыңга тургузуп каар дээш, багай ачаңар кайы хире ажылдап чоржук? Удуур уйгу, чыдар чыргал деп чүве билбес чорду. Хептиң экизин силерге кедирип, чемниң экизин силерге берип чордувус чоп. Ачаңар кара чаңгыс катап аарый бээрге, ону таптыг эмчиледип безин чадап каанывыс ол ышкажыл. Силерниң мындыг өөдечогуңарны билген болзумза, бодум кады чоруптар чүвемни. Соктурар-даа болза, кады соктуртуп кагбас бис бе. Дываажан ораныңче сүнезиннеривис, четтинчип алгаш, чеде-ле бээр ыйнаан. Чаңгыс холдуг кырган кижини чүү деп бодаар силер. Кадык турган болза, белең-селең улуска алдырбас хире киж. Хөөкүй ачаңар та канчаар камгаланып турган чүве. Үптекчилерде арын-нүүр деп чүве бар эвес, телевизордан хүннүн-не көрүп тур ышкажыңар.

Даартазында Сержиң ийи оглун эдертипкеш, күдээзиниң молдурга автобузунга олурупкаш, Кызыл кайы сен дээш чорупканнар. Бир дугаарында Доңмас-Сугда төрелиниң бажыңыңга келген. Ында кым-даа чок болган. Оон чоруткаш, телебашня чанында квартирага келген. Ээн, кым-даа ажытпаан. Дүвүрээн бодал кижилерни хаара тудуп кел чыткан. Төп базар чанында төрелдериниң бажыңыңче хаккаш чыдыпканнар. Бажыңче кирбейн чыткаш-ла, сарай чанында токпак ыаш чарып турган Кавааны эскерип каапканнар. Дөртээлээ мурнун былаажып, маңнап чеде бергеннер.

— Сенче хулиганнар халдап турган деп чугаа биске чеде берди. Ол шын бе? — деп, Сержиң бир дугаарында айтырган.

— Шын-на болгай, Сержиң. Ол дугайын бажыңга баргаш, таптыг чугаалап берейн — дээн.

Сержиң ашааның арны-бажын катап-катап топтап көргөн — шыйбак-даа чок болганынга сеткили дыка өөрээн.

Бажыңның херээжен ээзи, Сержиңниң чоок төрели болур Екатерина аъш-чемин белеткеп кирип турда, Каваа чугаазын эгелээн:

— Келгеш-ле, бо уругларның бажыңынга кээп доктаадым. Даартазында эмчиге барган. Рентген, узи, кардиограмма эрттер, янзы-бүрү анализтер дужаар сен деп каан. Ол хүн чартык-чамдызын эрттип алган мен. Чогум улуг оочур деп чүве-даа чок, чоонган бистиң район эмнелгезинде ышкаш оочур былаажып, аас-дыл кылып турар боор, магаалыг эмнелге болду. Дараазында эртен эрте, түмбей караңгы турда, анализтерим чедир дужаар дээш, чорупкан мен. Кинотеатр чанынга бар чыдырымда соомдан келген кижини холумга тудуп алгаш чораан целлофан сумкамны ушта соп алгаш, кудумчуну куду халып-ла каан. Чым сырт дээн мен. Та кайыын келген күш чүве, үптекчинин соондан сүргеш чыдыплаттым эвеспе. Бир кезек бажың-нарны эрткеш, бир кудумчуну ол кешкеш, сывыртажып алган бар-ла чыткан бис. «Оорну тудуңар! Үптекчини тудуңар!» деп алгырып халып олурган мен. Автобус доктаар чер чоогунче бар чыдыривыста бисче уткуй кел чыткан ийи кижини мени үптээн эрни ужур шелипкеш, черде чыттыр база берди эвеспе. Чеде халып келгеш, кезек када чүве чугаалап чадап, тынныштап, дерим чодуп турган мен.

— Чүү болганыл? — деп, оорну тудуп алган оолдарның бирээзи айтырган.

— Холумга тудуп алгаш чораан сумкамны ушта соп алгаш, дезип бар чытканы бо-дур — дидим.

Ам топтап көрө бээримге, оорну тудуп алган оолдар шагдаалар болу берген. Рация дээр чүвезин дамчыштыр чугаалашкан соонда, бистиң чанывыска шагдаа машиназы кээп тура дүшкен. Каш минут эрткенде шагдааларның дежурный кезээнге бистерни эккелген.

Баштай үптекчини байысааган, ооң соонда мени шаанга киир айтырган. Документилерим шуптузун көргөн-

нер. Мени үптеп турган оол найысылалдың бир техникумунун сургуулу деп чүвени ооң өчүүн езугаар билип алдым. Бар турган акшамның дөгerezин автоматка мөлчүдүп алгаш, аштап бергедээш, бо акыйның соондан кедеп келгеш, тудуп алгаш чораан сумказын ушта соп алганым шын деп, мен дыңнап олурумда, ол оол чугаалаан

— Ынчаарга бо сумка иштинде кижиге аптар, ыт чиптер чүү бар-дыр, ажыдып көрөм — деп, шагдааларның бирээзи оорго чугаалаан.

Демгизи туралыг-туражок сумканы ажыткаш, иштинге чораан чүвелерни стол кырынга чыскаай салып эгелээн: бир дугаарында шпагат хендир-биле так кылдыр шарып каан картон хааржакты стол кырынга салып каан. Иштинде долдур бок дыгып каан бо хааржакты орук ара бир контейнерже кирип кааптар сен дээш, төрелим меңээ берип каанын сактып келген мен. Ону октаптарын уттупкаш, олчаан ап алгаш чорааным ол. Дараазында ийи бичии шил банканы уштуп эккелгеш, демги хааржак чанынга салып каан — ооң бирээзинде мээң суук албаным, өскезинде кадыг албаным суп каан. Ол-ла.

Ыржым турган дежурныйлар өрээлинге шагдааларның каткызы чир шоң дүшкен. Оор-биле бис ийи база оларга катчы берген бис.

Телефон

Сургуул дооскаш, Кызылга чедип келгеш, кыдыкы кудумчуга бир казанак бажың боралап алган бис. Бир дугаарында печказын кылдырткан бис. Кадайым ажылга кончуг кызымак кижиге. Каш чылда септеттинмээн бажыңның шалазын, соңгаларын, хаалгаларын кылайтыр будааш, аян кирип эккелген. Мен даштын херимни, ооң хаалгаларын бүрүнү-биле солаан мен. Чайын чем кылыр кухняны, веранданы база септээн бис. Адак соонда хөмүр-даш болгаш топпак-ыяш шыгжаар сарайларны кылып алдывыс. Бажыңның чанында элээн улуг огород тарыыр чер база бар. Сөөлгү чылдарда аңаа чүгле чашпандан өске чүү-даа үнмээн хире. Келир чылын маңаа каш чал кылырын, кандыг-кандыг ногаа тарыырын кадайым баш

удур саннап, чемишчидилгеге ажыглаар өдекти, ириндини, довуракты баш удур дүжүрүп алырын менээ дагзып эгелээн. Ашаан бажы сериин турда, чечек бажы хадып турда, ол дээш сагыш човаан херээң чок, канчаар күзей-дир сен, олчаан болу бээр, Аня, деп оожуктуруп каан мен.

Найысылалга ынчаар чурттай берген бис. Бодум полиграфия училищеи дооскан, кадайым хөй-ниитинин чегмненилге чериниң аайы-биле дипломнуг кижиге. Мен типографияга парлакчылап ажылдай берген мен. Кадайым ресторанта тургустунуп алган. Бир чыл эрткенде бир дугаар уруувус төрүттүнүп келген. Кызывыс үш харлап тургаш, оол дунмалыг апарган. Чаптанчыг чаңныг бичии кижилер бистерниң дириг бурганнарывыс апарган. Бажынны улгаттырар дугайында кадайымга санал киирген мен. Аннам мени деткээн. Уруувус беш харлап турда, бажыңывыс үш өрээлге улгады берген. Төрелдеривис, эш-өөрлеривис кончуг дузалааннар. Демниг сааскан теве тудуп чиир дээн ышкаш, шефтеп каапканнар.

Кадайым Аня мени мактааш, бажыңга телефон тургустуруп алыр болза эки-дир дээн. Ол шын санал. Уруувус Ирина школага өөрени берген, оглурус Омак амдыызында садикте-даа бол, удавас база школа баар. Бажың-биле доктаамал харылзажып, уругларывыс чүнү кылып турарын хынап, арга-сүмө кадарда, телефон эргежок апарган.

Телефон тургузар черниң даргаларына чеде бергеш, күзелимни чугаалаан мен. Кайы кудумчуда чурттап турар силер деп айтырган. Адап бээримге, мээң-биле чугаалажып олурган эр бажың чайып кааш, олаа чоокта телефон кабели көңгүс чок черле болгай дээн. Кажан болурул деп айтырарымга, тода харыы бербейн, бо беш чылда манаан херээ чок деп каан. Болдунмас чүве болдунмас-ла ыйнаан, болдунмас дээш моңнуп өлү бээр эвес дээш, кылаштап чанып келгеш, кадайымга чугаалаан мен. Кижим мээң чугаамга арай бүзүрөвээн хире, менче элээн кадалдыр көргүлээн. Даартазында боду баргаш, база айтыргаш, ынчан оожургай берген.

Чылдар ынчаалдыр чыскаалып алгаш чоруп-ла турган. Уругларывыс чүгле школаны эвес, дээди өөредилге черлерин доозуп каапканнар. Ажы-төлдер өрү депшип турда, ада-иези бистерниң назынывыс улгадып бар-ла чыткан. Канчангаш-ла бир көөрүвүске, пенсиялаар үе чедип келген бо. Кадай-биле аравыс беш хар ылгалдыг улус бис. Ынчап кээрге чаңгыс чылда, чаңгыс айда пенсиялаар апарган. Ажылдап турган черлеривис-биле дугурушкаш, эштеривис чалааш, шайлалга эрттирер кылдыр дугуржуп алган бис.

Аалчылар бистерниң дугайывыста дыка чылыг сөстөрни чугаалааш, белек-селээн тудускан. Кадайымнын ажылдап турар ресторанының директору сөс алгаш, Аннаны дээрже үндүр мактап-мактап, төнчүзүнде мынча дээн:

— Анна Начыновна, силер кончуг аас-кежиктиг кижилер, ашаанар ажылчын, ажы-төлдериңер эртем-билиглиг. Аажы-чаңыңар чазык, чараш, сеткилиңер биче, улугну-даа, бичени-даа денге хүндүлээр силер. Мен бодап көөрүмгө, силерниң күзелиңер тозан тос хуу күүсетинген хире. Кара чаңгыс чогуваан күзелиңер — бажыңыңарда телефон мынчага дээр чок. Бо бүтпээн күзелди боттандылар үе келген деп бодап турар бис. Ынчангаш бистин коллектив силерге мобильник дээр телефону белек кылдыр бээр деп шиитпирлээн бис! Аңаа кабельдиң-даа, демир удазынның-даа херээ чок, туралаан черинден долгап чорууруң эт-тир.

Анна амыраанындан өрү шурай берген. Дараазында мээң ажылдап турар черимниң директору туруп келгеш, мээң дугайымда чылыг сөстөрни харам чокка чугаалааш, белек кылдыр база мобильникти меңээ тудускан.

Даартазында уруувус чоруткаш, аппараттарнын дугаарларын эккелгеш, телефону канчаар ажыглаарынын бир дугаар кичээлин эрттирген. Халас чүве турар эвес, чугаалашкан дээш акша төлээр болгай, ол төлевирде чеже акша салып каанымны көрүп алыңар дээш, бичии экранче айыткан. Кайывыска-даа сес чүс, сес чүс рубль төлөп

каан болду. Дараазында кичээлге СМС деп чүвени канчаар ажыглаарын өөреткен. Бо аппараттар база кижиге ышкаш аштай бээр, ынчангаш чогуур үезинде чемгерип ап чоруурун шингээдип алган бис. Үш-дөрт хире хонук эрткенде кадайым мээң телефонумну меңээ тутсупкаш, база акшазы төнүп калган деп бо. Ол хүннерде Анна мээң телефонум-биле барык соксаал чок чугаалажып келген. Баштай училищеге кады өөренип чораан эжи Шончалай-биле шаанга киир хөөрешти. Ооң соонда боостаам кургай берди дээш, бир аяк шайны пактапкаш, авазынче долгаан. Кат-ием чугаа-сооттуг кижиге. База элээн хөөрештилер. Үш дугаарында шаандан тура болган-на чок алгыжа бээр эжи Сыргаже долгаан. Кеткен хеви, хевир дүрзүзүнден эгелээш, дыка-ла тудуштулар.

— Солуп кедер платъен чок чоруңда, мен сеңээ чаа платъем эктимден уштуп берген мен, херээжен. Кара хлеб чип, кара шай ижип, карактарың дүвүнче онгая берген олуруңда, чаглыг эътти, саржаглыг далганны аппарып берип чораан мен, мелегей. Ам келгеш, оралакчы сайыт кадайы апаргаш, адыыргаан дам барган чорду. Даартагы хүннү база бодап чор. Ашаан ажылындан караш дээрге, база катап ыадыр арның чок менден акша чээп кээр сен. Бодап ал. Дүүн кудумчуга кыдыың-биле эрттеримге, кылчаш безин дивес чордун. Чалыы шаанда чаңыңны ам-даа кагбаан-дыр сен. Ам сен оон кайын чарлыр сен. Мынчага дээр угаан кирбээн кадай олчаан дүүрээриң олдур. Ажыы-биле чугаалааным дээш ажынмас сен...

Бо Аняның чугаазының чартык чамдыызы-дыр. Сырга кайын анаа олурган деп. База хорадаанын сөглөп, хоранын чажып олурганы чугаажок. Адак соонда Аня телефонун орун кырынче октапкаш, соок суг-биле чуна берген. Ону бодаарга, харыы база халалыг болган хире. Аня бичии оожургай бергеш, уламчылаан:

— Сырга район чорааш, неделя болгаш келир мен дидир. Ынчан ону таптыг сөглээр мен. Чадап чорааш, адыыргай бээр улустарны ала караам-биле көөр хөңнүм чок. Сырга ындыг кижилерниң бирээзи-дир.

Мээң Анямны бурган ышкаш хинчек чок кижн деп санап шыдавас мен. Тос чаң дооза бар болдур эвеспе. Ырлап-даа турар-ла, ыглап-даа турар-ла, хеп-хенертен каттыра-даа бээр-ле. Ындыг чаңныг хирезинде меңээ бердингени кончуг. Мени камгалап турда суг, төлүн харамнанган арзылаң-биле дөмей-ле.

Неделя эрткенде Аня кежээки чем ижип алгаш, Сыргаже долгаар дээн. Телефонун акша төнгөн дээш, ынавайн барган. Өг-бүлө бюджетиниң эвээш эвес кезээн телефоннар чигеш туруп алган деп чүвө кымга-даа билдингир апарган. Бо айтыргыны өг-бүлениң сессиязынга чугаалажыр деп саналды уруум эккелген. Кадайым бо дугайын дыңнааш, дывылаан аът ышкаш уш-баш чок чалчыттынып-ла үнгөн:

— Бо телефоннарны садарынга бистиң өг-бүлевис согур көпеек-даа чарываан: оларны бистиң эштеривис белек кылдыр берген. Белекти ажыглавайн, анаа шыгжап алгаш чыдар эвес, ындыг аа? Ынчангаш үргүлчү долгап турганым шын. Моон соңгаар-даа долгаар мен. Мээң өңнүктерим-даа, өштүглерим-даа эвээш эвес. Телефоннаары мээң хостуг эргем-дир. Бистиң чуртувус демократтыг чурт дээрзин утпаңар. Сөстүң хостуун эрге хоойлуда быжыглап бижип каан.

Уруувус авазын доктаадыпкан:

— Шупту шын чугаалап тур сен, авай. Чүглө чаңгыс сүмөм бар — акшаны бодун төлөп ап тур даан. Ынчан та хүнзедир чугаалап тур, та хондур чугаалап тур, чүглө бодун билир сен. Ам канчаар чугаалажып турарыңны таптыг хандыр көр даан — бодуннун акшаны ол төндүр чугаалашкаш, ооң соонда ачамның акшазын ол төндүр чугаалашкаш, ам база катап акшадан төлөңөр деп негеп келир-дир сен. Эгезинде төлөп турдувус. Каш-даа хонмаанда акша база катап төнүп калган болур-дур. Телефон дамчыштыр алгыжар чаңың бар-дыр. Чартык шак иштинде алгыжарга, чеже акша үнө бээрин саннап көр даан.

Мен уруумну деткээн мен. Кадайым менче хыйыр-кылчаң көргөш, силер адашкылар меңээ удур оппозиция тургузуп тур силер, оон чүү-даа үнмес, көөр-даа силер

дээш, шуугап эгелээн. Хадып келген шуурганны дуй бөөшкүннептер арга чок, мээң Анямның аксын дуглаарын оралдашкан-даа херээ чок. Чүгле туруп могап, аксы-боксу кургап келгеш, ынчан боду соксай бээр.

Бир кежээ бажынга олурумда Аняның мобильниги кыңгырткайны берген. Боду магазинден хлебтээр дээш чоруй барган турган. Телефонун кулаамга тудуп алгаш, алло деп безин чугаалап четтикелек чыдырымда, херээжен үн чыжырткайнып-ла үнген:

— Аня! Дөрт хонгаш төлөп бээр мен тургаш, дөрт чүс акшам чээп алгаш, чүгө олчаан бардың, херээжен? Оон бээр ай чарты ажа берди. Мен аштаар хырынныг, элээр эгинниг кижини мен. Бодумдан аңгы алган ашаам, ажы-төлүм база бар. Оларны оът-сиген-биле чемгерер мен бе? Улуска үлөп чоруур миллион акшам чок. Чүгө бүзүрел чок кижиге акшаң берип алган сен дээш, ашаам мени сырыгдадып тур. Кажан акшам эккеп бээр сен?

Чугаалап турар кижиниң улуг-улуг тынганы телефонга дыңналып турган. Мен бичии када аазатпайлаттына берген тургаш, шала багаай үн-биле чугааладым:

— Мен Аня эвес-тир мен. Мээң адымны Херел-оол дээр. Аняның аалының ээзи-дир мен...

— Ой, авай-авай! Авай-авай даадым. Буруулуг болдум. Аня деп бодадым. Мээң акша чээп алганымны ашаамга чугаалавас сен дээн кижини-ле болгай. Ам канчаар, чажыдывыс чарлаттына бергени ол-дур. Силерден чаңгыс улуг дилээм бар: мени долгап чытты деп Аняга чугаалавайын көрүнер. Кымның телефон тудуп алганын билбейн чыткаш, аза-соора чалчыттына бээр сээден кадай-дыр мен! Мен Аняның ажылдап турар ресторанында сава чуп турар Саглаң деп кижини мен — дээш, телефонун салып каан.

Сагланңың дилээн хажык чок күүседип, болган чугаа дугайын кадайымга чугаалаваан мен. Эртен ажылдап чоруткаш, кежээ чанып кээп-ле турган бис. Аня чамдыкта дыка орай келир — ажылының аайы ындыг. Бир кежээ кижиниң хөлчок корткан, девидээн чедип келген. Чүү болду деп айтырып, шай куткаш, сунуп, сандайга эккеп олуртуп алдым.

— Гастроном чанынга келгеш, такси чагып алыр дээш, чап чаа-ла телефоннап чыдырымда, чаным-биле эрттип чыткан эр кижиге телефонум ушта соп алгаш барды. Алгырар дээримге, үнүм безин үнмөс болду. Кортканымдан бүгү мага-бодум сириңейни берген. Чүрээмниң согарын тудуп көр даан, Херел, чүс чээрби чедип тур ышкаш.

Аняны оожуктуруп, бодун-на бүдүн, менди артканда, телефону чоор сен ону деп бар шаам-биле оожуктурдум.

— Мобильникке өөренип каарга, ол чокта шуут болбаан хире апаар чорду, Херел. Сен шоолуг ажыглавас болгаш, билбес-тир сен — дээш, кадайым хоюг кара карактары-биле менче көргөн.

— Мээң телефонум ап алыр сен — деп, кадайымны оожуктурдум.

— Багай ашаам сээң ачында кортканым чүгээртеп келди. Үптээшкинге таварышкаш, бир-ле дугаарында сени, уругларывысты сактып келдим. Күжүр авазын хулиган соп кааптар болза, улузум түрээр-ле ыйнаан деп бодап келген мен.

Аня чоорту оожургай берген. Мээң телефонумну сумказынга суп алгаш, моон сонгаар болган-болбаан черге телефон уштуп долгавас мен дээн. Удуур дээш чыдып алганывыс соонда Аня уламчылаан:

— Бир эвес сенден өске ашак болза, мени та канчап каапты ыйнаан але? Улуг өртектиг эт-севин хунаадып алган дээш, эттезе-даа хөңнү а? Мээң кады ажылдап турарым Саглан дээр херээжен бир кижиге дөрт чүс акшазын чегдиртип алгаш, аазаан үезинде негеп ап чадап каарга, ашаа боостаалап турган ышкакжыл. Чамдык эр улус ындыг кончуг еражок боор чүве-дир. Кады-ла чурттап олурган багай эжин канчап боостаалаар боор, кайгазала ханмас кижиге-дир мен.

— Акшаны чегдиртип-даа болур, акшаны чээп-даа ап болур. Ол дээрге, амыдыралга ала-чайгаар болу бээр чүве ышкакжыл. Хамык ужур кижиниң сөглээн сөзүңге ээ болуп шыдаарында деп бодаар мен. Акшаны алгаш, аазаан хүнүңде эгит. Оон башка оон эки чүү-даа үнмөс. Мээң бир таныжым бар. Үргүлчү чегдирип чоруур. Ол

хирезинде өрезин чаңгыс-даа хүн саададып көрбээн. Бодунда акша чок-даа болза, өске улустан чээп алгаш, төлөп бээр. Ындыг чурумнуг болза эки чүве-дир ийин – деп, чугааны уламчылаан мен.

Аня мээң-биле чөпшээрэжип, бажын мээң хөрээмге соганнадып чыткаш, удуп калган. Бодум хуумда херээжен чонну бар шаам-биле хүндүлээр кижини мен. Эң ылаңгыя ийи кижини – төрөөн авам биле алган кадайымны ыдыктыг кижилер кылдыр саннаар мен. Оларның сеткилин хому-дадыр болзумза, улуг бачыттыг үүлгедиг кылганым ол.

Бир кежээ Аня ажылдан ыглап алган чанып келген. Чүү болганы ол чүве ирги, даргалары-биле бактажыпканы ол ирги бе дээш, дораан чанында бардым. Куспактап алгаш, арнын чодуп, кым сени дорамчылап турду деп айтырган мен. Кижиниң кадайының карааның чажын төп турда, кым-даа болза канчап анаа сагыш амыр олуруп боор!

Аня хевин уштуп, чунуп каапкаш, чанымда креслога кээп олуруп алган.

— Мен кончуг багай херээжен-дир мен, Херел. Мени хензиг-даа кээргеве. Канчаар шиидерин кара чаңгыс бодун бил, ынакшылым – деп бо.

— Чүү дээш шиидеримни билип алыксап олур мен – дидим.

Аня бажын мээң хөрээмге салгаш, холдары-биле мойнумдан куспактааш, арнымче чип чиге көрүп алгаш, чугаалаан:

— Телефонувусту садыптым, Херел. Өрөм бажым ажа бээрге, оон адырлып алыр дээш, ынчаар ужурга таварыш-тым. Ындыг самчыгдакчы кадай кымга херек боор. Кымга-даа херек чок. Ындыг аа, Херел?

— Өрөнден адырлып алдың бе? – деп айтырдым.

— Адырлырын адырлып алдым. Ынчалза-даа сээң мурнуңга база бир буруум бар, эжим.

— Ам ол чүү буруу апарды? – деп айтырдым.

— Мындаа бодумнуң телефонумну үптөкчиге алыспаан мен, Херел. Ону база өрө төлээр дээш, садыпкан мен. Сени мегелээним дээш, буруумну чүктээр мен. Та кан-чаар сен, шииткелиңни, шиитпириңни манап олур мен.

Аняны куспактааш, бичии уруглаштыр хоюмга доора салып алгаш, думчуум бажын думчуунун бажынга дегзип каап, таваар чайгап олурган мен.

Кадайымның арнынга хүлүмзүрүг көстүп кээрге, карактары чайгаар каттырымзап келген.

Телефоннар-биле ынчаар чарылган бис. Ам аас-дыл үндүрер, артык акша-көпөөк чарыгдаар чылдагаан читкен. Ол мобильниктерни эдилээр улус эдилээр ыйнаан, эптиг болгаш ажыктыг эт-тир. Бистер олар чокта чурттап келген бис, моон соңгаар-даа ажырбас, чурттай бээр бис...

Ол хүнден эгелээш, база катап амыр-тайбың, мурнун-даазындан артык эптиг, найыралдыг чурттай берген бис.

Борис КУУЛАР

КАНЧАП БАРАЫН, КҮЖҮР АКЫЙ?..

(Оюн-баштак)

Караңгы дүн көрүп алгаш,
Канчап бардың, күжүр акый?
Уруг мени чыыра тыртып,
Улай-улай ошкаар чүңүл?

Амдыы чаа-ла өөнерден
“Акый” болуп үндүңөр чоп.
Дуңмам эжин үдеп каар дээш,
Тудуп, шенеп канчаарың ол?

Эриннерге ошкаашкыннар
Ээлчештир дүшкен тудум,
Күзел-сагыш сенче сыңнып,
Күдөр сынның сонуургадым.

Сеткилдерниң шуурганы
Сени, мени хөмө кээрге,
“Акый” деп ат ала чайгаар
“Амыраамче” шилчий бээр бе.

СОГААШ-БААА

Ашак-кадай ажыл ужун
Аразында бакташса-даа,
Аай-дедир ыдалашпас.
Хоорган тараа соктаар дээнде, деми чаңгыс —
Кожа туруп алгаш, деңге кылчыр.

Хажызындан көрүп турган Мөнгүн Илбек
Кайгаан ышкаш мынча диген:
— Чокшуп-кыржып, түрөп чорбайн,
Чоп-ла дүргөн чарлып албас ирги силер?..

Ажыл-иштен оякталыр
Амыдырал билбестерниң
Ишти-хөңнү ирик болгаш,
Илбек-биле кончуг дөмей.

Юбилейлер Чогаал сайгарылгазы

ЛИТЕРАТУРА – ЭТО ДРАГОЦЕННЫЙ КАМЕНЬ

(интервью с Председателем Правительства)

«Считаю одним из приоритетов развития республики сохранение национальных культурных ценностей, возрождение духовности»

*Из Послания Председателя Правительства
Республики Тыва Ш.В. Кара-оола
Великому Хуралу Тувы, 17 мая 2007 года.*

От имени многочисленных читателей и авторов журнала «Улуг-Хем» редакция поздравляет Шолбана Валерьевича Кара-оола с началом работы в должности Главы Правительства и желает успехов в его деятельности на благо республики.

Писатели Тувы связывают большие надежды с курсом молодого правительства, ориентированным на возрождение духовности тувинского общества. Глава республики согласился ответить на вопросы журнала «Улуг-Хем»

– Писатели Тувы в последние годы были обделены вниманием со стороны властей. Особенно остро мы это почувствовали осенью прошлого года, когда отмечали 60-летие журнала. На наше приглашение на юбилей не откликнулся ни один из руководителей ветвей власти. Надежды мы связываем с приходом нового руководства республики. Вы политик, философ по образованию, и

наверняка, интересуетесь тувинской литературой. Как Вы оцениваете ее современное состояние, степень влияния на умы и настроение людей?

— Все познается в сравнении. Я помню, как буквально проглатывал каждый том трилогии Кызыл-Эника Кудажи «Улуг-Хем неугомонный». Помню, как мы ожидали каждого выпуска альманаха «Улуг-Хем». А творчество Сергея Бакысовича Бюрбю! Он не был трибуном, писал о простых и родных сердцу понятиях — земле, доме, Туве. Но люди ждали этих строчек. Заучивали наизусть. Власти считали это местничеством, его не публиковали, он мог писать «в стол», но для народа он навсегда останется «солнцем тувинской литературы». Вот и сегодня совет — если хочешь красиво говорить по-тувински, читай Сергея Бюрбю, он вполне актуален.

Прошли годы. А новых ярких имен, пришедших на смену патриархам тувинской литературы, по большому счету, так и нет. Посмотрите на полки книжных магазинов: там книги, выпущенные десятилетия назад, до сих пор ожидают своего покупателя. Есть отдельные новые брошюры отдельных авторов. А вот новой качественной большой художественной литературы на тувинском языке просто нет. А когда долго нет хорошей литературы, народ от нее отвыкает. Поэтому нет и спроса. Литературу вытесняет публицистика, газеты, журналы.

Кого в этом винить? Писателей? Новое поколение, предпочитающее книгам компьютерные игры? Власть, далекую от проблем тувинской литературы? Думаю, здесь важнее не искать виновных, а понять, что делать.

Необходимость поддержки тувинской национальной литературы во многом определяется статьей в Конституции Тувы. Тувинский язык — это государственный язык республики. И никто, кроме нас, не обеспечит данный статус. Но не просто безадресными денежными вливаниями, а целевыми программами поддержки. Системой в обеспечении преемственности поколений. В сохранении тувинского литературного языка.

Помню, в советское время в Туве были литературные объединения, в которых старшеклассники, студенты,

молодые авторы общались с мэтрами тувинской литературы. Были ученики и их наставники-подвижники, например, Светлана Козлова. Из «Истока», «Дамырака» вышла целая плеяда молодых поэтов — Инна Принцева, Эдуард Мижит, Игорь Бадра, Юрий Вотяков, Эмма Цаллагова, Саяна Ондур и другие.

Почему сегодня нет таких творческих лабораторий — этот вопрос остается открытым.

— Творчество каких современных писателей Вы считаете интересным, достойным широкой читательской аудитории?

— Мы все родом из детства. Я уже говорил, что вырос на книгах Кызыл-Эника Кыргысовича Кудажы. С удовольствием прочел трилогию «Улуг-Хем неугомонный» и на тувинском, и на русском языках. Кызыл-Эник Кыргысович навсегда останется для меня тувинским писателем номер 1. Мне очень нравится его чувство народа, традиций, обычаев. Он очень тонко понимает и точно передает все особенности нашего менталитета. У него замечательно выписаны герои. Чего стоит один Буян! Точный слепок героя того времени. Человек, который горячо любит и горячо отстаивает свое право на эту любовь.

А роман-эссе «Буян-Бадыргы» Монгуша Кенин-Лопсана — фундаментальный труд! Уникальная личность. Трагическая судьба.

С интересом наблюдаю, как разножанрово работает Александр Даржай. Поэт, переводчик, прозаик, публицист. Он не боится экспериментировать, браться за совершенно новые для Тувы литературные формы.

Из «молодых», хотя этот эпитет скорее условный, мне импонируют философские наброски Эдуарда Мижита.

— В последние годы часто говорят о социальном заказе на литературные произведения, объясняя это отсутствием серьезных произведений по наиболее актуальным проблемам тувинского общества. Каково Ваше отношение к данной форме?

— Думаю, что одно не исключает другое. Должны быть и рождающиеся в муках творчества самостоятельные конкурентоспособные литературные произведения, которые сами найдут дорогу к читателю. И должен быть государственный заказ на литературу, поднимающую злободневные, социально значимые темы.

В числе таких тем, на мой взгляд, глубокий кризис семейных отношений. Криминальные сводки пестрят случаями поножовщины в семьях. Брат поднимает руку на брата, отец на сына, жена на мужа. И это происходит в обществе, где традиционно крепкими были семейные узы, где всегда царили помощь и взаимовыручка. А сегодня детские дома переполнены. Взрослые дети не считают постыдным сдавать родителей в приюты для престарелых, отбирать их пенсии.

Это страшно. И в решении этой и других социальных проблем одной государственной воли недостаточно. Нужно внимание общества. Нужна поддержка общественности. Нужны литературные произведения на эту тему. И Правительство намерено давать такие социальные заказы.

— Ранее существовала хорошая традиция — глава правительства отмечал премией Степана Сарыг-оола лучшие произведения тувинских авторов. В последние два года премии не вручались, т.е. оценки со стороны власти не было. Хотели бы Вы возродить эту традицию?

— Обязательно возродим. Скажу больше — я от имени правительства возглавлял наградную комиссию. Считаю присуждение по итогам года авторам лучших литературных произведений государственной премии одним из действенных рычагов в возрождении национальной литературы, стимулировании самых талантливых авторов.

Но убежден, что премиями должны отмечаться именно произведения прошедшего года, а не труды десятилетней давности.

— Как, на Ваш взгляд, власть может помочь национальной литературе, чтобы произведений, достойных государственной награды, появлялось больше?

— Повторюсь, что здесь должно быть два пути. Отнюдь не взаимоисключающих. Литературное произведение, помимо выполнения высоких функций, является, как это ни прозаично звучит, товаром. Который должен находить своего читателя. Обеспечить это может эффективная система книгоиздательства, которая сегодня в мире является одним из самых перспективных бизнесов.

Увы, в Туве такая система пока не выстроена. У нас нет книгоиздателей, менеджеров, которые бы занимались поиском талантливых авторов и доносили бы их произведения до читателя. Те же стихи Александра Саржат-оола (группа «Амыр-Санаа») при грамотной подаче могли бы стать очень популярными.

Убежден, литература — это драгоценный камень, который нужно пестовать. И участие в этом государства через соответствующую целевую программу необходимо. Камень, который нуждается в огранке — профессиональной оценке и критике. И последнее: этому камню нужна соответствующая оправа — достойный уровень книгоиздательства. И все это наша с вами совместная перспектива.

Биография

Шолбан Валерьевич Кара-оол родился в год Лошади — 1966 году — в селе Чодураа Улуг-Хемского района, в семье сельских интеллигентов. Мать — историк, активист женского движения. Отец — директор школы, а позднее совхоза. Дед по линии матери учился в Тибете, был ламой, в советские годы репрессирован. Шолбан Кара-оол закончил Бурен-Хемскую сельскую школу с золотой медалью, которая, кстати, стала первой и пока единственной в истории школы. Выпускник факультета философии Уральского госуниверситета. Отслужил в армии, ракетных войсках в Коми АССР. Вместе с братьями (Леонидом и Юрием) добивался отправки на войну в Афганистан. В Афганистане побывал, но в боевых действиях участвовать не пришлось.

В 1998 году был избран председателем Тувинского Парламента (в то время Верховного Хурала, с 2001 года

– Великий Хурал), и в возрасте 32 лет стал самым молодым членом Совета Федерации.

3 апреля 2007 года кандидатура Шолбана Валерьевича Кара-оола была внесена Владимиром Путиным на рассмотрение Тувинского Парламента. 6 апреля на совместной сессии двух палат Великого Хурала депутаты поддержали назначение Шолбана Кара-оола Председателем Правительства Республики Тыва.

Любит спорт, занимался восточными боевыми единоборствами, обладатель коричневого пояса в киокушин-каратэ, мастер спорта СССР, в студенческие годы был серебряным призером Чемпионата СССР по саньда (китайскому боксу).

Настольная книга – «Жестокий век» (автор – Исай Калашников) о Чингисхане.

Женат. Супруга Лариса Саган-ооловна — врач. Имеет троих детей.

(Бо чуулдун мурнунда «Тоолзуг оран» деп үндүрүлгеден эгелеп чамдык материалдарны орус дыл кырынга парлап турар апарган бис. Чогаалчылар Эвилелиниң 65 чыл оюнга тураскааткан дараазында № 124 үндүрүлгеге орус дылга бижир авторларнын чогаалдары элээн хөй черни ээлеп кирер. Чүге дээрге, орус дыл кырынга үндүрүлгө 300 экземпляр безин четче тараваас боорга, мындыг органы шенеп эгелээн бис.

Мурнунда чылдарда Шор-тыва, сенгел-тыва дылдарга чергелештир парлап турган бис. — Редакция)

Сайлыкмаа Комбу,
филология эртемнеринин
кандидады, шүлүкчү

М. Ховалыг – прозачы

(60 харлаанынга)

Амгы тыва проза чогаалында Маадыр-оол Ховалыгнын кирип чоруур үлүг-хуузу улуг. Ооң проза чогаалынга бодунуң туружун ээлеп болур апаарын эрткен чүс чылдың 90 чылдарында-ла чечен чогаал шинчилекчизи, критик Антон Калзаң эскерип демдеглээн. «Сөөлгү беш-алды

чылда элээн хөй чаа прозачылар илерээн. Оларнын аразындан... Ш. Суваң, С. Хертек, М. Доржу, А. Доржу, Ч. Ирбижей, М. Ховалыг оларнын ат-сураа элээн калбарган» деп, А. Калзаң «Өзүлдениң демдектери» деп амгы тыва литература дугайында критиктиг шинчилел-деринде бижээн.

Маадыр-оол Ховалыгның ады, ооң чогаалдары 80 чылдарнын ортаа үезинден бээр парлалгага көстүп келген. Ынчан ол Ак-Довурак хоорайга «Тыва даг-дүгү» комбинатка ажилдап турган. «Шериг эрттиргеш келгеш, «Тыва даг-дүгү» комбинатка ажилдай бердим. Слесарьлап, даг өрүмнээш, хая-даш казар күчүлүг экска-ваторну 16 чыл иштинде дүн-хүн дивейн, ээлчег келирге башкарып келдим. Чогаал ажылын, экскаватор башкарып тургаш-ла, эгелээн мен» деп, М. Ховалыг бодунуң дугайында бижип турар. Шак ынчаар ол тыва литературада ажилчын чогаалчыларнын (Б. Хөвөңмейниң, В. Саган-оолдуң, Д. Сарыкайнын) даңзызын уламчылап, туружун быжыглаан.

Маадыр-оол Ховалыгның номнары удаа-дараа үнүп, бодунуң номчукчуларын тып ап эгелээн. Ол «Меңгилиг бедиктерниң кыйгызы» (1987), «Хаяда хадыннар» (1988), «Улуг от» (1993), «Ыдыктаан тук» (1996), «Хүреш бурганы» (2001), «Самдар тоожузу» (2003), «Чудуруктун чажыды» (2005) деп номнарны чырыкче үндүрген.

«Тыва чечен чогаалда ынаныштыгларнын бирээзи ол деп ооң дугайында дидими-биле чугаалап болур» деп, Сандан Сандю ынчаар бижээн. Ол сөстөр шынныг болган. Бо хүннерде Маадыр-оол Ховалыг билдингир чогаалчы-ларнын санында кирип, номчукчуларнын сонуургаар чогаалдарынын автору апарган.

Чылдан чылче чогаалчынын мергежили бедип келгенин чогаал сайгарыкчылары эскербейн барбаан. «Прозачынын мергежили доктаамал бедип кел чыдарын ооң чаа үнген «Улуг от» деп чыынды номундан эскердим» деп, ооң дугайында Сандан Сандю демдеглээн.

Чогаал сайгарылгазында Маадыр-оол Бартыштаан-овичиниң прозачы өзүлдезинден аңгыда чогаадыкчы ажил-чорудулгазынын үнген дөстөрүн тайылбырлаарын орал-

дашкан чүүлдер база бар. Чогаал бижииринге бир-ле дугаарында үндезин болган чүүл – туризм спортунга чогаалчының хандыкшылдыы. Турисчи кокпалар-биле төрөөн Тывазының улуг-улуг арттар, сыннарын эрттип, кезип, улуг тайгаларның шыпшык баштарынче үнгүлээн. Ол сонуургал сеткил-хөөнге чүгле экини оттуруп, делгем көрүштү хевирлээн. Бойдустуң каас-чаражын, ында амыдыралды, болуушкуннарны чуруп бижири, чеченчидип бодаары чогаалчыга сонуурганчыг болган. Туризмге хандыкшыл чогаал бижииринге улуг идигни берген. Школачы тургаш-ла, ол туризмни сонуургап, «Мөнгүлек» турклубтуң кежигүнү апаргаш, барыын Тываның арттарын, сыннарын шуптузун эргип-кезип каапкан.

«Меңгилиг бедиктерниң кыйгызын» номчааш, ооң автору бодунуң салган сорулгазын чедишкинниг боттандырган, турисчи кокпалардан чечен чогаал кокпазынче бүзүрелдиг базымны кыла берген-дир дээрзин А. Чычаан-оол бижээн.

Маадыр-оол Бартыштаановичиниң чогаалдары чечен чугаа жанрында хөйү-биле бижиттинген. Ооң чечен чугаалары амгы үени көргүзүп турары-биле онзагай. Оларда үениң чидиг айтырыгларын хөйү-биле көдүрүп, чогаалдарның эстетиктиг утказын тыва улустуң аас чогаалдарындан алган. «Амгы шагның прозазының сюжеттери, маадырлары чежемейниң-даа чаа болза, чуруушкуннуң аргалары кандыг-даа хөй янзы, сайзыраңгай апарган болза, ооң эстетиктиг укталган дөстери дуу үженги чылдарның прозазының, оон ыңайлаарга, улустуң мифтеринде, тоолдарында, уран чугааларында чыдып турар» деп, чогаал шинчилекчизи Антон Калзаның демдеглээнинге кижини каттышпас арга чок. Чогаал кандыг-даа үеде бижиттинген болза, ооң ук-дөзү чоннуң чечен-мерген, бедик идеялиг чогаалдарындан ужукталган болур.

Чогаалчы Маадыр-оол Ховалыгның чогаал бижиир аяны бир онзагай дээрзин ооң чогаалдарының аттарындан безин хөйү-биле көрүп болур: «Ыт угааны», «Ыт нүүрү», «Панзачы тыва», «Бутчактар», «Хаяда хадыңнар», «Моол

поездиде...», «Хамаан-хамаан», «Амыдырал ховузунда», «Самдар тоожузу»... Амыдыралдың янзы-бүрү арыннары оларда шуптузу көрүнчүктөлгөн. Мөзү-бүдүш, төөгү, ынакшыл темалары чырыттыңган.

Маадыр-оол Ховалыг бодунун «Ыт угааны» деп чечен чугаазында амыдыралда болган ийи таварылганы чечен-мергени-биле көргүзүп, кижиниң арын-нүүрү, угааны ыттыындан дора болгулаар деп бодалды номчукчуга билиндирип турар. Чечен чугааның кол маадыры Серге-Байыр. Ол амыдыралыңга туруп келген бир улуг айтырыгны шиитпирлээри-биле чаңгыс черге ажылдап чорааны Доржу Демировичини сактып кээр. Ол ам оралакчы сайыт апарган кижини чүгө дуза кадып шыдапас деп бодап, эжинге бүзүрел Серге-Байырны ооң-биле ужуражылгаже эккээр. Доржу Демировичиге ужуражып келгеш, мендилээрге, кандыг-даа хары бербейн, өскээр, талыйтыр көрүп, ческинген дег, эрте дүжер. Шак ынчаар аразыңга чылыг, чымчак хамаарылгалыг чораан, чаңгыс черге кады ажылдап чораан ийи кижиниң бирээзи бирээзин «танывыс апарган». Дөрт чыл бурунгаар кады аннап чораан дуңмазының ыды Хартыга Серге-Байырны дораан танып кааш, аңаа аажок огланган болган. Бо ийи болуушкун чечен чугааны бижииринге кол тепкииш болган. «М. Ховалыгның, Д. Сарыкайның, Ш. Кууларның... болгаш өске-даа авторларның хөй-хөй чечен чугааларының темалары бүрүнү-биле амгы үеден келген, маадырлары бистиң-биле кады чурттап чоруур кижилер» деп, Антон Калзанның демдеглээни чөптүг.

Кандыг-даа чогаал номчукчуну бодандырып, сагыш-сеткилин доюлдуруптары-биле күштүг. Чогаалчының бо чечен чугаазында ындыг шынар бар. Автор ук чогаалында антитеза аргазын билдилиг ажыглаан. Кижини биле ыттын долгандыр турар хүрээлелге хамаарылгазын көргүс-пүшаан, амыдыралдың шынын тодарадып, арын-нүүр, мөзү-бүдүш айтырынын көдүрүп эккелгени чедимчелиг. Ынчап кээрде, чамдык таварылгада кижини ыт амытандан дора апаары билдинер. Ылаңгыя эрге-чагыргаже депшип

ажылдай бергенде... Доржу Демирович мурнууда Серге-Байырның деткимчези-биле ажылдап чораан. Деткип, дузалажып чораан өңнүү-биле, өске ажылче депшип ажылдай бергеш, мендилешпейн, сынзып турар. Доржу Демирович эки эвес кижип деп чүве ооң омур-хевирин чуруп көргүскенинден-не билдинип келир: «Чүглери тазарган куштуу дег чинге моюннуг... Он дөрт хар үезинде өспейн барган хире чолдак дурт-сынның... Доржу Демирович чылар-чылбас чорза-чорза, өде-чара кадайының ачызында оралакчы сайытче депший берген...».

Доржу Демировичини авторнуң бо тодаратканындан аңгыда, ук чогаалда өске болуушкуннардан ол кымыл дээрзи улам билдинип кээр: «Караңгыда өг даштынга... диспетчер Шеңнени... хоюг эдин тааладыр куспактаандаа...»; «Эзири тендирип... чугаазы үнүп... Чеченден салдынмайн барган»... Шеңнениң чугаазындан илерээни болза: «Чанып чоруп олурувуста, Доржу Демирович Чеченниң спортивказынче кузуп каапты...».

Чечен чугаада болуушкуннар боттары-ла Доржу Демировичиниң дугайында хөйүнү чугаалап турар. Мында авторнуң кандыг-даа немелде тайылбыры чок. Чогаалчының мергежилиниң онзагай талазы бо бооп турар.

Чечен чугаада кол маадыр Серге-Байырның омур-хевиринде ажылчын кижини көргүскен. Олут орбас, чыдын чытпас амгы үениң кижизи деп чүве билдинер. Ол үргүлчү-ле ажылга хаара туттунупкан чоруурун «чүгле бээр кээрге агарты чугдунган холдары» херечилеп турар. «Кызыл-дус чүдүрүп алган «КамАзын» чуруп бижээни-даа ооң ажыл-агыйжызын сөглөп турар.

Кижип биле ыт. Медерелдиг кижип биле дириг амытан. Бо ийиниң аразында улуг ылгал бар. Бо чечен чугаада чуруп турары-биле алырга, кижип чеже-даа угаан-медерелдиг болза, чамдыкта ыттан дора апаарын элдээрткен. «Доозун, сырынга када берген кылын эриннер: «Экии, Доржу Демирович!» дээри-биле ажыттынып, барык бүгү назыда руль долгап, дүлгүүр тудуп келген, чүгле бээр кээрге агарты чугдунган холдар

бурунгаар сундунарынын кайызы чорда, оралакчы сайыт Доржу Демировичинин караанын борбаа шилдени берген, чүглери тазарган куштуу дег чинге мойнун кагылдыргаш, мурнунда турган улуг-ла кижини эскербейн-даа, танывайн-даа, кыдыынче кылаштай берген». Бо таварылга-биле дараазында таварылганы деңнептер кылдыр автор номчукчуну чайгаар албадаптар. Дараазында болуушкунда «Серге-Байыр Чадаанаже чүк чедирип чорааш, кудумчуга төрөл дуңмазы Курут-оолга таваржы бергеш, амыр-мендизин айтыржып турда, хенертен дуңмазынын эдертип чораан кара ыды олче херлип туруп келгеш, ооң хөрээн, сегелин чылгай берген». Хөй домак-даа чок, чүгле ийи таварылганы бижээн ийи домак. Оларда делгем, ханы уткалыг бодалды сиңирип каан. Шак мынчаар амыдыралдың ийи арны номчукчуга ажыттынып келир.

Маадыр-оол Ховалыг кижилерниң психологтуг байдалын чуруп көргүзөр талазы-биле мергежээн чогаалчы дээрзи бо чечен чугаадан илереп кээр. Мендиге харыы бербээн таварылгада «когараан» кижиниң арын-нүүрүнге аар болгаш берге байдалды автор шынзыг дамчыткан. «Аксын аазадып келген Серге-Байырның боскундан чүгле «ык» дээн тунук үн бодунга дыңналган болгаш мынчага дээр албан-яамы дүжүлгезинде удуртукчу-биле ооң аразында дүвү көзүлбес кашпал чыдарын билбезинге чөгөнгөш, ол хензигие-ле апарган. Түмөн чон аразынга, боду билбейн, үпчүгөн чанаштаныпкан дег кылдыр сагындырган. Делбигир кулактарынын бажы эпчоксунганындан хан дег кыза бергензиг-даа». Серге-Байыр арын-нүүрлүг, чаагай мөзү-бүдүштүг кижини кылдыр чуруттунган. Бо таварылгада Серге-Байырга эвес, а Доржу Демировичиге ыядыңчыг болуп, кулактарынын бажы кызар турган ышкакжыл. Ындыг эвес, Серге-Байырның чүгле «кулактарынын бажы кыскан» эвес, оон-даа берге, ышкам болганын чогаалчы чедимчелиг чуруп көргүскөн. «...Оралакчы сайыт кудумчуда бүрүлери халагар теректер баштары четчелээн дег, хая көрнүп алган турар боорга, аңгадай берген турган Серге-Байыр шынганнары курлу берген дег буттарын маны даштан пат боорда көдүргөн.

Ооң белең-не хөлүйбес кара шырайы дүндүе берген, иштинде «Элдеп-ле чүве-дир але!» деп сукуртунган».

Ыттын мерген угаанын чуруп көргүзүп тура, ооң ол өйдө сагыш-сеткил байдалын база тода илереткен: «Оозу... сыңайнып, дээрбектелчек кудуруун чайып огланып... бир шагда бүдүн ай иштинде тайга-даксылга ээзи чораан кижиден ушта чүткүп... ийи алышкыны, машинаны долгандыр довурак көдүрүлдүр маңнап-ла эгелээн».

Үениң аайы-биле чогаалчылар амгы шагның болууш-куннарын хөйү-биле бижип турарын амгы үениң прозачыларының чогаалдарындан көрүп болур бис. Э. Донгак, З. Байсалова, Ш. Суваң болгаш өскелерниң-даа чогаалдарында чаа үе-шагның болуушкуннары арбыны-биле чырыттынып турар апарган. Чечен чогаалдың бо туруш байдалын критик Антон Калзаң эскерип чырыткан. «Прозаның сан, шынар талазы-биле өзүлдези база-ла шыырак... Прозачыларның одуруу дыка калбарган. Олар үе, социал амыдырал аайы-биле дөмейлешпес, хөй-хөй бир мөзүлөш чүүлдерни көргүзөр аргалыг апарган».

Маадыр-оол Бартыштаановичиниң чогаалдарында «үе, социал амыдырал аайы-биле дөмейлешпес бир мөзүлөш чүүлдерни» бижип көргүзүп турар. Ооң бижээни «Сыртык» деп чечен чугаазында бо хүннерде катап хөгжүп эгелээн сарыг шажын дугайында чугааны чорудуп турар. Ооң-биле чергелештир амгы үениң бир мөзүлөш овор-хевирлери база бо чечен чугаада бодунуң сайзыралын алган. Чааскаан чурттап турар Алдынай, үениң аайы-биле саарлыкчы ажил-агыйлыг Даш-Чүрек оларның овор-хевирин берген. Алдынай бурган-чүдээнге бүзүрээр, анаа шын хөңнү-биле, бүгү сеткили-биле бердинипкен кижин болур. Ынчалза-даа ооң базымнарында шажынчы эвес чүүлдерни номчукчу эскерип каар. Бажыңын долдур бурган чуруктарын салып алза-даа, оларның мурнунга өске эр кижин-биле куспактажып турар. Чүдүлгө ооң ыдык сагып чоруур чүүлү эвес дээрзин ооң чугаазы бадыйткаар: «Кижин кара чажындан шажын-чүдүлгеге кижизиттинген болза, ооң езу-чурумун сагыыр болур. Мен ышкаш назылыг, үжөн хар ажа берген кижиге берге-дир ийин.

Бодун холга алыры дыка нарын, улуг тура-сорук херек. Мен чааскаан-на болгай мен. Чүдүлгем ачызында эдержир, чугаалажыр өөрлүг-дүр мен. Ол чок болза, кым мен?».

Бо сөстөр номчукчуга хөйнү чугаалап бээр. Шажын-чүдүлгелиг бис деп чоруур чамдык кижилер ону сагыш-сеткилинден ыдыктап сагывайн чоруур ышкажыл. Оларга кол-ла чүве хөй чон мурнунга бодун чүдүлге-сагылгалыг, кээргээчел сеткил-сагыштыг кижиге кылдыр көстүрү болур. Олар шажынга ишти-хөңнүндөн чүдүп бараалгаар дээш эвес, а оон кандыг-бир ажык-кончаа алырын бодап чоруурлар.

Алдынайнын өңнүү болур кижиге оон үежизи Даш-Чүрек. Ол амгы үенин саарлыкчы-сайгарлыкчы «чаа тывазы». Ол Алдынайны анаа-ла сонuurгай бербээн: ол кысче оон көрүжү бир янзы. «Кара-Буга Алдынай анаа херек кижиге апарган. Бир катап душ бооп чедип келген бооп, фамилиязын сонuurгааш, оон саарлыкчы ажылынга база бир дуза кадып боор ээлгир сынныг кысты ол дүштээр үеде бажыңынга чедирген-даа».

Автор бодунуң кол маадырынга Даш-Чүрек деп атты берип кааны база анаа эвес. Даш чүректиг, кадыг-берге кижинин дүрзүзү оон сөстөринден-не номчукчуга билдинип кээр. «Сээң удуп, дыштанмааның меңээ кандыг-даа хамаарылга чок, сазыг хуна! Ол чүөктүн кайы-хире үнелиин билир сен бе, чыдыг кырза? Оон өртөөн чаваан-биле-даа бар өңчүңге каткаш, төлөп шыдавас сен, кырган сойлуку! Бүгү назынында мээң кулум боор сен, өлешкин ыт! Сени дүн-хүн чок хендирбең сөөгүн иридир са мунар мен, өлгөн сек!...».

Оон соон дарый Даш-Чүректин кижилерге хамаарылгазы база тодарап кээр. Баштай дээрезинде дөрткү каътче сыртык туткаш үнүп чыткан кыска дузалажып, «Улуг-ла сыртыкты чараш херээжен кижиге дөрткү каътче үндүрүп бар чыдар эвес аан» деп сагыш човаан чугаазы оон даштын чаган хоозун чугаазы кылдыр билдинер. Ам оон езулуг арны ажыттынып келгенде, оон кижилерге хамаарылгазы билдинип кээр. «Чолаачы кырган кырза

чорта берген болза, хамаан бе, тууйбу өртээ чедер үнези кайыл оң!» дээн ооң сөстери бадыткаар.

Уран-чечен бо чогаал Маадыр-оол Ховалыгның дээр дээн чогаалдарының бирээзи болуп турарының бир чылдагааны болза, кижилерниң аразында хамаарылганы-даа, үениң маңын-даа тодаргай көргүскенинде.

Тыва кижиниң делегей көрүүшкүнүн болгаш ооң аажы-чаңының онзагайын илереткен чогаал «Хамаан-хамаан» деп чечен чугаа болур. Хамаан-хамаан деп шола атты чогаалдың маадыры чүнү-даа улуг-ла херекке албас, «аа, хамаан» дээр чаптанчыг чаңы-биле чоннуң ынакшылын, хүндүткелин чаалап алган. Ол хүрешке безин шүглүр деп тура, ону каапкаш, «Өңнүүм келир чүве, хүреш хамаан» дээш арлы бээри; көшкеш, эт-севин, өөн чүдүрген машинаны «самосвалдавыт, аа хамаан» дээш, эт-херек-селин үреп алыры уран-чечен бижиттинген. Бо овур-хевир чонга чоок. Ынчангаш номчукчу кижиги бүрүзүнүн кичээнгейин хаара тудуптар, ону сонуургадыптар овур-хевир болур.

Чогаалчы Маадыр-оол Ховалыгның бижип турары чечен чугаалары лириктиг хөөнге кончуг чоок бижиттинген чогаалдар болур. Ынакшыл темазынга бижиттинген «Эдергин кызым», «Ыт нүүрү», «Аржаанга ынакшыл» болгаш өске-даа чогаалдары ындыг.

Чогаалчының «Бутчактар» дээр улуг хемчээлдиг чечен чугаазын лириктиг чогаал деп санап турар бис. Кыргыз чогаалчы Чингис Айтматов бодунуң лириктиг тоожулары-биле бүгү совет номчукчуларның кичээнгейин хаара туткан болгай. Оон эгелеп ол бүгү делегейде билдингир улуг чогаалчы апарган.

Маадыр-оол Ховалыг лириктиг чечен чугааларын моон соңгаар-даа хөйүнү бижиир болза, бүгү Тывага элээн билдингир, чоннуң ынак чогаалчызы апаар дээрзинге бүзүрел бар.

«Бутчактар» деп чечен чугааның ады безин чараш, чаптанчыг лириктиг ат болур. Ында кол маадыр Чечек деп бичии уруг. Чечек бодундан ийи хар бичии дуңмазы

Кунгаага аажок ынак. Кунгааны ажы-төлү артпас даай-авазынга ава, ачазы азырандыга бериптер. Чечек дуңмазын аажок чоктаар. Ол даай-авазы сугнуң аалынга барып, дуңмазы-биле мага хандыр ойнап ап турар. Ынчалза-даа улаанут деп аарыгның хайы-биле ооң ынак дуңмазы Кунгаа чок апаар. Чечектиң дуңмазын сактып, ийлеп турарын кым-даа эскербес.

Ол дуңмазы-биле сүзүп ойнап турган хөл малгажынга баргаш, бодунуң база дуңмазының истерин тып аар. Дуңмазының истери бар малгашты ол кадырып алгаш, хүннүң-не сайзанаанга дуңмазы-биле ойнааны дег ойнап турар. Бир хүн ол малгаш бусту бээр. Шак ынчаар «Бутчактарның» сюжеттиг шугуму чештиниң бадар.

Ийи харлыг Кунгааны угбазы Чечектиң чарашсынып чаптаары дег чылыг, чымчак, эриг сөстөр-биле чогаалчы Кунгааның дугайында бижип турар. «Кунгаа ону үглээн кара-шаар ымырааларны-даа билбейн, чүскүк дег думчуу шүүлээр удуп чыткан», «...Доос-караны дег карактарының көрүжү муңгаргай дуңмазы ыт чок, чүрбештиг бажын согаш кынган», «... Кылын эриннери чөлбейип келген, үш хар назынының иштинде быжыг экти болган угбазынга чассый арак хоптанган».

Дуңмазын даай-авазы суг азырап аппаарга, Чечекке кайы хире берге турганын чүгле сөс күжү-биле номчук-чуга дамчыдып шыдаан. Ону ада-иези безин ожаавайн турганы чугаажок. «Эртенинде Чечек оттуп кээрге, өгдө кижиде чок боорга, өшкү кежи чоорганны буттарындан ырады тепкеш, кезек боданып орган. Кара-шаар ымыраалар чогушкан өг ишти ээнзиргей, даң бажында-ла авазы, ачазынга чассыр дуңмазы Кунгааны ол, карактарын ажып чыда-ла, чоктап эгелээр...». «Дуңмазы Кунгаа чокта авазының бичии көк хөнекке сүтке хайындырып каан чинге-тараазы-даа; чанында кожа өгдө ону чассыдар кырган-ачазы биле кырган-авазының үскен быштаа-даа; дараазында өгдө ону айбылаар, ооң өглүг акызының, чаавазының өреме холуп каан арбай каржаңы чочаа-даа Чечекке амдан чок болган».

Черле ынчаш чогаалчы Маадыр-оол Ховалыг чогаадыкчы ажил-чорудулгазының эгезинден-не лириктиг калбак чогаалдар бижииринге сонугалдыг бооп билдинген. Ооң бижээни «Хаяда хадыңнар» база лириктии, сагыш-сеткилди доюлдуруп келири-биле күштүг чогаал.

«Бутчактар» деп чогаалдың сөөлгү одуруглары чогаалды эң-не күштелдирген кезээ болур. «Чечек... бажын оожум көдүрүп келгеш, кургаваан карак чаштарын өттүр ачазынче көөрге, ол холунда бүдүн исти адыштап алгаш, чингежек сарыг диштерин ызырнып алгаш, хөрээнден шуурган ыды өөскүп орар дег дыңналыр кылдыр ыглаан турган. Ооң шийип алган, кыдыында эңметикчок сыгыгларлыг карактарындан кажан-даа көзүлбээн борбак чаштар сыстып бадып турганнар».

Маадыр-оол Ховалыгның баштайгы дээрезинде бижип турган чогаалдарынга бодаарга, бо сөөлгү чылдарда чырыкче парладып үндүргүлээн чогаалдары ам база бир чаа шынарже кирип келгенин үстүнде сайгарган чогаалдарывыста тодазы-биле көстүп турар. Ол тыва чечен чогаалдың бурунгаар базымы-дыр.

Ажыглаан чогаалдар

1. А.К. Калзан. Өзүлдениң демдектери. Кызыл, 1991.
2. С. Сандан. Ынакшылдың изиг тыныжы. «Эне сөзү» — 1993, №31.
3. М. Ховалыг. Меңгилиг бедиктерниң кыйгызы. Кызыл, 1987.
4. М. Ховалыг. Хаяда хадыңнар. Кызыл, 1988.
5. М. Ховалыг. Улуг от. Кызыл, 1993.
6. М. Ховалыг. Ыдыктаан тук. Кызыл. 1996.
7. М. Ховалыг. Хүреш бурганы. Кызыл, 2001.
8. М. Ховалыг. Самдар тоожузу. Кызыл, 2003.
9. М. Ховалыг. Октаргай удуй бээрге. «Хемчиктин сылдызы», 1993, май 4.
10. А. Чычан-оол. Чаштанчыдан чалбыш үнер. «Шын», 1987, май 15.

СЕГЛЕҢМЕЙ ОНДАРНЫҢ

«Тын дээш демисел» деп тоожузунга хамаарыштыр

1942 чылдың ноябрь 22-де чаа тургустунган Тыва Арат Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң 31 кижии составтыг баштайгы кежигүннериниң бирээзи, онзагай үннүг, салым-чаяанныг чогаалчы Феликс Шаажаң-Хөөевич Сеглеңмей 2007 чылдың май 10-да 90 харлаар ужурулуг турган.

Сеглеңмей Ондарның (чогаалчы ады) проза чогаалдарының 1980 чылда чырыкче үнген «Чечен чугаалар» деп бирги номунга оон 1940 чылдарның эгезинден бээр 1970 чылдарның төнчүзүнге чедир бижиттинген «Кузнецовтуң чугаалары» (1944), «Чогуваан үүлгедиг» (1950), «Бузуттуг депшилге» (1954), «Нина Салчак каникулда» (1955), «Кырганның сактыышкыны» (1957), «Үшкү каъттан ужудуушкун» (1965) деп херек кырында амыдыралга болуп турган ужуралдарга, төөгүлерге болгаш улустун аас чогаалының бурунгу база төөгү чугааларына үндезилээн кайгамчык уран-чечен сөстүг чечен чугаалары киргилээн.

А 1988 чылда чогаалчының «Аңчы угбалышкы» деп ат-биле үнген ийиги номунга «Эмчи Вера» (1945-1947), «Элдеп чүве база тургулаар» (1987), «Эптежилге» (1981), «Бот тогдунарының хоралы» (1981), «Балдайның МЧАЭ кежигүнүнге киргени» (1981) деп чечен чугаалары, «Аңчы угбалышкы», «Арбак оглу» (1980) деп төөгү чугаалары, «Тын дээш демисел» деп тоожузу парлаттынган.

Бо үстүнде адаанывыс номнарның иштинде кирген чогаалдардан аңгыда 1980-1990 чылдарда республиканың солун, сеткүүлдеринге чырык көргөн чүүлдерин немеп кииргени-биле Сеглеңмей Ондарның үшкү ному 2007 чылдың ийиги чартында тыва номчукчузунга чогаалчының юбилейлиг чылының сөңү болуп чедер.

Ынчаарга бо допчу чүүлге Сеглеңмей Ондарнын чүглө «Тын дээш демисел» деп тоожузунуң чер-девискээр база үе-шаг хемчээлиниң болгаш персонажтарының дугайында демдеглелдеривис-биле кызыгаарланып каарывысты чөп-шээрөп көрүңер, эргим номчукчу.

Кандыг-даа чогаалда болуушкуннар, бирээде, ырак, чоок-даа болза, кайы-ла бир чер-девискээрге; ийиде, узун-даа, кыска-даа болза, эрткен, амгы үе хемчээлиниң иштинде; үште, чаңгыс-даа азы оон хөй-даа чогаал маадырларының салым-чолу, аажы-чаңы, амыдырал-чуртталгазы-биле сырый харылзаалыг болур.

«Тын дээш демисел» деп тоожунуң бирги эгезинден-не чугула болуушкуннар дугайында баштайгы медээлерни аптар бис. «Чадаананың Үстүү-Хүрээзинге Бай-Тайга чурттуг Шойдан, Чанзан, Чымба деп аттарлыг хуурактар өөренип турган». Оон аңгыда Дактаң камбы биле Чамзы камбының (Хүрээ бүрүзү улуг эртемниг, дээди дужаалдыг чаңгыс камбылыг турар, мында ол ийи лама башкыларның бирээзи мурнай, өскези соңнай камбылап турганы чадавас — В.С.) аразында үнүп келген чөрүлдээлиг чугааның болуп турар үезин, чогаалчы тодаргай айытпаан-даа болза, кичээңгейлиг номчукчу 1914-1921 чылдарның аразында үе-дир деп даап бодап каар.

1. Болуушкуннарның кайда болуп турары, азы болуп турар чери-биле холбашкан сөстөрни дес-дараалаштыр адап, медеглеп турарының аайы-биле чырыдарга, мындыг:

Тыва чуртунда Чадаананың Үстүү-Хүрээзи, Кыдат биле орус чуртунуң чугаада кирип турары, Терең-Кежиг (амгы Чөөн-Хемчиктиң девискээринде); дараазында Бай-Тайга, Шуй хем, Хемчик бажы, Көп-Сөөктүң болгаш Тээлиниң шынаалары; Лхааса кода-хоорай, Көжээ-Ыяш дугайында чугааларда Төвүт кирип өөренип чораан лама башкылардан орук айтырып ап, Көжээ-Ыяштың алтай, делеглериниң чугаа-домаан өөренип, Бай-Тайга девискээринден өлүк-кеш тыптынып, төрелдеринге, эш-өөрүңге үдөдип турарда, адаттынып турар черлер аттары болур.

Тыва кижиниң ханы, делгем эртем-билиг чедип алыры-биле «тын дээш демисежир» узун оруунуң уланчызын

демдеглеп көрээлиңер: Каргы, Мөңгүн-Тайга девискээринде Тоолайлыг, Мөген-Бүрен хемнерни кежи́п, Сыын-Баштыг, Саадак арттарын ажып чорааш, амгы-даа, ол үеде-даа Моолдуң, Кыдаттың, Казахтың, Төвүттүн девискээрлеринде улуг-улуг арт-сыннарны ажып, хемнерни кежи́п, хөлдерни, тулаа-шыктарны оюп-кыйып, кода-хоорайларга эки кижилерге таваржып, чагыг-сүмезин дыңнап, аыш-чемин четтирип, уйгу-дыжын чандырып ап, дээрбечилер-үптекчилерге дужуп, амы-тынындан чарлыр чазып чораан черлерин демдеглээрге, мындыг: Улаан-Хууссу кода, Убса-Нур хөл, Алтай сынында Улаан-Даба арт, Цаст-Уула тайга, Кыдаттың соңгу девискээри Тарбагатай, Чунгарийниң девискээри болур Тарбагатайның Шара-Сүме хоорайы, Кара-Иртиш хем, Уленгур хөлдүң чөөн талазы-биле эрткеш, Булуң Тохой хоорайга келген; Манас (ар. 76) Урумчу, Турфан, Пичан, Чаргалык (ар.77) хоорайларның соонда Такла-Макан деп төнмес-батпас ховуну (ар. 78) эртип чорааш, «тын дээш демиселин» улуг бергедээшкин-биле уламчылап, Ачик-Көл (Ажыг-Хөл) кавызында тулаага амызындан чарлыр-даа часкан (ар. 78). Төвүт чуртунче кирип, ...эрги хоорайны долганган Линголааш, (ар. 82), садыг төвү болур Пакол дуганны таварааш, иштики орук-биле Джоканг дуганга келгеннер. Ооң соонда делегейде эн улуг (он ажыг муң өрээлдиг) Потала дуганга киргеннер (ар. 82), Лхасаның соңгу-чөөн талазында Сера, чөөн талазында Гандан, барыын талада Дрепунг хүрээлерге барганнар (ар. 83). Кыдаттың Шанхай хоорайында мен деп келген Дактаң камбы (ар. 85) база Моолдуң Улуг-Хүрээзинден Бээжин (Пекин) таварып келген Чадаананың Улуг-Хүрээзиниң Санчай чурагачыга-даа душканнар (ар.88).

Эвээш эвес чылдарның дургузунда (сес чыл ажыг үеде) өөрөнгөн соонда, чадаг кылаштаар чаңчыл езугаар, төрөөн Тывазынче чанып чоруп олура, Моолдуң иштинде, ылаңгыя Улаастайда байдалды айтырып, Гучен хоорай (ар. 92) Чунгарияның Часкын хоорай (ар. 98), Моолдуң Чыргаланду, Хомду кодаларын (ар. 105) таваргылап,

Улаан-Кумнааш, Өвүрүнге кээп, Кыр-Оруктап (ар. 107) ажып келгеш, база-ла Чадаананын Үстүү-Хүрээзинден камбы башкызының Хем-Белдири чорупканын болгаш Көп-Сөөк хүрээзинге кээр медээлер-биле чер-девискээр аттарының узун даңзызы доостур.

Чогаалдың болуушкуннары болбайн турар, азы чүгле ады адаттынып кирип турар чер-чурттар аттарын тоожуда кииргилээнин, Кыдат, Орус, Иштики Моол, Төп Моолда Орхон хем, Кыргыз чурту биле Чөөн Турукстон; Чер-девискээрлерниң аразын тодаргай эвес хемчээл-биле айытканын Ийи хонуп чорааш... четкен, Он хонукта кылаштажып эрткен. Ай ажыр кылаштажыр чер. Алды хонуп чорааш... четкен (ар. 92) дээн ышкаш домактардан билип алып бис.

2. Болуушкуннарның кажан, каяа, кайы хире үе иштинде болуп турар үезин барымдаалап, чогаалчының тодаргай болгаш тодаргай эвес үе хемчээлдерин илереткенин көрээлиңер.

Тодаргай үе хемчээлдеринге хамаарыштыр:

– **тодаргай үениң узун хемчээли:** «... хырын иштинге чораан хары-биле он алды харлыг...» (ар.91); *Беш чыл* эрткен (...Шойдан,Чанзан,Чымба Гандан хүрээзин улуг хүндүлүг ламалар бооп доосканнар, кайызы-даа кешпи деп атты чедип алган) (ар. 85) беш чылдың дургузунда (ар.91), беш чыл бурунгаар (ар. 93, 108); үш чыл эрткенде (ар. 84); *бир хар чедип*, эмигден үнүп турда... (ар.90); Ынчан эрте күс турган. Час дүшкен (ар. 67);

– **тодаргай үениң ортумак хемчээли:** *ийи хонук* (ар. 70, 71[2 катап], 82, 95, 100[2 катап] – чогаалда эң-не хөй, чеди катап ажыглаттынып турар үе хемчээли); *үш хонуп* турда (ар. 71, 76, 95, *үш хонукта* күш-деңгел кирип дыштанган (ар. 98), *үш хонгаш* (ар. 100); *дөрт хонуп* чорааш келгеннер; дөрт хонукта кылашташкаш (ар. 98, 101), *дөрт хонукта* (ар. 105); *беш хонуунда* (ар. 101), *беш хонукта* чиир чем артыргаш (ар. 105); *алды хонуп* чорааш... четкен (ар. 92) алды хонуп чорда суг төнгөн (ар. 93), *chedi хонук* дургузунда... чүве эскертинмээн

(ар. 78); *он хонукта* кылаштажып эрткен. (ар. 76), *Он хонук* белеткенгеш (ар. 88); *он беш хонуп* чорааш... (ар. 82) *он беш хонгаш* келир (ар.91).

– **тодаргай үениң кыска хемчээли:** *Хүннүн херели Кызыл-Тайга бажынга шонуп, дээй бергенде* (ар.89)

Тодаргай эвес үе хемчээлдеринге хамаарыштыр:

– **тодаргай эвес үениң узун хемчээли:** Шаг шаанда (ар. 66[4]), *Каш чыл* иштинде туттурбайн келген (ар.74) ... келир чылын; чай дүшкүже..., ... *Ай хире* бисти хилинчектеп, сүрдүрүп келдинер. (ар. 80). *Ай ажыр* кылаштажыр черни (ар. 82).

– **тодаргай эвес үениң ортумак хемчээли:** ...дугурушкан хүнүнүн эртенинде (ар. 65), *бир хонганынын* эртенинде(ар. 70), *дүүнгү хар* (ар. 107), *кежээликтей* (ар. 106), *эрген, кежээ* (ар. 67).

– **тодаргай эвес үениң кыска хемчээли:** *Сугже киир идип чыдырда, үр баспайн, дораан сугдан ушта соккаш, бичин суг тындырттыр базыпсын, ...үр баспайн, дораан сугдан ушта соккаш, моорай берген чыдырда баглаар* (ар.72) дээн ышкаш чижектерден үе хемчээлиниң имдемдектерин билип алыр аргалыг-дыр бис.

3. Кандыг-даа чогаалга, кайы хире-даа тоолзуг, чараш чурумалдыг оран-чурт, чер-девискээр чуруттунган болза, кайы хире-даа онза-чаагай төөгүлүг азы кадыг-берге, дүшкүүрлүг, элдеп-эзин үе хемчээлдери демдеглеттинген болза, ол-ла девискээр болгаш үе хемчээлдери чеже-даа онзагай болуушкуннар, чедимчелиг, чөптүг хөделииш-киннер-биле, угаан-бодал болгаш сеткил-хөлзээш-киннериниң дойлуушкуннары-биле байлак болза, чогаал маадырларының, овор-хевирлерниң азы персонажтарның аажы-чаңы, мөзү-бүдүжүнүн, салым-чолунун өскерлиш-киннери, оларның өзүлдези азы буураашкыны чогумчалыг, чедимчелиг чуруттунмаанда, шынарлыг чогаал болуп, чоннун эстетиктиг негелделерин хандырып шыдавас.

Ынчангаш Сеглеңмей Ондарның «**Тын дээш демисел**» деп тоожузунун чогаал маадырларын, овор-хевирлериниң азы персонажтарының дугайында база, допчу-даа болза, демдеглээр ужурлуг бис.

Тоожунуң кол маадырлары: эртем-билиг чедип алгаш, чонунга ачы-буян чедирер деп сорулга (кол тема) салып, амыдыралдың шаптараазыннарлыг, кадыг, берге, узун оруун шилип алган «салымныг өөренир» Шойдан, база ооң эштери «Кара-Хөл чурттуг» Чанзаң биле «аалы Тээли шыгында» Чымба деп аттарлыг Бай-Тайга чурттуг үш хуурак оол. Шойдан-биле кады түрөп, човап, харын-даа чамдыкта эжиниң шилип алган оруунга, күштүг күзел-соруунга чигзинип, шиитпирлеп алган бодаалынга чөрчүжүп-даа чораан болза, Чанзан биле Чымба «тын дээш демиселдин» шыңгыы шылгалдазын шыдажып эрткени ук тоожунуң лейтмотиви болган.

Тоожуда ийиги чергениң чогаал маадырларын азы персонажтарын ук чогаалда кандыг-ла бир болуушкунда хөделип, киржиپ турар болганы-биле идепкейлиг киржилгелиг маадырлар болгаш диалогка азы улустуң чугаалажышкыннарының иштинден тодарап кээр идепкей чок киржилгелиг маадырлар деп чижеглей көрүп, ийи бөлүккө үзүп болур бис.

Идепкейлиг киржилгелиг маадырларга: бирээде, Тываны Кыдатка кадар болза, чүүлдүг деп санап чоруур үзелдиг Дактаң камбы (ол Тывадан, Чадаананың Үстүү-Хүрээзинден чоруп, Моолдуң Улуг-Хүрээзин таварааш, Кыдаттын Шанхай хоорайына кээп, ажил-үүлө бүдүрүп, оон үнгөш Төвүттүң Гандан хүрээзинге өөредилгезин доозуп турган лама башкыларны элдеп-эзин бодаалдары-биле элзедир сорулгалыг чугаа кылып чоруп турар); **ийиде**, Дактаң камбы-биле үзел-бодалы чөрүшкек, ооң-биле маргыжып турар, Тываны Оруска киирер болза, чөптүг деп бодаалдыг Чамзы камбы; **үште**, Шойданны (эриидеткен соонда) эмнеп каар, Буян-Бадыргының сарлыының кадарчызы Шуй чурттуг Кудурукпай; **дөртте**, Төвүттүң улуг хүрээлеринче өөренип чоруур дээн хуурактарга өлүк-кеш, акша-мөңгүн чыып берип, аыш-чем хүнезинин белеткээш, Тээли шыгында Чымбаның аалында чыгып келген, үдеп турар дөргүл-төрелдери, ха-дуңмалары, эш-өөрлери; **беште**, хуурактарның чүьгү аар боорга, Каргыга бир аалга чедир үдеп чораан кижиге;

алдыда, барган аалынын ээзи (узун орук улузунун чүктешкилери аар болганындан, Алтай Тывазында Улаан-Хуссу кодада кыдат бүүзеге өлүк-кеш, сыын мыйыстарын садып алгыже, үдежип каан Шуй иргиттеринден кижиге); **чедиде**, Чунгарийнин девискээри болур Тарбагатайнын Шара-Сүме хоорайын таварааш, Кара-Иртыш хемге келирге, хемези-биле кежирип чыда, оолдарны үптеп аар дээн уйгурларнын аъттарын оорлаан ийи өөлөт; **сесте**, каш чыл иштинде туттурбайн келген үптекчи өөлөттерден чарып алган уйгурлар; **тоста**, Манас хоорайда кыдат бүүзелер данчаатылары; **онда**, тыва хуурактар бүүзелерге өлүк саткаш, хөй лаң-акша ап турда көрүп алган, эң-не чүгүрүк дээн араб уксаалыг аъттарлыг дээрбечи дөрт дунган; **он бирде**, «...силерден карак салбайн чоруп турар улус дунган дээрбечилер-дир» — деп айтып берген, хонуп ап турганы уйгур аалдын баштыңы; **он ийиде**, хуурактарнын Төвүтке бар сал-ла ужурашканы, доорумбу деп бедик эмчи атты (медицина эртемнеринин доктору чергелиг — В.С.) чедип алыр дээш белеткенип келген Кызыл-Хаай хелин; **он үште**, кажан тыва хуурак ламалар Ажыг-Хөлдүн тулаазыга дүжүп өлгөн дунганнарнын араб аъттарын Лхасанын улуг базарыга садарын чарлаптарга, чүгле Төвүттүн чурттакчылары эвес, кожазы чурттардан четкилеп келген, аъттарнын өртээн улгаттыр кагжып турган байлар; **он дөртте**, үш тыва кешпи, Тываже чанып чоруурунга белеткенип тургаш, ужуражы бергени, Төвүттен чурагай дугайында чамдык судурлар тып алыр дээш келген Чадаананын Үстүү-Хүрээзинин чурагачы ламазы Санчай; **он беште**, ламалар чанып чоруп олура, Чаксын хоорайга төрөл тыртып чугаалажы бергени, Оруска болган хувискаал ужун оор дургун дидирткеш, салым-чолу будалган, Даг-Алтайындан келген дээрбечи Семенектин баштап чорааны Аргымай болгаш Дөжүлей; **он алдыда**, моол аалдарга судур ажып, ном номчуп, езулалдар кылдыртып ап турган улус; **он чедиде**, Шойдан кешпинин Өвүрге душканы, арыдан тараалап чорааш, Кадыр-Оруктап Чадаанаже кады ажып органы улус, ол чернин аалдарынын ойтулааштаан аныяктары олар хамааржыр.

Идепкей чок киржилгелиг маадырлар: Чадаанада бүүзелиг Ба Ян Боа (кыдат садыгжы); Чымба биле Шойдаңга делег болгаш казах дылдарны өөредип каан Хемчик-Бажында Чыман-делег; узун орукту катап-катап ылаптап айтып бергени Төвүтке каш удаа чораан ламалар; орук ара дыш ап, хонуп, аралажып, чугаалажып, арга-сүмө ап чорааны Алтай тываларынын, уйгурларнын, моолдарнын аалдарынын, хоорай улузунуң буянныг кижилери; Төвүттүң Гандан хүрээзиниң дуганнарынын шаңмааны; хуурактарнын хөлезилеп чурттап турганы хүрээ чанында бажынныг эн-не бай кадай; Лхасаның чону; Дактаң камбының болгаш Санчай чурагачынын чугааларындан билип алганы Буян-Бадыргы ноянның ол үеде салым-чолу, ооң төрөөн адазы Аянгаты Монгуштарындан чылгычы Номчула база ооң кадайы, азырап алган адазы Хайдып Үгер-даа ноян база ооң кадайы, оларнын оглу Севээн кешпи, Буурул ноян Хайдып чаңгы турарда, чылгычынын бөөдейинге кээрде, эдертип алган улузу (дүжүметтер, хаалары); Хайдып ноянның мурнунда Даа кожууннуң нояны адай-монгуш Сарай, кожуун дүжүметтери; Шойдаң Чадаананың Үстүү-Хүрээзинге кээп, Чамзы камбының чугаазындан дыңнааны Шокар-Чалаң болгаш ак хаанның шериг чанчыны Колчак деп чаа маадырларнын немежип келгени-биле чогаал доостур.

Бо чүүл болза чечен чогаалдың тургузуун, ооң иштинде тоожуттунган болуушкуннар чогаал маадырларынын делегейин болгаш сюжет дугайында билигни азы чогаалдың ужур-утказын шингээдип алырын, чер-девискээр, үе болгаш болуушкуннарнын аразында сырый холбаалыын хайгаарап көөрүн оралдашкан шенелде ажыл болуп турар. Мындыг хевирлиг дилээшкиннерни амгы тыва чогаал шинчилелдеринге ханыладып, уламчылаары чугула.

Тыва чечен чогаалдың төөгүзүндө балалбас эгелекчи исти арттырып каан Сеглеңмей Ондарнын «Тын дээш демисел» деп тоожузу, ооң чогадыкчы ажыл-чорудулганының дээжизи болуп, онзагай черни ээлеп турар. Тыва Арат Республиканың тургустунарынын мурнунда-даа,

база ол ышкаш 1920-30 чылдарда тыва кижинин эртем-билиг дээш чүткүлүнүн дугайында, Төвүт чуртунга чадаг кылаштап чорааш, дээди эртем чедип алгаш келген лама башкылар дугайында бо тоожуга деңнежиптер чогаал бо хүннерге чедир бижиттинмээн. Тыва чечен чогаалдын чаа төөгүзүн бижиирде, тоожуда болуушкуннар амгы Тыва Республиканың девискээринден дашкаар, Төп Азиянын аңгы-аңгы күрүнелеринин иштинде болуп турары-биле «Тын дээш демисел» чаа-чаа сайгарылгалардан, шинчилелдерден чөптүг болгаш чедимчелиг үнелээш-киннерни алыр дээрзинге бүзүрээр бис.

Чогаалчы Тамба-Сүрүңнерниң салгалдары

Сарыг-оол КУУЛАР

ЧАЛЫЫ НАЗЫННЫҢ ЫРААЖЫЗЫ

«Тыва дылдың база бир шылгараңгай өгбези Александр Тамба-Сүрүң тыва чоннуң чечен чогаалының ак өөн өглешкен онзагай салым-чаяанныг чогаалчы. Башкы, журналист, чогаалчы, ол буянның кижиги – мээң башкым» – деп, чогаалчы, эртемден М.Б. Кенин-Лопсан бижээн.

Ачавыс А. Тамба-Сүрүңнүң ажылдап, чурттап эрткен амыдыралы Тываның төөгүзү-биле сырый холбаалыг. Ол Чөөн-Хемчик кожууннун Шеми сумузунун Улун-Кара-Сугнуң Белдирешке 1914 чылдың июль 1-де төрүттүнген. Адазы Чаш-оол Дондувайович Куулар мал, тараа ажилдыг, даараныр, уран-шевер, ол шагда культуразы бедик болганындан «Кыссыг Чаш-оол» деп шолага четкен. Ачамның авазы Куулар Көк-Кадай азы Ольга Васильевна Ишкинге төрүттүнген. Ооң адазы орус кижиги чораан, ондар уктуг тыва уруг Төгерик-биле өг-бүле туткан. Ондарлар-ның Сеңгин-Чаңгының кады төрээн дуңмазы Балчый-Бижээчи деп кижиги Василий Бяковту өлүр кымчылап каан дээр. Баян-Таланың Калбак-Тей оваазын дагаан черге

Бяковтун аьды эрттип келирге, аңаа хорадап, өжээргээш, ынчанган дээр.

Тывага ол шагда школа деп сөс безин чок турган. Ооң уламындан, 7 харлап чорда, бичии Тамба-Сүрүннү Чадаананың алдыы хүрээзинге өөредири-биле ачазы аппарып каан. Ол хүрээни тергиин өөредилге-биле дооскан болгаш, Тибетче эмчи лама сургуулунче барып өөренир кылдыр хүрээниң улуг ламалары шиитпирлээн турган. Ынчан Тывага улусчу революция тиилээн, эрге-чагырга чаарттынып турда, 1925 чылда ол хүрээден дургуннап үнгөш, ол олчаан ынаар барбаан.

Тамба-Сүрүн 1930 чылда Чадаанага чаа тыва бижикке өөрөнгөн. Ынчан башкылап келген Киров (Шунчук-оол), Тока, Даржаа оларның ачызында үш-дөрт хонганда-ла бижип, номчуп, санап турар апарган. Ынчангаш Шемиге түр ликпунктуга башкылаан.

1931 чылда Кызылга чеде бээрге, республика типографиязынга ажылдадып каан. Аңаа Б. Хөвөңмей-биле кады ажылдап турган. Беш чыл ажылдааш, Теве-Хая, Кызыл-Даг, Чыргакы, Ак-Туруг суурларга ликпунктуга башкылаан. Ол үеде журналист кадрлар Тывага барык чок турган. Ооң ужурундан 1938 чылда «Тываның аныяктары» солунга аныяккоррлар сургакчызы болуп ажылдай берген. Шеми Культура бажынын эргелекчилеп, ус-тывыш, почта, райпо черлеринге даргалап, 1942 чылдан эгелеп «Ленинчи орук» солуннуң редакторунга ажылдап чораан. 1932 чылда өрүлгениң херээнге дыңзыг өөрөнгени дээш, ТАР-ның Эртем комитединиң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

А. Тамба-Сүрүн 1934 чылда Сечикпаа Ак-кысовна-биле өг-бүле туткан. Авамның ачазы Монгуш Ак-кыс Север-оолович Буян-Бадырғы ноянның улуг чылгычызы чораан. Сечикпаа Куулар бижик бөлгүмүңге башкылап, республика типографиязынга дептерлээр цехке ажылдап чораан. Ол «Иениң алдары» орденниң 1-3 чергези, РСФСР-ниң Чазааның алдын медалы-биле шаңнаткан.

А. Тамба-Сүрүн биле Сечикпаа Куулар тос уругнун хүндүлүг ада-иези. Улуг уруу Сеңмит Ооржак Башкылар

билии бедидер институттун директорунга ажылдап турган. Чогаадыглар, диктантылар номнарының автору. Оглу Сарыг-оол Куулар 30 чыл дургузунда массалыг информация чепсектеринге ажылдап келген, РФ-нин Журналистер эвилелинин кежигүнү. Өлчеймаа Куулар ТР-ның ИХЯ-ның истелге эргелелинин салбыр даргазынга ажылдап чораан, милицияның майору, «Тыва оолга» деп ырның сөзүн бижээн. Райса Тамба-Сүрүн М. Горький аттыг литературы институтун дооскан. Сарыг-оол Кууларның оглу Радомир Куулар «Тыва» күр телерадио-компаниязында, уруу Азияна Куулар ТР-нин ИХЯ-ның парлалга албанында ажылдап турар.

А. Тамба-Сүрүн дугайында М. Кенин-Лопсан солунга мынчаар бижээн: «Куулар Тамба-Сүрүн «Ленинчи орук» солуннун редакторунга ажылдап турган. Чогаалчы О. Сувакпит-биле ону амыратпас турган бис. Сактып тур мен. С. Пюрбю, М. Идам-Сүрүн, К. Тамба-Сүрүн чогаалчыларга үдеттирип алгаш, орус шүлүкчү Степан Щипачев бистиң Чадаана школазынга аалдап келген. Орус, тыва алдарлыг чогаалчыларның мурнунга О. Сувакпит база мен шүлүктөр номчуп, чечен сөстүн сагылын четтирген бис. Ол-ла чогаалчы өгбелеривис шүлүк чогаалының чүгүрүк саралазынга чалыы бистерни ушкарып каан чүве».

Ачам кедергей бызаанчылаар кижичораан. 30-40 чылдар үезинде Шеминин сураглыг ыраажы кыстары Серенмаалар «Шеми-Бажы» деп ырны авторнун үделгези-биле хамыкты кайгады күүседип турган. Ол ырның аялгазын ол боду чогааткан. Сайлык куштуң ужарынга үндезилеп, ийи ангы чогааткан мен деп, меңээ каш удаа хөөрөп чугаалаан кижичи.

Ачам «Хат», «Шеми-Хемим» деп чогаал номнарын чонга өргээн.

Кызыл чечек саглаңайнып,
күзелімге чурттап чорзун.
Кымдан эргим ачам чагы
күчү-күжүм немеп чорзун.

АМЫДЫРАЛ БООДАЛДАРЫ

(Эссе)

Хөлегениң эскет чокка дүжери дег,
Хөме келген өлүм хүнүн ожаавас бис
(Автор).

Кижиги төрөлгөтөнниң амыдыралы кезээде-ле бир-бир арыннары астыгып артып калган улуг ном дег деп япон чечен чогаалдың классиги Акутагаваның сөстери чайгаар сагындырып келир-дир. Кижиниң амыдыралы шынап-ла ындыг: кандыг-ла бир таварылгада бирээвистиң чуртталгазын базымнап, ооң допчу намдарының арыннарын ажып, сактып ора, ынчан ыяап-ла бир-ле ажыдышкынны кылып, астыга берген арыннарны тып алган дег боор бис... Тыва чечен чогаал, журналистика, уран чүүл-биле ады, намдары доңнашкан, мээң башкарыкчым, башкым, редакторум, хей-аът киирикчим чораан акым Сарыг-оол Тамба-Сүрүнович Куулар 1997 чылдың башкы айында, кыштын сөөлгү хыраазын бүргенипкеш, бистен чарлып чорупкан. Частың башкы айын, ол турган болза, 70 дугаар байырлап уткуп алып турган ийик. Амыдыралдың чеденги артын, чеденги чараш чазын ооң салым-чолу оюп эрткени ол.

Намдардан арын

Хоочун журналист, чогаалчы Сарыг-оол Куулар ада-өгбелериниң, бодунуң алгап ырлап кааны чурумалдыг Шеми хемниң эриинге төрүттүнген. Ачазы Александр Тамба-Сүрүн – тыва чогаалдың үндезилекчилериниң бирээзи. Ооң ызыгуур төөгүзү Тываның төөгүзү-биле доктаамал үн алчып келген. Ишкин девискээринге чурттап чораан бай садыгжы Василий Бяков Ондар уктуг Тыва уруг Төгерик-биле чурттааш, бир кыстыг, беш оолдуг болган. Оларның аттары бо: Көк-Кадай, Опан, Көк-Хаа, Мишке, Боралаа, Сегбе.

Тывага ол шагда школа деп сөс безин турбаан. Оон уламындан, чеди харже кирип чорда, В. Бяковтун уруу Көк-Кадайның оглу А. Тамба-Сүрүнну Чадаананың Алдыы-Хүрээзинге өөредиди-биле эккеп, Инек-Саар оглу Лопсан-Кумзат деп ламага шавы кылып каан. Хүрээге өөредилгезин тергийн эки доосканда, ону эмчи-лама сургуулунче, Төвүтче чорудар деп хүрээ-хииттин улуг ламалары шиитпирлээн турда, Тывага революция тиилээн, эрге-чагырга чаарттынып эгелээнде, эмчи-ламаның хүрээ-хиит-биле салым-чолу чарылган. Ынчаар, эгезинде тыва бижикти өөренип алгаш, ликпунктуга башкылап, а ооң соонда, журналистикаже кирип, «Тываның аныяктары», «Ленинчи орук», «Шын» солуннарга ажылдап, шүлүк чогаалынче база кирген. Чоннун чогаалчызы, журналист, күш-ажылдың хоочуну А. Тамба-Сүрүн оглунун чогаадыкчы оруунга, ооң бойдустан салым-чаяанын сайзырадырынга кол салдарлыг болганын С. Кууларның «Күчү-күжүм немең чоруур» деп шүлүүнден дараазында одуруглар херечилээр.

Кеди шынын сураан болза,
Келир өйже чүткүп чораан
Агитатор, шүлүкчү-даа,
Ажылчын, башкы, редактор,
«Большевик» деп амгы совхоз
Борта таваан салып турда,
Партком баштааш, улус чонга
Бараан болган ишчи ачам.
Оон бээр ам чеже чылдар
Олчуп-солчуп эртпеди дээр.
Ооң чагыын, сагынын дег,
Чүрээмде чүм шыгжап чор мен.
Кымдан эргим ачам чагыы,
Күчү-күжүм немең чоруур!

Чогаал, шүлүк, парлалгага чаңгыс доңнуг болган адашкылар «Шеми-Бажын», «Шеми-Хемни» арттырып кааш, болчашкан дег, кайызы-даа 59 харлыында мөчээни ол (1971, 1997). Чогаалчының авазы Сечикпаа Ак-кысовна Куулар 1959 чылдан эгелеп, ачылыг дыштанылгазынга чедир Шеми сумузун даргалап чораан. Ооң ачазы Ак-кыс

Шевер-оолович Монгуш Даа кожууннуң Буян-Бадыргы ноянның улуг чылгычызы чораан. Адазы Шевер-оолдун кады төрөөн акызы Монгуш Оттукай 1882-85 чылдарда Ондарларның Ажык-Карак оглу Сеңгин чаңгы баштаан феодал байларга удур тура халышкан 50 маадырларның бирээзи. Шевер-оол Монгуш Буян-Бадыргы ноянның адазы Ашак-ноян мөчөөндө тускай чалалга-биле оон орнукшудар черин шинчилеп көрүп бергеш, «Ноян шаразын» (чевээн) Шеми, Чадаана аразында Алды-Хайырактың Хадың-Ооргазы деп черге тургузуп чазаан ус-шевер дарган кижин чораан. Ол-ла бүгү төөгүнүн арыннарын бирден бирээ чокка бадыткап, долдуруп берип чоруур «дириг херечи» ававыс Сечикпаа Ак-кысовна аравыста, ам 90 харже кирипкен. Оон амыдыралы Тываның төөгүлүг үе-чадалары-биле холбашкан. Бетти дээрге, оон 3 харлаан доюнга Буян-Бадыргы ноян барган. Ынчан улуг улус «Ноянга дашканы сөңне, уруум» деп сымыранып, ыдалап, чаптап турда:

Кула бениң сүдү самгыл
Хувазынга долган самгыл.
Саар бениң сүдү самгыл
Савазынга долган самгыл.

— деп, ачазының өөреткени-биле ырлавышаан, элечтендин барып, корга-корга, кадактыг хуваны ноянга сунарга, демгизи чазы кончуг хүлүмзүрүп, каттырып, хүлээп алганы сагыжында артып калган.

Чашкы арыннар

Дириг төөгү, дириг анекдоттар дижип, кады төрөөннер аравыста баштактанып, сактып чугаалажып кээр болушкуннарның кол маадыры — Сарыг-оол Куулар-ла болгай. Ынчан авам Шемиге суму даргалап турган. Найысылалдан С.К. Тока баштаан даргалар келгеш, өөвүске доктааган. Аалчылар бажыңче кирип, шайлап олулар аразында дарганың чолаачызы арны-бажы өрт кызыл, дер-бузу шаалаар чүве Сарыг акымны чедип алган

кире халып келген. Чүвенин ужуру – чолаачы машиназын хөделдирип кааш турда, чай аразында оозу турган черинден шимчеп ал-ла, ыңай болган, көөрге, иштинде кижиде чок. Угаан-кут чок, ужа-тура халып чорааш, чеде бээрге, руль артында суму даргазының беш харлыг оглу амыраанындан ийи ногаан карактары дээрбектели берген олурган. Чаш кижини канчаптар боор, Тока дарга «байысаарга», демгизи чүвүрүнүн карманындан 5 көпеек уштуп эккелгеш, «Сен мээң акшамны ап алгаш, машинаңны берип көрөм, акый» деп дүште чок дедир көгүткен. Ол хевээр-ле Тока дарга авамга таварышкан санында-ла, акым дугайында ыяап-ла айтырар болу берген. Акым черле хөктүг кижиде, кандыг-даа байдалга таварышкаш, тоо чок үнө бээр, шынап-ла, «отка-даа өрттенмес, сугга-даа дүшпес» дээни-биле дөмей. Ынчангаш-даа чүве ийикпе, чогаалчы эш-өөрү аңаа «Өлбес-Сарыг» деп шола ат берген. Бир-бир бодаарга, шында-ла ыңдыг – ам боду чок-даа болза, сагыш-сеткилде ооң овуру дириг; чогаал, журналистикада арттырып каан ажилдары өлбээн. Москванын М.Горький аттыг чечен чогаал институтунга өөренип турдумда, акымның чагаалары төрөөн черниң тыныжы, а ооң бижиир аяны оюн-баштак долганы-биле онза солун. Бир-ле ыңдыг чагаазыңга «Чаа, эргим дуңмам, суртаалчы, кода черде сургуул кижиден хөйнү негеп канчаар деп мен, доп-дораан костюм, чүвүрден чорудувут аа... (чурааш аан)» дээнин чаптааш, бажымга кире хонуп келген одуругларны бижий шаап алган мен (баштак-биле):

«Өлбес-Сарыг»,
Өлчей сарыг –
Өргүн чоннуң шаңнаан ады
Өлбес-Сарыг?!
Тыва кижиде карактары
Тывызыксыг «ногаан болган!»
Тыва кижиде сеткил-хөңнү
Тывызыксыг... Шүлүк долган!
Өлбес-Сарыг,
Оңмас-Сарыг

Сүт дег далай сеткилинге,
Сүмбер-Уула бодалынга,
Хеймер дуңмам күдүк базып,
Хербектенип, сүзүк алды.

Бистер колдуунда-ла Кызылда чурттап чоруур болгаш, эпти-ле ававыстың бажыңынга (ону хеймер күдээзи «Буянный уявыс» дээр) чыглы бээр бис. Ынчан акым «хөглүг ужуралдарын барон Мюнхаузен дег хөөрөп-ле эгелээр кижиге. Кара-далай эрийнге чаававыс Зоя Санчьева-биле дыштанып чорааш, база-ла бир хөктээн. Бир-ле кежээ чаавамдан дургуннап-каш, ресторанга олуруп-каш, эвилең-ээлдек тус чер чурттуг чон-биле хөөрөшкеш, арай эрттирип-кенин эскере тыртып каан. Кончуг мөге-шырак грузиннер долганып кээп, «Чүү мындыг кижиге апардың, чүге дендеп тур сен?» деп, чөңгээлеп үнгөн. «Бо-даа болбаан чүве-дир, маңаа кижиге канчап сөөк салыр боор, кадайым хөөкүй-ла ат болур-дур» дээш, чүнү-даа бодай тырта каап-каш, хенертен арны-бажын шириини кончуг кыла каап-каш: «Мен дээрге грызун-тыва чоннуң найыралы дээш кел чыткан мен. Ажыы-биле чугаалаарга, я за великого Сталина!» деп кышкыра каап-каш, ийи холун адыштай туткаш, чайбышаан, залды эргий базып-кан. Ынчаар орта демгилери «ат кылыр» хамаанчок, ону эң хүндүлүг аалчы кылгаш, хүндүлөп шаг бооп, олчаан ижин-кара чок эжишкилер болуп артканнар.

Акым-биле чаавамның элчигенде ушкажып алган, каттыржып олар чуруун көргөш, чырык чер кырында ам кайызы-даа чок-даа болза, кады чурттаан амыдыралыңда аас-кежиктиг чораан үелери хөй, ам бот-бодунга ынак кижилер дуу оранда-даа база ол ышкаш четтинчип алган каттыржып чоруурун кым билир... буддизмнің философиязын бодаарга...

Сенден ындыг эрес-кежээ,
Сеткилинден меңээ ынак,
Эриг баарлыг, авыралдыг,
Эргим кижиге кайын турар.

Сени чоктааш, түрей бердим,
Чежеге дээр хинчек көөр мен.
«Өлбес» диртип чорзумза-даа,
Өлүм кээрин манап чор мен.
Хөөрүннүң кыдыы хос-тур...
(«Чааскаанның сеткили»).

Ажыл-иштиң арыннары

Бүдүрүлгө харектеристиказындан: С. Куулар республика солуннарынга, теле-дамчыдылгаларга өөрөдиглиг, үлегерлиг ажылдарны чорудуп, Тываның ажыл-амыдыралынга чугула айтырыгларны көдүрүп келген. «Кежээниң мурнунда хүндү», «Ажыл-ишчи кижилер», «Дайынчы алдар», «Мурнакчыларның ажыл-ижи» деп очерктер чыындыларының авторларының бирээзи. Ол ышкаш республиканың мурнакчыларының, революсчу, дайынчы, күш-ажылчы хоочуннарының дугайында очерктери, шүлүк чогаалдары «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагынга, республика солуннарынга доктаамал парлаттынып келген. Ниитизи-биле парлалга шугумунга 28 чыл ажыг, ооң иштинде 10 ажыг чылда «Шын» солунга ажылдап келген.

* * *

— Кандыг чурттап чор сен? — деп айтырыңар.
Харызынга «Чүгээр-ле» деп илеткээр мен.
Узун оруум мурнунда бо көстүп чыдыр —
Журналистиң салымының чымыжы-дыр.

Бо одуруглар ооң аныяк назынында-ла шилип алган оруунга, мергежилинге бердингениң чонунга ачы-буянын чолукшуп чораанының херечилери С. Куулар хөй ырларның автору болгаш, бот-тывынгыр, профессионал композиторлар-биле кады ажылдап, оларның уян, чараш аялгалары-биле шүлүк одуругларын чалгынналдырып, ужудуп чораан-на болгай. Ооң өскелеринден эрте бижээни «Болчагда кыс» деп ырызында ынакшыл, бойдус, сагыш-сеткилди өлчей удазын дег өөрүп бижээни каш-ла одуругдан көстүп келир:

Шалыпчы оол дүргедеп көр,
Чалаан болчааң өйү кел чор.
Чаактарымны сенден хунаап,
Салгын, сырын ошкай берди.
Каттыраңнаан өөр сылдыс
Караңгыны чырыдып тур.
Алдын ышкаш шолбан отгар
Амыраамче үдеп туру...
(«Болчагда кыс»).

Акым ачам ышкаш, хөгжүм херекселдериниң кайызын-га-даа ойнаар кижиге, ылаңгыя баянга. Чажындан-на ырлаар, танцылаар, бодунуу-биле артист-даа. Ооң бадыткалы — 1995 чылда Танды-Тываның бүгү арат-чонунуң мурнунга ачы-хавыяазы дээш, уран хөгжүлдени мергежилдиг нептереткени дээш, көдээде уран чүүлдү, улусчу чогаалды камгалап, кадагалап чорууру дээш «С. Пюрбю аттыг шаңналдың лауреады» атка төлөптиг болганы.

Ооң-биле кады база бир солун арын ажыттынып келди. Акым ынчан Хорум-Даг школазынга өөренип турган. Ава-ачазы аңаа ол үеде аныяктар аразынга нептереңгей «бостон» костюм, чүвүр садып берген. Акым оозун кедипкеш, Хөндергей кайы сен дээш чорупкан. Аныяктар кежээзинге ол дег чараш танцылаар, ырлаар, оюн-баштак кижиге-даа чок болган. Эртенинде чанар бетинде клубта ажылдап турар эжи дүвү далаш чеде хонуп келгеш: «Эжим, менде тулган дээн баян бар, чап-чаа, садып алыр сен бе?». Акшазы чок кижиге акым хөөкүй үр-даа боданмайн кончуг чараш костюм, чүвүрүн суна каапкаш, өөрүшкүзү кызыгаар чок, ада-иезинге мактадыр дээш, Шемиже чадаг базыпкан. Арт кырынга дыштанып олурупкаш, баянын ойнап, ырлап каап орда, читкен аъттар дилеп чораан, Хөндергей чурттуг Тевер-оол деп кижиге магадап, дыннап эрткен чүве-дир. Үш хонганда Шемиге шагдаалар келгеш, «читкен баяны» (эжи оорлап алган эдин Сарыгга саара каапкан чүве-дир) хавырып аппарган. Үш хонуктуң уттундурбас өөрүшкүзү — күзенчиг баяны, чараш костюму-даа чок арткан. Эжинге хомудаар, хорадаар

туржук, «Канчаар ирги, хөөкүй?» деп кээргээр болган. Акымның аажы-чаңының база бир онзагай талазы ол — ак сеткилдиг, эш-өөрзүрек, эш-өөрү дээнде, чүү-даа харам чок, буянның чоруур.

Эжиим ажып чедип келир
Эжим-өөрүм кайда-даа хөй,
Амыраар мен, байырлаар мен,
Анчыгзынар сеткилим чок.
Эки, багын деңге көржүр
Аргыжып кээр чонум чокта,
Ээнзиргей бажың ээлеп,
Амыдыраар күзелим чок.

(«Чонум», 1992 чыл).

Ооң үнген ном чогаалдарындан аңгыда белеткеп эгелей берген ажылын, ама саазын кырында арткан демир-үжүктү, уламчылаар орукту, салымны акым айытканын медресеп, бодап артым. Ынчан акымның 1992 чылда үнген «Бодалдарым боодалдары» деп номунун адын «Амыдырал боодалдары» деп иштимде бодап, катап ажып оарарымга, арын бүрүзү-биле өөрүшкү-муңгарал, өлүм, чуртталга кожа четтинчип алган чоруп турганзыг, ооң бүгү амыдыралы байлак сагыш-сеткили, «Оңмас-Сарыг», «Өлбес-Сарыг» чаптанчыг шола овуру-биле бирде карак чажы, бирде каткы сеткилимге дойлуп, а бо хүнде частың эрээн дамдылары дег, куду агып бадып, дамырактың («Дамырак» ном) күчүлүг Улуг-Хемге («Улуг-Хем» сеткүүл) катчып, үн алчып улажы бергени дег сагындырар.

Монгуш БАЙЫР-ООЛ,
философия эртемнеринин кандидады, журналист.

Сатиразын салбас, юморун утпас

Хаван чылдыг чараш кысты
Кадай кылдыр ап алган мен.
Кадайымны чассытканда
«Хаваным»-даа дээр-ле мен.

Алган эжим меңээ база
Аажок ынак, чассыткылаар.
Аът чылдыг болурумга
«Аскырым»-даа дээр-ле кижн.

Бо баштак шүлүктөрнн номчааш азы дыңнааш, чырын чырташ кылбайн баар кижн ховар боор. Ол одуругларнн он ажыг баштак болгаш шоодуглуг номнарнн автору, бодум хуумда «шоодугнун генералы» деп адаарым мээң эжим Василий Монгуш бижээн. Көктүг, шыктыг алаактарлыг, кара-ногаан эзимнерлиг, кайгамчыктыг арыг кара суглуг хемнеринде кара-кара кадыргылар салдап турар Хөндергейге ол төрүттүнгеш, чогаадыкчы орукче кокпазын изээн.

Талыгыр ырак 1947 чылдын чазы. Хөндергейнн Даштыг-Кужур суурунга эге школа турган. Дөрт дугаар класстың башкызы Кара-сал Тежитей өөреникчилеринге даалга хуваап тургаш, селбегер баштыг Васяга хана солун үндүрерин дааскан. Ол үеде кончуг ховар турган ама саазынны, будукту болгаш бийирни берип каан. Өске эштери даштын ойнап турда, Вася класска чааскаан олуруп алгаш, башкынын даалгазын күүседип кирипкен. Кидин түлүк чуруттунуп, бижиттинип олурда, эжн Дадар-оол кире халып келгеш, бистиң командавыста бир кижн чедишпейн тур, дүрген барып ойна дээн. Вася бажын-даа көдүрбейн, улай чуруттунуп олура, чугаалаан: «Мен бо солунну бөгүн дооскаш, ханага азып каар хүлээлгелиг мен. Башкы даарта келгеш, көөр мен дээн кижн...»

Даартазында башкы хана солунну шынап-ла кичээңгейлиг номчуп көрген. Эң ылаңгыя сөөлүндө киирген шоодуглуг одуруглар башкыны сонуургадыпкан. «Кымдыр ол?» деп эгениң адаанда тывызыктар аянныг айтырыглар бар: «Кичээлдээр дээрге хинчектени бээр, аъш-чем ижер дээрге амырай бээр», «Онаалганы боду кылбас, оолдардан дүжүрүп бижиир», «Боду кичээлге олурзадаа, бодагы аалында турар»... Бо кымнарнн дугайында бижээни ол деп башкы айтырган. Ханызынга класс чир шон кылдыр каттыржыпкан. Чүгө дээрге херек кырында

кымнарның дугайында бижээнин өөреникчилер кончуг эки билип турган.

Ол-ла чазын Вася «Сылдысчыгаш» солунче канчаар өөренип турарының дугайын бижээш, чоруткан. Удаваанда «4-5-ке өөренир» деп аттыг материал чырыкче үнүп келген. Дөрт классты дооскаш, Чадаананың бир дугаар школазынга өөрени берген. Ында өөреникчилерниң саны суму школазындан каш катап хөй болган. Оолдар биле уругларның интернаттары ийи аңгы. Бир өрээлге-ле чээрби ажыг кижичурттаар. Чемненирде чыскаалып алгаш, базыптар. Класста өөреникчилерниң саны база энмежок. Чаа башкылар чаа эртемнерни өөредип эгелээн. Чаа таныштар база ала-чайгаар немежип келген. Бир катап база Хөндергей чурттуг эжи Сарыглар Малай-оол-биле материал бижип алгаш, «Ленинчи орук» солуннуң редакциязынга чедире бергеннер. Өөреникчилерниң школада болгаш интернатта канчаар кичээлдеп, чурттап турарын, арыг-шевер, бедик культура дээш чүнү кылып турарын парлаан чүүл парлалгага үнүп келген. Ийи эжишкини редакцияның ажилдакчылары эр-хейлер силер деп мактааш, төлевир кылдыр үжен рубль берип каан. Интернатка чурттап турган согур көпеек чок оолдарга ол дээрге улуг түң болган. Бир дугаарында конфет садып чигеш, арткан акша-биле эштерин киноже каш катап чалааннар.

Школачы чылдар соонда артып калган бышкан билигниң аттестадын холунга тудуп алган Василий кайнаар өөренириниң дугайын шыңгыы бодап турган. Он классты доозуп турда, класс баштыңчы башкызы Клавдия Васильевна Просветова сен келир үеде профессияңны литература-биле холбаар болзунза, эки деп аңаа чугаалап турганын база утпаан. Оолдуң бодунуң күзели, башкызының сүмези ону журналистикаже чоокшуладып эккелген—ол Москваның М.В. Ломоносов аттыг күрүне университетиниң журналистика факультетиниң студентизи апарган. Эртемниң улуг төптөриниң бирээзи Москва университети билиг чедип алыксаан аныяктарга магалыг таарымчалыг оран. Аңаа чүгле бодунуң тускай эртеми-

биле холбашкан лекциялар-биле кызыгаарлаттынмайн, өске-өске адырларга хамаарышкан билиглерни база орук олчазы кылдыр шиңгээдип ап болур. Сураглыг эртемденнер, академиктер, профессорлар физика, химия, биология, геология, математика болгаш өске-даа эртемнерниң төөгүзүңге болгаш амгы үеде ажыдышкыннарынга хамаарыштыр лекциялары доктаамал номчуп турган. Сонуургалдыг аныяктар шилип тургаш, барып дыңнап чаңчыгып калган.

Журналистика факультединге делегейниң янзы-бүрү чурттарындан келген оолдар, кыстар өөренип турган. Василийниң кирип алганы бөлүккө он ажыг нациянын ажы-төлү бар болган. Профессорлар Константин Былинский, Дитмар Розенталь, Елизавета Кучборская, Александр Западов, Владимир Архипов, Илья Толстой болгаш өске-даа он-он башкылар келир үениң журналистеринге боттарының билиин, мергежилин харам чокка берип чорааннар.

Университетке келген аалчылар-биле ужуражылгалар солун болгаш, студентилерге дыка хөй ажыктыг билиглерни, сүмелерни бээр турган. Мурнунда чүгле солуннарга номчуур, киноларга көстүр турган ат-сураглыг кижилерни Василий Монгуш анаа бир дугаар сонуургап көргөн: Семен Михайлович Буденный, Родион Яковлевич Малиновский, Михаил Александрович Шолохов, Илья Григорьевич Эренбург, Евгений Александрович Евтушенко, Никита Владимирович Богословский, Тихон Николаевич Хренников, Александра Николаевна Пахмутова дээш оон-даа ыңай саннап болур.

Өөредилгениң беш чылы эрте берген. Москва университетинин журналистика факультединин бир дугаар тыва доозукчузу төрөөн республиказынче ээп келгеш, «Тувинская правда» солунга ажылдай берген. Оң редактору Александра Богданова чаа келген ажылдакчызынга солуннуң төөгүзүнүн, ында ажылдап турар журналистерниң, оларның мурнунда кандыг сорулгалар турарының дугайын барык шак иштинде чугаалап берген.

Тываның бир дугаар солуну, оон арга-дуржулгалыг ажыл-дакчылары В. Монгушка мергежилин бедидеринге улуг салдарны чедиргени чугаажок. Ийи чыл эрткенде ону «Тываның аныяктары» солунче шилчидипкен. Аңаа ол килдис эргелекчизи, харыысалгалыг секретарь болгаш редакторунга чедир ажылдаан.

1970 чылда Василий Монгушту ССРЭ-ниң Күртеле-радио комитединиң Тывада корпунктузунуң эргелек-чизинге томуйлаан. Чаңчыкканы солуннар-биле байыр-лашкаш, радиожурналистиканы шиңгээдип ап эгелээн. Оон белеткээн материалдары чүгле чурттун иштинге эвес, даштыкы чурттарже база тарап турган. Дараазында чылын Василий Монгушту база чаа ажылга—Тываның ном үндүрер чериниң директорунга томуйлаан.

Василий Монгуштуң чогаадыкчы амыдыралынга Тываның ном үндүрер черинге ажылдаан чылдары онзагай улуг черни ээлээн дизе, кандыг-даа хөөредиг турбас. Коллектив биле удуртукчунуң аразынга харылзаадан ажыл-херектиң түңнели, чедишкиннери дорт хамаарыл-галыг. Ном үндүрер черниң ажылдакчыларының, хөй санныг номчукчуларның, литераторларның болгаш критиктерниң санап турары-биле алырга, чеден болгаш сезен чылдар Тывага номнар талазы-биле улуг дүжүттүн чылдары болган. Василий Бора-Хөөевичиниң журналисти-кага тускай дээди эртеми, солуннарга болгаш ССРЭ-ниң Күртелерадио комитединге шиңгээдип алган арга-мерге-жили, алыс кижини мөзүзү чаа ажылдап келген черинге чедишкинниг базымнарны кылырынга быжыг болгаш боттуг идигни берген.

Саң-хөө талазы-биле байдалды экижидер дээш, делегей классиктериниң сураглыг чогаалдарын орус дыл кырынга массалыг тиражтарга парлап эгелээн. Номнарның көрүштүг хевиринче база кичээңгейни улгаттырып, өңнүг кылдыр парлаарын шиңгээдип ап эгелээн. Бисте өңнүг номнар парлаар чер чок болганындан Москва, Ленинград, Иркутск, Уфа, Казань, Свердловск хоорайларның поли-граф комбинаттары-биле харылзааны тургускан. Оон

түннелинде өөредилге номнарының дыка хөйү өңнүг үнүп эгелээн.

Тыва чогаалчыларның шилиндек дээн романнырын, тоожуларын, шүлүктөрүн болгаш шиилерин база катап чырыкче парлап үндүргөн. Аныяк чогаалчылар-биле ажыл кажан-даа үзүктелбээн. Оларның бир дугаар чогаадыкчы күжүн шенээр «Улуг-Хем» альманагы тыва болгаш орус дылдарга доктаамал үнүп турган.

Солуннарга болгаш радиога ажылдап чораан журналист Василий Монгуш ном үндүрер черге келгеш, чүнү канчаарыл? Мен бодаарымга, ол ынчан-на бир номну барык белеткеп алган турган хире кижиге. «Тываның аныяктары» солунга кады ажылдап турувуста ол «Каткы бажы каткан эвес» деп рубрика адаанга шоодуглуг болгаш баштак чечен чугаалар парладып турган. Удаваанда шынап-ла «Каткы бажы каткан эвес» деп ат-биле ооң бир дугаар ному үнүп келген. Номнуң тиражы дораан тарай берген. Дараазында ному «Кадай-кыстың чаңы чараш» деп ат-биле үнгөн. Оортан бээр ол он ажыг номну чырыкче үндүргеш, Тывага сураглыг автор апарган. Василий Монгуштун чогаалдары Москвага, Казаньга, Алма-Атага, Якутскиге, Берлинге болгаш өске-даа хоорайларга парлаттынган. 1983 чылда ону ССРЭ-нин Чогаалчылар эвилелинин кижигүнүнгө хүлээп алган. Ол очулга ажылын студент тургаш-ла эгелээн. Индий чогаалчы, Нобель шаңналының лауреады Рабиндранат Тагорнун чогаалдарын тыва дылче очулдургаш, 1962 чылда «Аалчы» деп ат-биле тускай ном кылдыр үндүргөн. Орус болгаш совет шүлүкчүлөрнүн, бурят, хакас, алтай, казах, кыргыз чогаалчыларның тоожуларын, шүлүктөрүн база очулдургаш, номчукчуларга сөңнээн.

Ном үндүрер черге он беш чыл ажылдап тургаш, республиканың хоочун болгаш аныяк чогаалчылары, композиторлары, чурукчулары, артистери, эртемденнери-биле сырый ажылдап, амыдыралдың, чогаадыкчы чоруктун янзы-бүрү талаларын ол шаанга киир көрүп, чуртталганын университетин хандыр өөренип эрткен.

В.Б.Монгуш 1986—2005 чылдарда тыва радиостудиянын директорунга ажилдап турган. Административтиг ажилдың сыдым аргамчызы ону чеже-даа столга «өртеп» каарга, ол чогаадыкчы ажылын кажан-даа соксаш кылбаан кижиги. Мен бодум ол чылдарда ооң-биле кады радиога ажилдап турган болгаш, ында байдалдың кандызын багай эвес билир турган мен. Бир эвес ном үндүрер черге номнуң кажан үнерин айлар болгаш чылдар-биле саннап чугаалажыр болза, солунга хүннер болгаш хонуктар-биле чугаалажыр. А радиога үени шактар, минуталар болгаш секундалар-биле хемчээп чугаалажыр. Ону сагыры—корреспондентиден директорга чедир бир аай чурум болур. Ындыг бачым үеде директорнуң бижиттинип олуру хары-даа чок болур чүве. Радионуң иштиги ажылын организаастаары, тематиктиг болгаш календарьлыг планнары тургузары, дамчыдылгаларның утка-шынарын хынаары, ону экижидери, чогаадыкчы болгаш техниктиг ажилдакчыларның аразында харылзааны шын хуваары—директорнуң хүлээлгези. Ажыл хүнү ооң-биле эгелээш, ооң-биле төнер.

Василий Монгуштуң чогаадыкчы оруу узун болгаш олча-омактыг деп хөөредиг чок чугаалап болур. 1947 чылда баштайгы материалын ол демир-үжүк-биле бижээн. Бөгүн ол компьютер-биле холбажып алгаш, чогаадыкчы ажилдың техниктиг талазын оранчок чиигеткен. Чогаалчының үр үеде үре-түннелдиг ажылының бир чылдагааны—ооң эп-найыралдыг өг-бүлезинде деп билир мен. Ооң аалының ишти база Хөндергей чурттуг Галина Шырвановна—педагог болгаш журналист. Ол хөй чылдар дургузунда партия болгаш парлалга шугумунда ажилдап чоруур. Уруу Марина биле оглу Мерген кайызы-даа Ленинград университетин дооскан. Ооң соонда Москвага өөредилгезин уламчылаан—Марина Москваның Н.Н. Миклухо-Маклай аттыг этнология болгаш антропология институтунуң, Мерген Москваның М.В. Ломоносов аттыг күрүне университетинин экономика факультетинин аспирантылары апарган. Бөгүн Марина Васильевна—төөгү

эртемнериниң доктору, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң ажылдакчызы, ооң дунмазы Москвада экономистеп ажылдап чоруур. Мергенниң аалының ишти Татьяна Федоровна база эртемден—экономика эртемнериниң кандидады. Оларның оглу Андрей школада өөренип турар.

Кады чурттап, ажылдап, каттап, балыктап, кожа дачаларывыста ногаа, чимис өстүрүп чоруур эжимниң дугайында материалымны баштак шүлүктөр-биле эгелээш, шоодуглуг шүлүктөр-биле доозар дээш, ооң чогаатканы дараазында одуругларны киирдим:

Арагага арын-нүүрүн садыпкан сен,
Арагага алган эжиң орнапкан сен,
Арагалааш, ажы-төлүң уттупкан сен,
Арагалааш, аал-чурттуң каапкан сен.

Арагалааш, ажылындан үндүрткен сен,
Арагалааш, хонуң үстүп ядараан сен,
Адак соонда угаанның шуут баларлангаш,
Албыстаар деп барган-дыр, кончууну але!

Ольга ДАМЧАЙ,
тыва дыл башкызы.

АЛЬБЕРТ ХОМУШКУНУҢ ЧАЖЫТ ДЫЛЫ

Сураглыг казах шүлүкчү, эртемден Абай Кунанбаев: «Делегей – кызыгаар чок калчаа далай, шаг-үе далайның кырында соксаал чок хат, салгалдар — чергелештир сслчуп турар чалгыглар, ол чалгыгларның солчулгазы – мөңге амыдырал» — дээн. Кандыг-даа чон национал медреселдиг, чоргааралдыг, төөгүлүг, культуралыг. Чонну эвилелдештирип турар күш – езу-чаңчыл. Ол чидер болза, чоннуң амыдыралындан бир-ле үнелиг чүүлдүң читкени ол болур. Ол чидириг ис чок барбас, дараазында салгалдарның салымынга хала чедирип болур.

Ынак театрывыстың репетуарында база бир чаа шии немешкен. Драматург Э. Мижиттиң «Өргүл» деп шиизин Альберт Хомушку тургускан.

Тыва улустун чугаалажыр аргаларынын бир онзагайы – оя-кыя элдээртип чугаалаары. «Оолдуг киж и оя сөглээр, кыстыг киж и кыя сөглээр» дээр болгай. Элдээртиг чугаа кижини бодандыра, бичи ажыдышкыннар кылырынче албадаар. Чүге дээрге уран бодаалдың сорунзалыг күжү ында. Ону билир-ле киж и билир, билбейн баар улус база турар. Кижиниң ишти-хөңнүнден, ниити кижизидилгезинден, культуразының деңнелинден хамааржыр. Оя-кыя элдээртип көргүзер аргаларны «Бодарал» деп шииде (Ч.Ондар) база «Страсти прибайкальскиеде» (Вампилов) режиссер Альберт Хомушку элээн чедимчелиг кылдыр ажыглаан. Шииниң маадырларының чааскаанзыргайын, кижилерниң бот-боттарынга тоомча чогуна, азып-тенип, билчип чадап чоруурун элдээртип көргүзер демдектер аргазы-биле көргүскени – режиссернуң чажыт дылы болур.

«Өргүлдү» көргөш, бир эртем-билиглиг киж и: «Хамнарыаш тудуп алгаш, база хамнаар чүве-дир аа» — дээниң дыңнадым. Ооң чажыт дылды, элдээрткен чугааны, уран демдектерни көңгүс билбези ол.

Режиссернуң кол бодаалды илередирде удурландырышкынның дузазы-биле ажыглаан элдээртиг аргалар; ачы-буян, арыг ынакшыл – кара адааргал; эртем-билигжэ, чырыткылыг келир үеже чүткүл – кара таапкы, арагадары, кем-херек үүлгедиглери, дүмбей караңгы амыдырал. Буянын кижиниң чонунга өргүлү — амы-тыны. Ооң түңнели – миннишкин, сагыш-сеткилдин иштики арыгланышкыны, бодаралы.

Киж и төрөлгөтенниң муң-муң чылдар дургузунда шиитпирлеп турары «адалар болгаш ажы-төл» айтырышииде чиди-биле тургустунган. Улугну улуг деп хүндүлээр, бичиини бичи деп хүндүлээр чаңчылывыс чидирер болзувусса, келир үевис чок болур, салгалдарның харылзаазы үстүр. Ол бодаалды илередирде, хөделииш-

киннернин дорт-доора деп символ-демдектерин ажыглаан. Тыва чоннуң чүс-чүс чылдарны өттүр салгалдан салгалче дамчыдып чорааны кедилиг чаңчылдарын уттуп болбазын, сагыш-сеткиливис, угаан-медереливис сайзыратпас болзувусса, кырывыста айыыл-халап диргелип келирин «Өргүл» сагындырып турганзыг.

Шынап-ла, эр кижии дөртөн хар харлапкан соонда, сүт арагазын амзап болур, а херээжен кижии бүгү назынында арага амзавас, хоруглуг турганын билир бис. Ынчалза-даа аныяк салгалга улуг салгал үлегер-чижек болбайн турарывыста ирги бе? Чүге-ле арага-дарыже ынча дыка дүлдүнүп чоруур улус боор бис? Угаанывыс далдарап, сүлдевис кудулааны ол ирги бе? Чүге-ле аныяк өскен колдуу-ла чүгле ойнап-хөглөп, чиик амыдыралче сундугар ирги? Чеже өлүржүр-чидиржир, чеже «улуг аалдар» ээлээр бис? Чаңчылчаан амыдыралывыстан, күш-ажылдан, мал-маганывыстан адырлып, ооң-биле катый чаагай чаңчылдарывысты чидирип турарывыс ол эвес бе? Тыва эр кижиниң өг-бүлө мурнунга харысалгазы кудулаан, херээжен кижии база сузу бастынып, арага-дарыны өй чокка «чооглап», аскы-дылы ойда-кайда, сагыш-сеткили адааргал-биле долган турда, ажы-төлге буян кайыын келирил?

Караа оттуг, кулаа дыжы, угааны чарт, сеткили ажык көрүкчүлерге шииниң утказы, тайылбыр чокка-ла, билдингир. Ынчалза-даа аныяк өскенни кижизидер, уран чүүлдүң дылын билип алыр кылдыр өөредир-ле болгай. Ынчангаш студент аныяктарны, улуг класстың өөреникчилерин организастан, бо шиини көргүскеш, авторлар, артистер-биле ужураштырып, сайгарылганы кылырын сүмелеп тур мен. Эвээш санныг тыва чоннуң ажы-төлүнүң аразында чеже аваангырлар, салгынайлар азып-тенип чоруур деп. Ындыглар театрже ис баспас харын. Чонувустуң салым-хуузунуң, келир үезиниң дугайында шииге келген аныяктарны бодандырыптар болзувусса, ол-даа болза «далайга дамды дузавыс» болур.

Школаларда компьютерлер бар-ла болгай. Шиини шынарлыг кылдыр тырттыргаш, школаларже чорутку-

лааш, кичээлдерге чүгө сайгарып болбас деп. Башкы кижинин көдээде ролю улуг-ла болгай. Ол дээрге – «көдээнин көрүнчүү-дүр». Тыва башкылар өөредилгенин чаа аргазын ажыглаар болза, бир чедимчелиг арга ол-ладыр деп бодаар мен.

Шынап-ла, салымывыс – салгалывыста. Аныяк өскенин мөзү-бүдүжүн хевирлээр, оларны бодандырыптар, боттарын сценадан танып, чөгендириптер шиилернин бирээзи «Өргүл» деп санаар мен.

Тыва сценадан «Бодарал» дүже берди, «Страсти прибайкальские» деп мунгарал долган каттырынчыг шиин көзүлбестей берди. «Өргүлдүн» назыны узун-на болзунам!

Куулар Черлиг-оол

МЕНГИЛЕРНИН ДАМДЫЗЫ

Саая Майнак Тывада ады алгаан Саая Бүрбээ, Саая Хеймер-оол, Саая Сарыг-оол деп төрөл бөлүктүн хин дөзү-биле тудуш кижин. «Мээң кырган-авам Даваа-Хөө биле Мыңмыр кады төрөөн алышкылар» деп «Мөңгүн-Тайга — мөңгө чуртум» (2007, арын 119) деп номунда ол бижээн. Мыңмырнын улуг оглун Шожут-оол дээр. Шожут-оолдун сураглыг чурукчу Сарыг-оол деп оглун бүгү чон эки билер. Ол Тыванын комсомол шанналынын лауреады, алдарлыг чурукчу.

Шожул, Бүрбээ, Самыя, Хеймер-оол суглар хөгжүмгө салым-чаяанныг кады төрөөн алышкылар.

Самыянын оглу Вячеслав Москвага Суриков аттыг академия дооскан Россиянын Чурукчулар Эвилелинин кежигүнү, Тыва культуранын алдарлыг ажылдакчызы, өнүг чурулганын хөйгө билдингир мастери. Бо кижин чоокта чаа мени шуут кайгатты! Майнак эжимнин оглу Адыгжы Саая, Александр Сан-ооловичинин өрээлинче кире дүжүнөрем, Чашкымаевич, деп-ле, мындыг. Кирип келдим. Энир чорта берген Майнаам бо-ла «Экин, эжим!» диген ышкаш, мээң дужумда хана долу дириг хевээр тур ийин. Чүрээм шимирт дээн. «Чүү кижин бо эшти мындыг

кайгамчык дириг хевээр чуруй каапты?!» — деп айтырдым.

— Самыяның оглу Вячеслав-тыр ийин, Чашкымаевич — деп, Шоюн чугаалап үнүп келди.

— Бурунгу чылын хөөкүй эштин «Кижилерге ынаам кончуг» деп номунун даштын типографияга дыка багай үндүртүп кааш, ол дээш дыка човап чораан кижин мен. Ана, ол-дур бе дээн ышкаш, са-ла чураан-дыр а! — деп өөрөөним, магадаанымдан өрү шураар чыгыы ор мен.

Шүлүктөринге алгап чорааны мөңгө деңгер «Ак башты» ооң артында. Дуу ол баалыкта те, чуңма харап турар. Сарыг тарбаган безин ооң будунун чанында сукуруп орган ышкаш — бүгү бойдушту диргискеш, хөөкүй акызын биеэги топтуг, угаанныг көрүжү-биле бистернин чанывыска көстүп келген дириг бодун ол-ла ояар олуртуп каан. База-ла бо сааяларнын үрө-садызы болгаш, ындыг кончуг, бийир-даа тутканы — чурукчу; пианино-даа тутканы — композитор боор улус-тур. *(Бо сеткүүлдүн эн сөөлгү даштында 20-30 катап бичиилеткен өңнүг портрет ол-дур ийин. Слава Сааяның бо ажылы удавас улуг делгелгелерге көстүп келир боор).*

60-70 чылдарда Бүрбээ, Самыя, Хеймер-оол алыш-кылар «Дембилдейни» боттары баянга үдевишаан, үш үнге бадыра бээрге, театр долу көрүкчүлөр дээрже көдүрлү берген-биле дөмей апаар, кайгамчык-ла чараш үннүг, хей-аъттыг сааялар! Кандыг кадай төрүп-ле каан үрөн боор деп кижинин караанын чажы өөрүшкүдөн төктүп келир чорду. Чамдыкта мен боларны көргөш, 1850 чылда орус чуртунга сурагжаан Балакиревтин «Күчүлүг бөлүк» деп хөгжүмчүлөрүн-даа сактып кээр мен. Чараш чүүлдү чаяап турар салым-чаяаны-биле хөй-ниитиге «халдавырлыг» эки салдарны чедирип чоруур эрлер-дир ийин. Оларнын үлегер-чижээ меңээ база чогаалчы эжим Саая Майнакка эки салдарлыг болганы чугаажок. Ооң ужурундан Майнак Онафович Дүпчүр Бригадтын «Бистин аалдын кижилери» чижектиг бодунун төрөөн черинин кайгамчык «рерихчилеринге» тураскааткан «Мөңгүн-Тайга — мөңгө чуртум» деп хөй-ниити ужур-дузалыг эки номну бижээни чадавас.

Саая Самчуу, Салчак Шокжуй, Чанчы-Хөө Ооржак эртемден Иргит Самбу, чурукчу Саая Сарыг-оол — Тывага

сурагжаан кайгамчык кижилернин портреттерин сөс-биле чурааны чогаалчы кижинин чонче көрүнгөн улуг ажил-ижи болур. Кым-даа болза бир дугаарында төрөөн черинин адын бодаар ышкакжыгай. Молдурга биле Майнак азы Казырыкпайнын шүлүктеринге Чүлдүм-Сүрүң, Бүрбээ суглар «Меңги чечээнин» алдар-ады дээш, өскелерге дөмейлешпес онзагай аялгаларны бижээннер. Хат-шуурган азы меңгилернин тыныжы оларнын аялгаларында бар бе? Рерихчи философия мында чаштып чыдар эвеспе.

«Мөңгүн хээлерни» шүлүкчү эжим душ бооп бижип кагбаан. Гималай дег чырыткылыг Мөңгүн-Тайга оглу болгаш, кижилернин сеткилин ол чүнүң-биле өөртүптерин дүне-хүндүс боданып, эскерип чорааш, тып алган.

Караңгыда кылаңнашкан
сылдыстыг дээр карааның чаш дамдылары
хаялыг даң адып кээрге,
шывар-шокар челээш-хээлер кылаңнажыр.

Хүннүн шонуу чылып кээрге,
ыяштарга, сиген-оътка дүшкен шалын
черже дүжүп бүлдеңежир —
ынаам уруг караан чодуп орган ышкаш.

«Кижилерге ынаам кончуг» ар. 69

«Шывар-шокар», «челээш-хээлер» — бо эпитеттер өске кымнын-даа шүлүүнде чок боор ийин. Бойдуста бар өңнерни уран сөске ажыдып деп чүвениң бир чижээ бодур.

«Арзылаң баштыг Кызыл-Хирээн» — мындыг аттыг чер өске кайда-даа чок, чүгле Мөңгүн-Тайгада турган боор. Хирээн дээрге чер иштинден үндүр эжип каапкан довураа хая баарында көстүп чыдар бөрү азы морзук ижээнин ынча дээр.

Буга мунуп аңнап чордум,
Букулады бустай-ла бээр.
Мугур бажы Кызыл-Туруг
Чаңгыланып чыдып-ла каар.

Аскыр мунуп аннап чордум,
Айынайндыр киштей-ле бээр.
Арзылаң баштыг Кызыл-Хирээн
Чаңгыланып туруп-ла каар.

1880 чылдарда Узун-Чамыяң деп кижиге шары мунуп алгаш аннаар болгаш, ынчаар ырлап чораанын тоолчу Самбуу дыннаткан. Мөңгүн-Тайганы көрбээн кижиге эң баштай чедэ бээрге, көңгүс өске оранда келген ышкаш онзагай оран болгай. Ында арзылаң баштыг, чаан баштыг — кандыг-даа хевир-дүрзүлүг чалым туруглар бар.

Гималайның кырында мөңгө меңгилерге шонуп эрткен кежээки хүннүң өкпөң-кызыл хаяазын Светослав Рерих дег бийир-биле кым-даа ынчаар арыг чаагай алгап шыдаваан. Бо дээрге Индияның соңгу талазында тибет чуртунче шөйлүп кирген, тыва тоолдарда болза, Сүмбер-Уула деп адаан бедиктерниң бирээзи-дир. Бистиң өгбелеривис Алтай-биле кожа ол чижектег ыдык тандыны Мөңгүн-Тайга деп, кайгамчык-ла мерген, чараш, бөдүүн кылдыр адап каан-дыр!

«Меңгилерниң дамдызынга мээң ханым арыгланган мөңгө деңгер чуртувус дээш мөөң-бөлгээт чоруулуңар» деп сааяларның тоолчу өгбөзи Самбуунуң бистерге чугаалааны дег, Майнак Оңаңовичиниң соңгу йөрээлинге тураскааткан чүүлүмге мен база-ла ол дамдыны Ширээ тайгазының кырынга барып амзаан, меңгиге чечээн көргөн, ооң ыдык каазынга шүүлүкчү нүүрүм-биле арыгланып чораан болгаш, калган эжим Майнак Оңаңовичиниң чырык тураскаалынга сомалап эгелээн бо чүүлүмнү, ооң чогаалдарын сайгарып тургаш, меңгилерниң дамдызы кулакка дыңналып кээр кылдыр ам-даа уламчылаар мен, эргим номчукчу.

07.07.07.

ДОПЧУЗУ

ТЫВАНЫҢ ЧЭ-НИҢ 65 ЧЫЛ ОЮНГА	
Монгуш Кенин-Лопсан. Мээң башкым	
Монгуш Идам-Сюрюн.....	3
Кызыл-Эник Кудагы. Вадим Кожевников.....	12

ПРОЗА ЧОГААЛДАРЫ

Маадыр-оол Ховалыг. Ыры.....	17
Карак чажы.....	21
Лидия Ооржак. Шай согаажы.....	26
Эльза Ооржак. Ыт.....	28
Алдын-оол Ондар. Иениң өчүү.....	29
Чизе.....	39
Александр Бегзи. Ыдык чер.....	43
Карыма Түлүш. Кокайлар.....	59
Дегут Демчик. Бир аартам дүш.....	62
Ийи аартам дүш.....	63
Чеди четкер.....	64

ӨӨРЛЕШ ШҮЛҮКТЕР

Куулар Черлиг-оол. Харга бижээн шүлүктерим... (өөрлөш шүлүктөр).....	66
Чотпун-оол оглу Чочагар. Үениң дөрт эргилдези.....	69
Алексей Бегзин-оол. Шүлүктүн төрүттүнери.....	72
Дөрт уткалыг бүдүү угаадыг.....	72
Харызы чок айтырыглар.....	72
Сонеттер.....	74
Лидия Ооржак. Сонет.....	75
Ийи аңгы делегей... ..	76

ЧАҢГЫС ШҮЛҮКТЕР

Светлана Дачын-Хөө. Өөрүшкүм херели сен.....	77
Нина Эртине. Чайгы ховаа.....	77
Светлана Байыр-оол. Сугур чаашкын шугулдаанзыг... ..	78
Чкалов Мандынчы. Уйгу келбес узун дүне.....	79
Валерий Ооржак. Саглывыска.....	79

<i>Татьяна Кушкаш. Камнаайн, авай!</i>	79
<i>Зоя Намзырай. Азиянын чүрээ сол тур</i>	80
<i>Моторк Тирчин. Ырай бердиң</i>	80
<i>Мадон Монгуш. Сонет</i>	81
<i>Маады Болат. Авайымны</i>	82
<i>Эльза Ооржак. Куюмнуг дүш</i>	82
<i>Айлаңмаа Хертек. Таалың долу кежик аазап</i> ...	83
<i>Алдын-оол Ондар. Шыдыраа</i>	83

УРУГЛАРГА БУЛУҢ

<i>Николай Куулар. А-я-н-чорук</i>	85
<i>Дегут Демчик. Чараш дептер</i>	91
<i>Ховалыгмаа Куулар. Фонтанның чажыды</i>	91

ОЧУЛГАЛАР

<i>Проспер Мериме. Маттео Фальконе</i>	96
<i>Леонид Каң-оол очулдурган.</i>	
<i>Бальтасар Лоренсо. «Амыдыралга чугула 300 ажыктыг сүмелер»</i>	110
<i>Зоя Донгак очулдурган.</i>	
<i>Омар Хайям. Рубаи</i>	114
<i>Александр Бегзи очулдурган.</i>	

ОЮН-БАШТАК

<i>Василий Монгуш. Үптээшкин</i>	115
Телефон.....	120
<i>Борис Куулар. Канчап бардың, күжүр акый?</i>	128
Согааш-бала.....	129

ЮБИЛЕЙЛЕР,

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ

Литература — это драгоценный камень... (интервью с Председателем Правительства).....	130
<i>Сайлыкмаа Комбу. М. Ховалыг — прозаачы</i>	135
<i>Василий Салчак. Сеглеңмей Ондарның</i> «Тын дээш демисел» деп тоожузунга хамаарыштыр.....	146
<i>Сарыг-оол Куулар. Чалыы назынның ыраажызы</i>	154
<i>Раиса Тамба-Сюрюн. Амыдырал боодалдары (эссе)</i>	157
<i>Монгуш Байыр-оол. Сатиразын салбас,</i> юморун утпас.....	164
<i>Ольга Дамчай. Альберт Хомушкунун чажыт дылы</i>	171
<i>Куулар Черлиг-оол. Меңгилерниң дамдызы</i>	174

Даштының 1-ги арында Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оол.

Май-оол Чоодунуң тыртырган чуруу.

«Мөңгүн-Тайга төнмөс ырым». Тыва Республиканың улус өөрөдилгезиниң, культураның хоочуну, чогаалчы Саая Майнак Оңаңовичиниң портрети. Чураан автору: Россия Федерациязының Чурукчулар Эвилелиниң кезигүңү, Тыва Республиканың уран чыңчыңың алдарлыг ажилдакчызы Вячеслав Самыя.

Василий Балчий-оолдуң тыртырган чуруу.

Литературно-художественное издание “Улуг-Хем”

На тувинском языке

Редакторы выпуска *Ч.Ч. Куулар. Ш.М. Суван.*

Набор и верстка *Н.С. Суван-оол.*

Корректор *Ш.М. Суван*

Набрано и сверстано на компьютерном центре журнала
“Улуг-Хем”.

Редакция журнала “Улуг-Хем”. 667000, г. Кызыл,
ул. Щетинкина-Кравченко, 57.

Формат 60x84¹/₃₂. Физ. печ. л. 11,25. Тираж 600 экз.
Заказ № 1489

Отпечатано в ГУП «Тываполиграф». 667000, г. Кызыл,
Щетинкина-Кравченко, 1.

